प्रस्तावना ।

अयं ग्रन्थः सकलानां हृदयोल्लासकरः पण्डितानां पामराणां बालानां स्त्रीणामध्येतॄणामध्यापकानां केवलं श्रोतॄणां राज्ञां मूर्खाणां लोकानां च बुद्धिवैचित्र्योत्पादकश्च । अतएव नीतिमणिरूपतया सर्वैः साशिरःकंपं श्लाघ्य मानस्सन् कर्णयोरवतंस्यते । यद्यपि शुक्रनीतिकामन्दकीयप्रभृतिनीतिशास्त्रीय ग्रन्थाः बहवस्सन्ति । तैरेतदपेक्षयाऽधिकतया सूत्ररूपेण अनन्ता नीतयः प्रतिपादिताः । तथापि तेषु ग्रन्थेषु तत्तन्नीत्यनुसारेण कथादीनामनिरूपणेन सर्वेषामतिपरिचयानास्पदीभूतास्सन्तस्ते इति सर्वे न नीतिनिपुणास्स्युः । तत्र केचिन्नाममात्रावशेषिताः नीतिकोलाहलनीतिमोदप्रभृतयो ग्रन्थाः । लाभेपि एवमेव । अत्र तु नीतीनां तद्विषयाणां कथानां च तत्तन्नीतिदार्ढ्योपोद्बलकतया विस्तरतो निरूपणेन पदवाक्यरचनाशैलीलालित्यादियुक्ततया हमहमिकया सर्वेषामध्ययनादौ प्रवृत्त्युत्पादकत्वात्परमादरणीयोयं ग्रन्थः । यद्यपि हितोपदेशकथावलीप्रभृतयो नीति[illegible] एतदपेक्षया ग्रन्थविस्तृतिशून्याः सन्तीति नैतेन तादृश उपयोग इ[illegible] केषांचित्पंडितम्मन्यानां कुत्राचिदुक्तिः । तथापि एतद्ग्रन्थमनवलोक्यैव [illegible]तन्त्र्यमार्गे चरतामस्माकमियमुक्तिरिति तेष्वेव कैश्चिदेतदेवलोकनोतरकालमौत्सुक्येन नैष्कपट्येन स्वान्तर्हृदयाशयप्रकाशनं सुगुणगौरवोपपादकमेवेति बोध्यम् । व्यासादिभिः मन्वादिभिश्च साक्षाद्वेदे चापि बहवो नीतयः कथापुरस्सरं यद्यपि विस्तरेण निरूपिताः भारतादौ मानवीयधर्मशास्त्रादौ चेति अन्यथासिद्धोयम् । तथापि तेषामतीव विस्तृतत्वात्पण्डितलोकमात्रगोचरत्वान्न सर्वेषां तज्ज्ञानं सुलभमिति अयमेव सर्वहृदयंगम इति स्पष्टमेव।तत्तत्प्रमाणभूतभारतादिमूलग्रन्थोक्तनीतिकदंबमनुसृत्यैवैतद्ग्रन्थग्रथनेन समूलकत्वमितरग्रन्थशतैरगतार्थत्वं च सहृदयहृदयङ्गमम् ।

एतादृशमहोपकारकग्रन्थग्रथनजनितयशोराशिधवलितदिङ्मण्डलो श्रीमहासुगुणगणगम्भीरहृदयः श्रीयुतपण्डितविष्णुशर्मा समयेषु तैस्तैरत्रोक्तार्थानुसंधानेन तत्तदनर्थनिर्मुक्तैस्सततं तन्मार्गानुरोधिभिस्समयेषु साधितस्वस्वाभीष्टैश्च भूतपूर्ववत् वर्तमाने भविष्यति च काले यशः वितातन्यताम् अवलोक्यतां चेति शिवम् ।

एतादृशसुगुणगरिम्णोऽस्य ग्रन्थस्य सौलभ्येन सर्वत्रोपलब्धये अस्माभिः स्वकीये "श्रीवेंकटेश्वर" यन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितोयंविजयताम् ॥

श्रीकृष्णदासात्मजो क्षेमराजः,
"श्रीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालयाध्यक्ष-मुंबई.

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ

पञ्चतन्त्रम् ।

ब्रह्मा रुद्रः कुमारो हरिवरुणयमा वह्निरिन्द्रः कुबेरश्च-
न्द्रादित्यौ सरस्वत्युदधियुगनगा वायुरुर्वीभुजङ्गाः । सि
द्धा नद्योऽश्विनौ श्रीर्दितिरदितिसुतामातरश्चण्डिकाद्याः
वेदास्तीर्थानि यज्ञा गणवसुमुनयः पान्तु नित्यं ग्रहाश्च॥ १॥

मनवे वाचस्पतये शुक्राय पराशराय ससुताय ।
चाणक्याय च विदुषे नमोऽस्तु नयशास्त्रकर्तृभ्यः॥२॥

सकलार्थशास्त्रसारं जगति समालोक्य विष्णुशर्मेदम् ।
तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम् ॥ ३ ॥

तद्यथा अनुश्रूयते । अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महि-
लारोप्यं नाम नगरम् । तत्र सकलार्थिकल्पद्रुमः प्रवरमु-
कुटमणिमरीचिमञ्जरीचर्चितचरणयुगलः सकलकलापा-
रङ्गतोऽमरशक्तिर्नाम राजा बभूव। तस्य त्रयः पुत्राः पर-
मदुर्मेधसो बहुशक्तिरुग्रशक्तिरनन्तशक्तिश्चेति नामानो
बभूवुः । अथ राजा तान् शास्त्रविमुखान् आलोक्य
सचिवान् आहूय प्रोवाच । भो ! ज्ञातमेतद्भवद्भिः
यन्ममैते पुत्राः शास्त्रविमुखा विवेकरहिताश्च । तत
एतान् पश्यतो मे महदपि राज्यं न सौख्यं आवहति ।
अथवा साध्विदमुच्यते ।

अजातमृतमूर्खेभ्यो मृताजातौ सुतौ वरम् ।
यतस्तौ स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो दहेत् ॥ ४ ॥

वरं गर्भस्रावो वरमृतुषु नैवाभिगमनं
वरं जातप्रेतो वरमपि च कन्यैव जनिता ।
वरं वन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसतिः
न चाविद्वान् रूपद्रविणगुणयुक्तोऽपि तनयः ॥ ५ ॥
किं तया क्रियते धेन्वा या न सूते न दुग्धदा ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न भक्तिमान् ॥ ६ ॥
वरमिह वा सुतमरणं मा मूर्खत्वं कुलप्रसूतस्य ।
येन विबुधजनमध्ये जारज इव लज्जते मनुजः ॥ ७ ॥
गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमा यस्य।
तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी भवति ॥८॥

तदेतेषां यथा बुद्धिप्रकाशो भवति तथा कोऽप्युपायोऽनुष्ठीयताम् । अत्र च मद्दत्तां वृत्तिं भुञ्जानानां पण्डितानां पञ्चशती तिष्ठति। ततो यथा मम मनोरथाः सिद्धिं यान्ति तथा अनुष्ठीयतामिति । तत्रैकः प्रोवाच । देव ! द्वादशभिर्वर्षैर्व्याकरणं श्रूयते, ततो धर्मशास्त्राणि मन्वादीनि, अर्थशास्त्राणि चाणक्यादीनि, कामशास्त्राणि वात्स्यायनादीनि । एवं च ततो धर्मार्थकामशास्त्राणि ज्ञायन्ते । ततः प्रतिबोधनं भवति। अथ तन्मध्यतो सुमतिर्नाम सचिवः प्राह-अशाश्वतोऽयं जीवितव्यविषयः । प्रभूतकालज्ञेयानि शब्दशास्त्राणि । तत्संक्षेपमात्रं शास्त्रं किञ्चिदेतेषां प्रबोधनार्थं चिन्त्यतामिति । उक्तञ्च यतः ।

अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं स्वल्पं तथायुर्बहवश्च
विघ्नाः। सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गु हंसैर्यथा
क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥ ९ ॥

तदत्रास्ति विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः सकलशास्त्रपारङ्गमश्छात्रसंसदि लब्धकीर्त्तिः, तस्मै समर्पयतु एतान् । स नूनं द्राक् प्रबुद्धान् करिष्यतीति । स राजा तदाकर्ण्य

विष्णुशर्माणमाहूय प्रोवाच । भो भगवन् ! मदनुग्रहार्थमेतान् अर्थशास्त्रं प्रति द्राग्यथा अनन्यसदृशान् विदधासि तथा कुरु । तदा अहं त्वां शासनशतेन योजयिष्यामि । अथ विष्णुशर्मा तं राजानमूचे । देव ! श्रूयतां मे तथ्यवचनम् । नाहं विद्याविक्रयं शासनशतेनापि करोमि । पुनरेतांस्तव पुत्रान् मासषट्केन यदि नीतिशास्त्रज्ञान् न करोमि ततः स्वनामत्यागं करोमि । किं बहुना । श्रूयतां ममैषः सिंहनादः नाहमर्थलिप्सुर्ब्रवीमि ममाशीतिवर्षस्य व्यावृत्तसर्वेन्द्रियार्थस्य न किञ्चिदर्थेन प्रयोजनं किन्तु त्वत्प्रार्थनासिद्ध्यर्थं सरस्वतीविनोदं करिष्यामि । तल्लिख्यतामद्यतनो दिवसः यदि अहं षण्मासाभ्यन्तरे तव पुत्रान् नयशास्त्रं प्रति अनन्यसदृशान् न करिष्यामि ततो नार्हति देवो देवमार्गं सन्दर्शयितुम् । अथासौ राजा तां ब्राह्मणस्यासंभव्यां प्रतिज्ञां श्रुत्वा ससचिवः प्रहृष्टो विस्मयान्वितः तस्मै सादरं तान् कुमारान् समर्प्य परां निर्वृतिमाजगाम । विष्णुशर्म्मणापि तानादाय तदर्थं मित्रभेदमित्रप्राप्तिकाकोलूकीयलब्धप्रणाशापरीक्षितकारकाणिचेति पञ्च तन्त्राणि रचयित्वा पाठितास्ते राजपुत्राः । तेऽपि तानि अधीत्य मासषट्केन यथोक्ताः संवृत्ताः । ततः प्रभृति एतत्पञ्चतन्त्रकं नाम नीतिशास्त्रं बालावबोधनार्थं भूतले प्रवृत्तम् । किं बहुना ।

अधीते य इदं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च ।
न पराभवमाप्नोति शक्रादपि कदाचन ॥१०॥

कथामुखमेतत् ॥

अथ मित्रभेदो नाम प्रथमं तन्त्रम् ।

अथातः प्रारभ्यते मित्रभेदो नाम प्रथमं तन्त्रम्-यस्यायमादिमः श्लोकः ।

वर्द्धमानो महान्स्नेहः सिंहगोवृषयोर्वने ।
पिशुनेनातिलुब्धेन जम्बूकेन विनाशितः ॥ १ ॥

तद्यथा अनुश्रूयते । अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तत्र धर्मोपार्जितभूरिविभवो वर्द्धमानको नाम वणिक्पुत्रो बभूव । तस्य कदाचिद्रात्रौ शय्यारूढस्य चिन्ता समुत्पन्ना यत्प्रभूतेऽपि वित्ते अर्थोपायाश्चिन्तनीयाः कर्त्तव्याश्चेति । यत उक्तञ्च ।

न हि तद्विद्यते किञ्चिद्यदर्थेन न सिद्ध्यति ।
यत्नेन मतिमांस्तस्मादर्थमेकं प्रसाधयेत् ॥ २ ॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमांल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥३॥
न सा विद्या न तद्दानं न तच्छिल्पं न सा कला ।
न तत्स्थैर्य्यं हि धनिनां याचकैर्यन्न गीयते ॥ ४ ॥
इह लोके हि धनिनां परोऽपि स्वजनायते ।
स्वजनोऽपि दरिद्राणां सर्वदा दुर्जनायते ॥ ५ ॥
अर्थेभ्योऽपि हि वृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः ।
प्रवर्त्तन्ते क्रियाः सर्वाः पर्वतेभ्य इवापगाः॥ ६ ॥
पूज्यते यदपूज्योऽपि यदगम्योऽपि गम्यते ।
वन्द्यते यदवन्द्योऽपि स प्रभावो धनस्य च ॥ ७ ॥
अशनादिन्द्रियाणीव स्युः कार्य्याण्यखिलान्यपि ।
एतस्मात्कारणाद्वित्तं सर्वसाधनमुच्यते ॥ ८ ॥
अर्थार्थी जीवलोकोऽयं श्मशानमपि सेवते ।
त्यक्त्वा जनयितारं स्वं निःस्वं गच्छति दूरतः॥ ९ ॥

गतवयसामपि पुंसां येषामर्था भवन्ति ते तरुणाः ।
अर्थेन तु ये हीना वृद्धास्ते यौवनेऽपि स्युः ॥ १० ॥

स चार्थः पुरुषाणां षड्भिरुपायैर्भवति भिक्षया, नृपसेवया, कृषिकर्मणा, विद्योपार्जनेन, व्यवहारेण, वणिक्कर्मणा वा । सर्वेषामपि तेषां वाणिज्येन अतिरस्कृतोऽर्थलाभः स्यात् । उक्तञ्च यतः ।

कृता भिक्षाऽनेकैर्वितराति नृपो नोचितमहो
कृषिः क्लिष्टा विद्या गुरुविनयवृत्त्यातिविषमा ।
कुसीदाद्दारिद्र्यं परकरगतग्रन्थिशमनात्
न मन्ये वाणिज्यात्किमपि परमं वर्त्तनमिह ॥ ११ ॥

उपायानाञ्च सर्वेषामुपायः पण्यसंग्रहः ।
धनार्थं शस्यते ह्येकस्तदन्यः संशयात्मकः ॥ १२ ॥

तच्च वाणिज्यं सप्तविधमर्थागमाय स्यात्तद्यथा गान्धिकव्यवहारो, निक्षेपप्रवेशो, गोष्ठिककर्म, परिचितग्राहकागमो, मिथ्याक्रयकथनं, कूटतुलामानं, देशान्तराद्भांडानयनञ्चेति । उक्तञ्च ।

पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनादिभिः ।
यत्रैकेन च यत्क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते ॥ १३ ॥

निक्षेपे पतिते हर्म्ये श्रेष्ठी स्तौति स्वदेवताम् ।
निक्षेपी म्रियते तुभ्यं प्रदास्याम्युपयाचितम् ॥ १४ ॥

गोष्ठिककर्मनियुक्तः श्रेष्ठी चिन्तयति चेतसा हृष्टः ।
वसुधा वसुसंपूर्णा मयाद्य लब्धा किमन्येन ॥ १५ ॥

परिचितमागच्छन्तं ग्राहकमुत्कण्ठया विलोक्यासौ ।
हृष्यति तद्धनलुब्धो यद्वत्पुत्रेण जातेन ॥ १६ ॥

अन्यच्च–पूर्णापूर्णे माने परिचितजनवञ्चनं तथा नित्यम् ।
मिथ्याक्रयस्य कथनं प्रकृतिरियं स्यात्किरातानाम् ॥

अन्यच्च--द्विगुणं त्रिगुणं वित्तं भाण्डक्रयविचक्षणाः ।
प्राप्नुवन्त्युद्यमाँल्लोका दूरदेशान्तरं गताः ॥ १८ ॥

इत्येवं सम्प्रधार्य्य मथुरागामीनि भाण्डानि आदाय शुभायां तिथौ गुरुजनानुज्ञातः सुरथाधिरूढः प्रस्थितः । तस्य च मङ्गलवृषभौ सञ्जीवकनन्दकनामानौ गृहोत्पन्नौ धूर्वोढारौ स्थितौ । तयोरेकः सञ्जीवकाभिधानो यमुनाकच्छमवतीर्णः सन् पङ्कपूरमासाद्य कलितचरणो युगभङ्गं विधाय निषसाद । अथ तं तदवस्थमालोक्य वर्द्धमानः परं विषादमगमत् । तदर्थं च स्नेहार्द्रहृदयः त्रिरात्रं प्रयाणभङ्गमकरोत् । अथ तं विषण्णमालोक्य सार्थिकैरभिहितम् । भोः श्रेष्ठिन् ! किमेवं वृषभस्य कृते सिंहव्याघ्रसमाकुले बह्वपायेऽस्मिन् वने समस्तसार्थ स्त्वयां सन्देहे नियोजितः । उक्तञ्च ।

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान्नरः ।
एतदेवात्र पाण्डित्यं यत्स्वल्पाद्भूरि रक्षणम् ॥ १९ ॥

अथासौ तदवधार्य्य सञ्जीवकस्य रक्षापुरुषान् निरूप्य अशेषसार्थं नीत्वा प्रस्थितः । अथ रक्षापुरुषा अपि बह्वपायं तद्वनं विदित्वा सञ्जीवकं परित्यज्य पृष्ठतो गत्वा अन्येद्युस्तं सार्थवाहं मिथ्याहुः । स्वामिन् ! मृतोऽसौ सञ्जीवकोऽस्माभिस्तुसार्थवाहस्याभीष्ट इति मत्वा वह्निना संस्कृत इति । तच्छ्रुत्वा सार्थवाहः कृतज्ञतया स्नेहार्द्रहृदयस्तस्य और्ध्वदेहिकक्रियाः वृषोत्सर्गादिकाः सर्वाश्चकार । सञ्जीवकोऽप्यायुःशेषतया यमुनासलिलमिश्रैः शिशिरतरवातैराप्यायितशरीरः कथञ्चिदप्युत्थाय यमुनातटमुपपेदे । तत्र मरकतसदृशानि बालतृणाग्राणि भक्षयन् कतिपयैरहोभिर्हरवृषभ इव पीनः ककुद्मान् बलवांश्च संवृत्तः प्रत्यहं

वल्मीकशिखराग्राणि शृङ्गाभ्यां विदारयन् गर्जमानः आस्ते। साधु चेदमुच्यते।

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति। जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृत-प्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ २० ॥

अथ कदाचित् पिङ्गलको नाम सिंहः सर्वमृगपरिवृतः पिपासाकुल उदकपानार्थंयमुनातटमवतीर्णः सञ्जीवकस्य गम्भीरतररावं दूरादेव अशृणोत्। तच्छ्रुत्वा अतीव व्याकुलहृदयः ससाध्वसमाकारं प्रच्छाद्य वटतलेचतुर्मण्डलावस्थानेन अवस्थितः। चतुर्मण्डलावस्थानं त्विदम्-सिंहः, सिंहानुयायिनः, काकरवाः, किंवृत्ता इति। अथ तस्य करटकदमनकनामानौ द्वौ शृगालौ मन्त्रिपुत्रौ भ्रष्टाधिकारौ सदानुयायिनौ आस्ताम्। तौ च परस्परं मन्त्रयतः। तत्र दमनकोऽब्रवीत्। भद्र करटक! अयं तावदस्मत्स्वामी पिङ्गलक उदकग्रहणार्थं यमुनाकच्छमवतीर्य्य स्थितः। स किं निमित्तं पिपासाकुलोऽपि निवृत्य व्यूहरचनां विधाय दौर्मनस्येनाऽभिभूतोऽत्र वटतले स्थितः।करकट आह। भद्र! किमावयोरनेन व्यापारेण। उक्तश्च यतः।

अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्त्तुमिच्छति।
स एव निधनं याति कीलोत्पाटीव वानरः ॥ २१॥

दमनक आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्।

कथा १

कस्मिंश्चिन्नगराभ्यासे केनापि वणिक्पुत्रेण तरुषण्ड-मध्ये देवतायतनं कर्त्तुमारब्धम्।तत्र च ये कर्म्मकराःस्थपत्यादयः ते मध्याह्नवेलायाम् आहारार्थं नगरमध्ये गच्छन्ति अथ कदाचित् तत्रानुषङ्गिकं वानरयूथमितश्चेतश्च

परिश्रमदागतम् । तत्र एकस्य कस्यचित् शिल्पिनोऽर्द्धस्फाटितोऽञ्जनवृक्षदारुमयः स्तम्भः खादिरकीलकेन मध्यनिहितेन तिष्ठति । एतस्मिन् अन्तरे ते वानराः तरुशिखरप्रासादभृङ्गदारुपर्य्यन्तेषु यथेच्छया क्रीडितुमारब्धाः। एकश्च तेषां प्रत्यासन्नमृत्युः चापल्यात् तस्मिन्नर्द्धस्फाटितस्तम्भे उपविश्य पाणिभ्यां कीलकं संगृह्य यावदुत्पाटयितुमारेभे तावत् तस्य स्तम्भमध्यगतवृषणस्य स्वस्थानात् चलितकीलकेन यद्वृत्तं तत्प्रागेव निवेदितम् । अतोऽहंब्रवीमि अव्यापारेषु—इति । आवयोः भक्षितशेष आहारोऽस्त्येव तत् किमनेन व्यापारेण । दमनक आह । तत् किं भवान् आहारार्थी केवलमेव । तन्न युक्तम् । उक्तं च ।

सुहृदामुपकारकारणाद्द्विषतामप्यपकारकारणात् ।
नृपसंश्रय इष्यते बुधैर्जठरं को न बिभर्ति केवलम् २२॥

किञ्च। यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवःसोऽत्र जीवतु ।
वयांसि किं न कुर्वन्ति चञ्चवा स्वोदरपूरणम् ॥ २३ ॥

तथाच । यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यैर्विज्ञानशौर्य्यविभवार्य्यगुणैः समेतम् । तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिं च भुङ्क्ते ॥ २४ ॥

यो नात्मना न च परेण च बन्धुवर्गे दीने दयां न कुरुते न च मर्त्यवर्गे । किं तस्य जीवितफलं हि मनुष्यलोके काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिं च भुङ्क्ते ॥ २५ ॥

सुपूरा स्यात् कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।
सुसन्तुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ २६ ॥

किञ्च। किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा।
आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा॥२७॥
परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते।
जातस्तु गण्यते सोऽत्र यः स्फुरेच्च श्रियाधिकः॥२८॥
किञ्च।जातस्य हि नदीतीरे तस्यापि तृणस्य जन्मसा
फल्यम्।यत्सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति २९
तथाच। स्तिमितोन्नतसञ्चारा जनसन्तापहारिणः।
जायन्ते विरला लोके जलदा इव सज्जनाः॥ ३०॥
निरतिशयं गरिमाणं तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः।
यत्कमपि वहति गर्भं महतामपि यो गुरुर्भवति३१॥
अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनास्तिरस्क्रियां लभते।
निवसन्नन्तर्दारुणि लङ्घ्यो वह्निर्न तु ज्वलितः॥३२॥

करटक आह।

आवां तावदप्रधानौ तत्किमावयोरनेन व्यापारेण।उक्तञ्च।
अपृष्टोऽत्राप्रधानो यो ब्रूते राज्ञः पुरः कुधीः।
न केवलमसंमानं लभते च विडम्बनम्॥ ३३॥
तथाच। वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलम्।
स्थायीभवति चात्यन्तं रागः शुक्लपटे यथा॥ ३४॥
दमनक आह। मा मा एवं वद।
अप्रधानः प्रधानः स्यात् सेवते यदि पार्थिवम्।
प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद्यदि सेवाविवर्जितः॥ ३५॥
यत उक्तञ्च। आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं
विद्याविहीनमकुलीनमसंस्कृतं वा।
प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च
यत् पार्श्वतो भवति तत्परिवेष्टयन्ति॥ ३६॥
तथाच। कोपप्रसादवस्तूनि ये विचिन्वन्ति सेवकाः।
आरोहन्ति शनैः पश्चाद्धुन्वन्तमपि पार्थिवम्॥ ३७॥

विद्यावतां महेच्छानां शिल्पविक्रमशालिनाम् ।
सेवावृत्तिविदाञ्चैव नाश्रयः पार्थिवं विना ॥ ३८ ॥
ये जात्यादिमहोत्साहान्नरेन्द्रान्नोपयान्ति च ।
तेषामामरणं भिक्षा प्रायश्चित्तं विनिर्मितम् ॥ ३९ ॥
ये च प्राहुर्दुरात्मानो दुराराध्या महीभुजः ।
प्रमादालस्यजाड्यानि ख्यापितानि निजानि तैः ४०
सर्पान् व्याघ्रान् गजान् सिंहान् दृष्ट्वोपायैर्वशीकृतान्।
राजेति कियती मात्रा धीमतामप्रमादिनाम् ॥४१ ॥
राजानमेव संश्रित्य विद्वान् याति परां गतिम् ।
विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥ ४२ ॥
धवलान्यातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः ।
सदा मत्ताश्च मातङ्गाः प्रसन्ने सति भूपतौ ॥ ४३ ॥

करटक आह । अथ भवान् किं कर्तुमनाः । सोऽब्रवीत् । अद्य अस्मत्स्वामी पिङ्गलको भीतो भीतपरिवारश्च वर्त्तते । तत् एनं गत्वा भयकारणं विज्ञाय सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावानामेकतमेन संविधास्ये । करटक आह । कथं वेत्ति भवान् यद्भयाविष्टोऽयं स्वामी सोऽब्रवीत् । ज्ञेयम् किमत्र यत उक्तञ्च ।

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिताः । अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥ ४४ ॥

तथा च मनुः ।

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ ४५ ॥

तदद्यैनं भयाकुलं प्राप्य स्वबुद्धिप्रभावेण निर्भयं कृत्वा वशीकृत्य च निजां साचिव्यपदवीं समासादयिष्यामि। करटक आह । अनभिज्ञो भवान् सेवाधर्मस्य तत्कथमे-

नं वशीकरिष्यसि । सोऽब्रवीत् । कथमहं सेवानभिज्ञः । मया हि तातोत्सङ्गे क्रीडता अभ्यागतसाधूनां नीतिशास्त्रं पठतां यच्छ्रुतं सेवाधर्मस्य सारभूतं हृदि स्थापितं श्रूयतां तच्चेदम् ।

सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वन्ति नरास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ४६ ॥
सा सेवा या प्रभुहिता ग्राह्या वाक्यविशेषतः ।
आश्रयेत्पार्थिवं विद्वांस्तद्द्वारेणैव नान्यथा ॥ ४७ ॥
यो न वेत्ति गुणान्यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।
न हि तस्मात् फलं किंचित् सुकृष्टादूषरादिव ॥४८॥
द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि सेव्यः सेव्यगुणान्वितः ।
भवत्याजीवनं तस्मात्फलं कालान्तरादपि ॥ ४९ ॥
अपि स्थाणुवदासीनः शुष्यन् परिगतः क्षुधा ।
न त्वेवानात्मसम्पन्नाद्वृत्तिमीहेत पण्डितः ॥ ५० ॥
सेवकः स्वामिनं द्वेष्टि कृपणं परुषाक्षरम् ।
आत्मानं किं स न द्वेष्टि सेव्यासेव्यं न वेत्ति यः॥५१॥
यमाश्रित्य न विश्रामं क्षुधार्त्ता यान्ति सेवकाः ।
सोऽर्कवन्नृपतिस्त्याज्यः सदा पुष्पफलोऽपि सन् ॥५२॥
राजमातरि देव्यां च कुमारे मुख्यमन्त्रिणि ।
पुरोहिते प्रतीहारे सदा वर्त्तेत राजवत् ॥ ५३ ॥
जीवेति प्रब्रुवन् प्रोक्तः कृत्याकृत्यविचक्षणः ।
करोति निर्विकल्पं यः स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५४ ॥
प्रभुप्रसादजं वित्तं सुप्राप्तं यो निवेदयेत् ।
वस्त्राद्यश्च दधात्यङ्गे स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५५ ॥
अन्तःपुरचरैः सार्द्धं यो न मन्त्रं समाचरेत् ।
न कलत्रैर्नरेन्द्रस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५६ ॥

द्यूतं यो यमदूताभं हालां हालाहलोपमाम् ।
पश्येद्दारान् वृथाकारान् स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५७ ॥
युद्धकालेऽग्रगो यः स्यात्सदा पृष्ठानुगः पुरे ।
प्रभोर्द्वाराश्रितो हर्म्ये स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५८ ॥
सम्मतोऽहं विभोर्नित्यमिति मत्वा व्यतिक्रमेत् ।
कृच्छ्रेष्वपि न मर्य्यादां स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५९ ॥
द्वेषिद्वेषपरो नित्यमिष्टानामिष्टकर्मकृत् ।
यो नरो नरनाथस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६० ॥
प्रोक्तः प्रत्युत्तरं नाह विरुद्धं प्रभुणा च यः ।
न समीपे हसत्युच्चैः स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६१ ॥
यो रणं शरणं तद्वन्मन्यते भयवर्जितः ।
प्रवासं स्वपुरावासं स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६२ ॥
न कुर्य्यान्नरनाथस्य योषिद्भिः सह सङ्गतिम् ।
न निन्दां न विवादं च स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६३ ॥

करटक आह । अथ भवान् तत्र गत्वा किं तावत् प्रथमं वक्ष्यति तत् तावदुच्यताम् । दमनक आह-

उत्तरादुत्तरं वाक्यं वदतां सम्प्रजायते ।
सुवृष्टिगुणसम्पन्नाद्बीजाद्बीजमिवापरम् ॥ ६४ ॥

अपायसन्दर्शनजां विपत्तिमुपायसन्दर्शनजाञ्च सिद्धिम् ।
मेधाविनो नीतिगुणप्रयुक्तां पुरःस्फुरन्तीमिव वर्णयन्ति ६५

एकेषां वाचि शुकवदन्येषां हृदि मूकवत् ।
हृदि वाचि तथान्येषां वल्गु वल्गन्ति सूक्तयः ॥ ६६ ॥

न च अहमप्राप्तकालं वक्ष्ये । आकर्णितं मयानीतिसारं पितुः पूर्वमुत्सङ्गं हि निषेवता ।

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बह्ववज्ञानमपमानञ्च पुष्कलम् ॥ ६७ ॥

करटक आह-

दुराराध्या हि राजानः पर्वता इव सर्वदा।
व्यालाकीर्णाः सुविषमाः कठिना दुष्टसेविताः ॥ ६८ ॥
तथाच। भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिलाः क्रूरचेष्टिताः।
सुदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पन्नगा इव ॥ ६९ ॥
द्विजिह्वाः क्रूरकर्माणोऽनिष्टाश्छिद्रानुसारिणः।
दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव ॥ ७० ॥
स्वल्पमप्यपकुर्वन्ति येऽभीष्टा हि महीपतेः।
ते वह्नाविव दह्यन्ते पतङ्गाः पापचेतसः ॥ ७१ ॥
दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतम्।
स्वल्पेनाप्यपकारेण ब्राह्मण्यमिव दुष्यति ॥ ७२ ॥
दुराराध्याः श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः।
तिष्ठन्त्याप इवाधारे चिरमात्मनि संस्थिताः ॥७३ ॥
दमनक आह—सत्यमेतत्परं किन्तु।
यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन समाचरेत्।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ७४ ॥
भर्त्तुश्चिन्तानुवर्त्तित्वं सुवृत्तं चानुजीविनाम्।
राक्षसाश्चापि गृह्यन्ते नित्यं छन्दानुवर्त्तिभिः ॥ ७५ ॥
सरुषि नृपे स्तुतिवचनं तदभिमते प्रेम तद्विषि द्वेषः।
तद्दानस्य च शंसा अमन्त्रतन्त्रं वशीकरणम् ॥ ७६ ॥

करटक आह—यद्येवमभिमतं तर्हि शिवास्ते पन्थानः सन्तु। यथाभिलषितम् अनुष्ठीयताम्। सोऽपि प्रणम्य पिङ्गलकाभिमुखं प्रतस्थे। अथ आगच्छन्तं दमनकमालोक्य पिङ्गलको द्वाःस्थमब्रवीत्। अपसार्य्यतां वेत्रलता। अयमस्माकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽव्याहतप्रवेशः। तत्प्रवेश्यतां द्वितीयमण्डलभागीति। स आह—यथा अवादीत भवानिति, अथोपसृत्य दमनको निर्दिष्टे आसने पिङ्गलकं प्रणम्य प्राप्तानुज्ञ उप-

विष्टः । स तु तस्य नखकुलिशालङ्कृतं दक्षिणपाणिमुपरि दत्त्वा मानपुरःसरमुवाच । अपि शिवं भवतः ? कस्माच्चिरात् दृष्टोऽसि ? दमनक आह—न किञ्चिद्देवपादानामस्माभिः प्रयोजनम् । परं भवतां प्राप्तकालं वक्तव्यं यत उत्तममध्यमाधमैः सर्वैरपि राज्ञां प्रयोजनम्। उक्तञ्च ।

दन्तस्य निष्कोषणकेन नित्यं कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि।
तृणेन कार्य्यं भवतीश्वराणां किमङ्ग वाग्घस्तवता नरेण॥

तथा वयं देवपादानामन्वयागता भृत्या आपत्स्वपि पृष्ठगामिनो यद्यपि स्वमधिकारं न लभामहे तथापि देवपादानामेतत् युक्तं न भवति। उक्तञ्च।

स्थानेष्वेव नियोक्तव्या भृत्याश्चाभरणानि च।
न हि चूडामणिः पादे प्रभवामीति बध्यते ॥ ७८ ॥

यतः, अनभिज्ञो गुणानां यो न भृत्यैरनुगम्यते ।
धनाढ्योऽपि कुलीनोऽपि क्रमायातोऽपि भूपतिः ॥७९॥

उक्तञ्च ।असमैः समीयमानः समैश्च परिहीयमाणसत्कारः।
धुरि यो न युज्यमानस्त्रिभिरर्थपतिं त्यजति भृत्यः ८०

यच्च अविवेकितया राजा भृत्यानुत्तमपदयोग्यान् हीनाधमस्थाने नियोजयति न ते तत्रैव तिष्ठन्ति न भूपतेर्दोषो न तेषाम् । उक्तञ्च ।

कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते। न स विरौति न चापि स शोभते भवतियोजयितुर्वचनीयता ॥ ८१ ॥

यच्च स्वामी एवं वदति "चिराद्दृश्यते" तदपि श्रूयताम् ।

सव्यदक्षिणयोर्यत्र विशेषो नास्ति हस्तयोः।
कस्तत्र क्षणमप्यार्य्यो विद्यमानगतिर्वसेत् ॥ ८२ ॥

काचे मणिर्मणौ काचो येषां बुद्धिर्विकल्प्यते ।
न तेषां सन्निधौ भृत्यो नाममात्रोऽपि तिष्ठति ॥ ८३ ॥

परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं त्रिभिर्वराटैःविपणन्ति गोपाः
लोहिताख्यस्य च मणेः पद्मरागस्य चान्तरम्।
यत्र नास्ति कथं तत्र क्रियते रत्नविक्रयः ॥ ८५ ॥
निर्विशेषं यदा स्वामी समं भृत्येषु वर्त्तते।
तत्रोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ८६ ॥
न विना पार्थिवो भृत्यैर्न भृत्याः पार्थिवं विना।
तेषां च व्यवहारोऽयं परस्परनिबन्धनः ॥ ८७ ॥
भृत्यैर्विना स्वयं राजा लोकानुग्रहकारिभिः।
मयूखैरिव दीप्तांशुस्तेजस्व्यपि न शोभते ॥ ८८ ॥
अरैः सन्धार्य्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः।
स्वामिसेवकयोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्त्तते ॥ ८९ ॥
शिरसा विधृता नित्यं स्नेहेन परिपालिताः।
केशा अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः किं न सेवकाः॥९०॥
राजा तुष्टो हि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति।
ते तु सम्मानमात्रेण प्राणैरप्युपकुर्वते ॥ ९१ ॥
एवं ज्ञात्वा नरेन्द्रेण भृत्याः कार्या विचक्षणाः।
कुलीना शौर्य्यसंयुक्ताः शक्ता भक्ताः क्रमागताः॥९२॥
यः कृत्वा सुकृतं राज्ञो दुष्करं हितमुत्तमम्।
लज्जया वक्ति नो किञ्चित्तेन राजा सहायवान्॥९३ ॥
यस्मिन् कृत्यं समावेश्य निर्विशङ्केन चेतसा।
आस्यते सेवकः स स्यात्कलत्रमिव चापरम् ॥ ९४ ॥
योऽनाहूतः समभ्येति द्वारि तिष्ठति सर्वदा।
पृष्टः सत्यं मितं ब्रूते स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९५ ॥
अनादिष्टोऽपि भूपस्य दृष्ट्वा हानिकरञ्च यः।
यतते तस्य नाशाय स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९६॥

ताडितोऽपि दुरुक्तोऽपि दण्डितो महीभुजा ।
यो न चिन्तयते पापं स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९७ ॥
न गर्वं कुरुते माने नापमाने च तप्यते ।
स्वाकारं रक्षयेद्यस्तु स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥९८॥
न क्षुधा पीड्यते यस्तु निद्रया न कदाचन ।
न च शीतातपाद्यैश्च स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥९९ ॥
श्रुत्वा सांग्रामिकीं वार्त्तां भविष्यां स्वामिनं प्रति ।
प्रसन्नास्यो भवेद्यस्तु स भृत्योऽर्हो महीभुजाम्॥ १०० ॥
सीमावृद्धिं समायाति शुक्लपक्ष इवोडुराट् ।
नियोगसंस्थिते यस्मिन् स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् १०१
सीमा सङ्कोचमायाति वह्नौ चर्म इवाहितम् ।
स्थिते यस्मिन्स तु त्याज्यो भृत्यो राज्यं समीहता ॥
तथा शृगालोऽयमिति मन्यमानेन ममोपरि स्वामिना यदि अवज्ञा क्रियते तदपि अयुक्तम् । उक्तं च यतः ।
कौशेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद्दूर्वापि गोरोमतः
पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात् ।
काष्ठादग्निरहेः फणादपि मणिर्गोपित्ततो रोचना
प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति किं जन्मना १०३
मूषिका गृहजातापि हन्तव्या स्वापकारिणी ।
भक्ष्यप्रदानैर्मार्जारो हितकृत्प्रार्थ्यते जनैः ॥ १०४ ॥
एरण्डभिण्डार्कनलैः प्रभूतैरपि सञ्चितैः ।
दारुकृत्यं यथा नास्ति तथैवाज्ञैः प्रयोजनम् ॥१०५ ॥
किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा ।
भक्तं शक्तं च मां राजन् ! नावज्ञातुं त्वमर्हसि॥ १०६॥
पिङ्गलक आह-भवतु एवं तावत् । असमर्थः समर्थो वा चिरन्तनः त्वमस्माकं मन्त्रिपुत्रः तद्विश्रब्धं ब्रूहि यत्

किञ्चिद्वक्तुकामः। दमनक आह - देव ! विज्ञाप्यं किञ्चिदस्ति। पिङ्गलक आह - तन्निवेदय अभिप्रेतम्। सोऽब्रवीत्।

अपि स्वल्पतरं कार्य्यं यद्भवेत्पृथिवीपतेः।
तन्न वाच्यं सभामध्ये प्रोवाचेदं बृहस्पतिः ॥ १०७ ॥

तत् ऐकान्तिके मद्विज्ञाप्यमाकर्णयन्तु देवपादाः। यतः,

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णो स्थिरो भवेत्।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन षट्कर्णं वर्जयेत्सुधीः ॥ १०८ ॥

अथ पिङ्गलकाभिप्रायज्ञा व्याघ्रद्वीपिवृकपुरःसराःसर्वेऽपि तद्वचः समाकर्ण्य संसदि तत्क्षणादेव दूरीभूताः। ततश्च दमनक आह—उदकग्रहणार्थं प्रवृत्तस्य स्वामिनः। किमिह निवृत्त्यावस्थानम्। पिङ्गलक आह-सविलक्षस्मितम्। न किञ्चिदपि। सोऽब्रवीत्। देव! यदि अनाख्येयं तत्तिष्ठतु। उक्तञ्च।

दारेषु किञ्चित्स्वजनेषु किञ्चिद्गोप्यं वयस्येषु
सुतेषु किञ्चित्। युक्तं न वा युक्तमिदं विचिन्त्य
वदेद्विपश्चिन्महतोऽनुरोधात् ॥ १०९ ॥

तच्छ्रुत्वा पिङ्गलकश्चिन्तयामास। योग्योऽयं दृश्यते। तत् कथयामि एतस्य अग्रे आत्मनोऽभिप्रायम्। उक्तञ्च।

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्येऽनुवर्त्तिनि कलत्रे।
स्वामिनि सौहृदयुक्ते निवेद्य दुःखं सुखी भवति॥ ११०॥

भो दमनक ! शृणोषि शब्दं दूरात् महान्तम्। सोऽब्रवीत्। स्वामिन् ! शृणोमि ततःकिम्! पिङ्गलक आह-भद्र ! अहमस्मात् वनात् गन्तुमिच्छामि। दमनक आह—कस्मात्? पिङ्गलक आह—यतोऽद्य अस्मद्वने किमपि अपूर्वं सत्त्वं प्रविष्टं यस्य अयं महाशब्दःश्रूयते। तस्य च शब्दानुरूपेण पराक्रमेण भाव्यमिति। दमनक आह—यत् शब्दमात्रादपि भयमुपगतः स्वामी तदपि अयुक्तम्। उक्तञ्च।

अम्भसा भिद्यते सेतुस्तथा मन्त्रोऽप्यरक्षितः ।
पैशुन्याद्भिद्यते स्नेहो भिद्यते वाग्भिरातुरः ॥ १११ ॥

तन्न युक्तं स्वामिनः पूर्वोपार्जितं वनं त्यक्तुम् । यतो भेरीवेणुवीणामृदङ्गतालपटहशङ्खकाहलादिभेदेन शब्दा अनेकविधा भवन्ति । तत् न केवलात् शब्दमात्रादपि भेतव्यम् । उक्तञ्च ।

अत्युत्कटे च रौद्रे च शत्रौ प्राप्ते न हीयते ।
धैर्य्यं यस्य महीनाथो न स याति पराभवम् ॥११२॥
दर्शितभयेऽपि धातरि धैर्य्यध्वंसो भवेन्न धीराणाम् ।
शोषितसरसि निदाघे नितरामेवोद्धतः सिन्धुः॥११३॥

तथाच ।

यस्य न विपदि विषादः सम्पदि हर्षो रणे न भीरुत्वम् ।
तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम्॥११४॥

तथाच-शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वाल्लघीयसः ।
जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः॥ ११५॥

अपिच-अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढत्वं न गच्छति ।
जतुजाभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥ ११६ ॥

तदेवं ज्ञात्वा स्वामिना धैर्य्याविष्टम्भः कार्य्यः । न शब्दमात्रात् भेतव्यम् । उक्तञ्च ।

पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा ।
अनुप्रविश्य विज्ञातं यावच्चर्म च दारु च ॥ ११७ ॥

पिङ्गलक आह-कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा २

कश्चित् गोमायुर्नाम शृगालः क्षुत्क्षामकण्ठः इतस्ततः परिभ्रमन् वने सैन्यद्वयसंग्रामभूमिमपश्यत् । तस्याञ्च दुन्दुभेः पतितस्य वायुवशात् वल्लीशाखाग्रैः हन्यमानस्य शब्दमशृणोत् । अथ क्षुभितहृदयश्चिन्तयामास । अहो !

विनष्टोऽस्मि। तद्यावत् न अस्य प्रोच्चारितशब्दस्य दृष्टिगोचरे गच्छामि तावत् अन्यतो व्रजामि। अथवा नैतत् युज्यते सहसैव पितृपैतामहं वनं त्यक्तुम्। उक्तञ्च।

भये वा यदि वा हर्षे सम्प्राप्ते यो विमर्शयेत्।
कृत्यं न कुरुते वेगान्न स सन्तापमाप्नुयात् ॥ ११८ ॥

तत् तावत् जानामि कस्य अयं शब्दः। धैर्य्यमालम्ब्य विमर्शयन् यावत् मन्दं मन्दं गच्छति तावत् दुन्दुभिमपश्यत्। स च तं परिज्ञाय समीपं गत्वा स्वयमेव कौतुकात् अताडयत्। भूयश्च हर्षात् अचिन्तयत्। अहो! चिरादेतत् अस्माकं महत् भोजनमापतितम् तत् नूनं प्रभूतमांसमेदोऽसृग्भिः परिपूरितं भविष्यति। ततः परुषचर्मावगुण्ठितं तत्कथमपि विदार्य्य एकदेशे छिद्रं कृत्वा संहृष्टमना मध्ये प्रविष्टः। परं चर्मविदारणतो दंष्ट्राभङ्गः समजनि। अथ निराशीभूतः तत् दारुशेषमवलोक्य श्लोकमेनमपठत्। पूर्वमेव मया ज्ञातमिति। ततो न शब्दमात्रात् भेतव्यम्। पिङ्गलक आह—भोः! पश्य अयं मम सर्वोऽपि परिग्रहो भयव्याकुलितमनाः पलायितुमिच्छति। तत् कथमहं धैर्य्यावष्टम्भं करोमि। सोऽब्रवीत्। स्वामिन्! नैषामेष दोषो यतः स्वामिसदृशा एव भवन्ति भृत्याः। उक्तञ्च।

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च।
पुरुषविशेषं प्राप्ता भवन्त्ययोग्याश्च योग्याश्च ॥११९॥

तत् पौरुषावष्टम्भं कृत्वा त्वं तावत् अत्र एव प्रतिपालय, यावदहमेतत् शब्दस्वरूपं ज्ञात्वा आगच्छामि। ततः पश्चात् यथोचितं कार्य्यमिति। पिङ्गलक आह—किं तत्र भवान् गन्तुम् उत्सहते? स आह—किं स्वाम्यादेशात् सद्भृत्यस्य कृत्याकृत्यमस्ति।

उक्तञ्च-स्वाम्यादेशात्सुभृत्यस्य न भीः सञ्जायते क्वचित्।
प्रविशेन्मुखमाहेयं दुस्तरं वा महार्णवम् ॥ १२० ॥
तथाच--स्वाम्यादिष्टस्तु यो भृत्यः समं विषममेव च।
मन्यते न स सन्धार्य्यो भूभुजा भूतिमिच्छता॥१२१॥

पिङ्गलक आह। भद्र ! यदि एवं तत् गच्छ शिवास्ते पन्थानः सन्तु इति। दमनकोऽपि तं प्रणम्य सञ्जीवकशब्दानुसारी प्रतस्थे। अथ दमनके गते भयव्याकुलमना पिङ्गलकः चिन्तयामास। अहो ! न शोभनं कृतं मया, यत् तस्य विश्वासं गत्वा आत्माभिप्रायो निवेदितः कदाचित् दमनकोऽयमुभयवेतनो भूत्वा ममोपरि दुष्टबुद्धिः स्यात् भ्रष्टाधिकारत्वात् उक्तञ्च।

ये भवन्ति महीपस्य सम्मानितविमानिताः।
यतन्ते तस्य नाशाय कुलीना अपि सर्वदा॥१२२॥

तत् तावदस्य चिकीर्षितं वेत्तुमन्यत् स्थानान्तरं गत्वा प्रतिपालयामि। कदाचित् दमनकः तमादाय मां व्यापादयितुमिच्छति। उक्तञ्च।

न वध्यन्ते ह्यविश्वस्ता बलिभिर्दुर्बला अपि।
विश्वस्तास्त्वेव वध्यन्ते बलवन्तोपि दुर्बलैः ॥१२३॥
बृहस्पतेरपि प्राज्ञो न विश्वासे व्रजेन्नरः।
य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुष्यञ्च सुखानि च॥ १२४॥
शपथैःसन्धितस्यापि न विश्वासे व्रजेद्रिपोः।
राज्यलाभोद्यतो वृत्रः शक्रेण शपथैर्हतः ॥ १२५ ॥
न विश्वासं विना शत्रुर्देवानामपि सिद्ध्यति।
विश्वासात्त्रिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः ॥ १२६ ॥

एवं सम्प्रधार्य्य स्थानान्तरं गत्वा दमनकमार्गमवलोकयन् एकाकी तस्थौ। दमनकोऽपि सञ्जीवकसकाशं गत्वा वृषभोऽयमिति परिज्ञाय हृष्टमना व्यचिन्तयत्।

अहो! शोभनमापतितम् अनेन एतस्य सन्धिविग्रहद्वारेण मम पिङ्गलको वश्यो भविष्यति इति। उक्तञ्च।

न कौलीन्यान्न सौहार्दान्नृपो वाक्ये प्रवर्त्तते।
मन्त्रिणां यावदभ्येति व्यसनं शोकमेव च॥ १२७॥
सदैवापद्गतो राजा भोग्यो भवति मन्त्रिणाम्।
अत एव हि वाञ्छन्ति मन्त्रिणःसापदं नृपम्॥१२८॥
यथा नेच्छति नीरोगः कदाचित् सुचिकित्सकम्।
तथापद्रहितो राजा सचिवं नाभिवाञ्छति॥ १२९॥

एवं विचिन्तयन् पिङ्गलकाभिमुखःप्रतस्थे। पिङ्गलकोऽपि तमायान्तं प्रेक्ष्य स्वाकारं रक्षन् यथापूर्वमवस्थितः। दमनकोऽपि पिङ्गलकसकाशं गत्वा प्रणम्य उपविष्टः। पिङ्गलक आह। किं दृष्टं भवता तत् सत्त्वम्! दमनक आह, दृष्टं स्वामिप्रसादात्। पिङ्गलक आह। अपि सत्यम्? दमनक आह। किं स्वामिपादानामग्रेऽसत्यं विज्ञाप्यते? उक्तञ्च।

अपि स्वल्पमसत्यं यः पुरो वदति भूभुजाम्।
देवानाञ्च विनश्येत स द्रुतं सुमहानपि॥ १३०॥
तथाच–सर्वदेवमयो राजा मनुना सम्प्रकीर्त्तितः।
तस्मात्तं देववत्पश्येन्न व्यलीकेन कर्हिचित्॥ १३१॥
सर्वदेवमयस्यापि विशेषो नृपतेरयम्।
शुभाशुभफलं सद्यो नृपाद्देवाद्भवान्तरे॥ १३२॥

पिङ्गलक आह, सत्यं दृष्टं भविष्यति भवता। न दीनोपरि महान्तः कुप्यन्ति इति न त्वं तेन निपातितः। यतः

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः। स्वभाव एवोन्नतचेतसामयं महान्महत्स्वेव करोति विक्रमम्॥ १३३॥

आपिच-गण्डस्थलेषु मदवारिषु बद्धराग-

मत्तभ्रमद्भ्रमरपादतलाहतोऽपि ।
कोपं न गच्छति नितान्तबलोऽपि नाग-
स्तुल्ये बले तु बलवान् परिकोपमेति ॥ १३४ ॥

दमनक आह । अस्तु एवं स महात्मा वयं कृपणाः तथापि स्वामी यदि कथयति ततो भृत्यत्वे नियोजयामि। पिङ्गलक आह सोच्छ्वासम् । किं भवान् शक्नोत्येवं कर्त्तुम्। दमनक आह । किमसाध्यं बुद्धेरस्ति । उक्तञ्च ।

न तच्छस्त्रैर्न नगेन्द्रैर्न हयैर्न पदातिभिः ।
कार्य्यं संसिद्धिमभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम्॥ १३५

पिङ्गलक आह । यदि एवं तर्हि अमात्यपदे अध्यारोपितस्त्वम् । अद्यप्रभृति प्रसादनिग्रहादिकं त्वयैव कार्य्यम् इति निश्चयः । अथ । दमनकः सत्वरं गत्वा साक्षेपं तम् इदमाह । एह्येहि दुष्ट वृषभ ! स्वामी पिङ्गलकः त्वाम् आकारयति किं निःशङ्को भूत्वा मुहुर्मुहुर्नदसि वृथेति । तच्छ्रुत्वा सञ्जीवकोऽब्रवीत् । भद्र ! कोऽयंपिङ्गलकः । दमनक आह । किं स्वामिनं पिङ्गलकमपि न जानासि ? तत् क्षणं प्रतिपालय फलेनैव ज्ञास्यसि । ननु अयं सर्वमृगपरिवृतो वटतले स्वामी पिङ्गलकनामा सिंहस्तिष्ठति । तच्छ्रुत्वा गतायुषमिवात्मानं मन्यमानःसञ्जीवकः परं विषादमगमत् आह च, भद्र ! भवान् साधुसमाचारो वचनपटुश्च दृश्यते । तत् यदि मामवश्यं तत्र नयसि तदभयप्रदानेन स्वामिनः सकाशात् प्रसादः कारयितव्यः । दमनक आह । भोः सत्यमभिहितं भवता नीतिरेषा । यतः ।

पर्य्यन्तो लभ्यते भूमेः समुद्रस्य गिरेरपि ।
न कथञ्चिन्महीपस्य चित्तान्तः केनचित् क्वचित्॥ १३६॥

तत् त्वमत्रैव तिष्ठ यावदहं तं समये दृष्ट्वा ततः पश्चात्

त्वामानयामि इति। तथा अनुष्ठिते दमनकः पिङ्गलकसकाशं गत्वा इदमाह। स्वामिन्! न तत् प्राकृतं सत्त्वं, स हि भगवतो महेश्वरस्य वाहनभूतो वृषभ इति मया पृष्ट इदमूचे। महेश्वरेण परितुष्टेन कालिन्दीपरिसरे शष्पाग्राणि भक्षयितुं समादिष्टः किं बहुना मम प्रदत्तं भगवता क्रीडार्थं वनमिदम्। पिङ्गलक आह सभयम्, सत्यं ज्ञातं मया अधुना। न देवताप्रसादं विना शष्पभोजिनो व्यालाकीर्णे एवंविधे वने निःशङ्का नदन्तो भ्रमन्ति। ततस्त्वया किमभिहितम्। दमनक आह। स्वामिन्! एतदभिहितं मया यदेतद्वनं चण्डिकावाहनभूतस्य मत्स्वामिनः पिङ्गलकनाम्नः सिंहस्य विषयीभूतम् तत् भवान् अभ्यागतः प्रियोऽतिथिः। तत् तस्य सकाशं गत्वा भ्रातृस्नेहेन एकत्र भक्षणपानविहरणक्रियाभिः एकस्थानाश्रयेण कालो नेय इति। ततः तेनापि सर्वमेतत् प्रतिपन्नमुक्तश्च सहर्षम्। स्वामिनः सकाशात् अभयदक्षिणा दापयितव्या इति। तदत्र स्वामी प्रमाणम्। तच्छ्रुत्वा पिङ्गलक आह। साधु सुमते! साधु। मन्त्रिश्रोत्रिय! साधु! मम हृदयेन सह सम्मन्त्र्य भवता इदमभिहितम्। तद्दत्ता मया तस्य अभयदक्षिणा। परं सोऽपि मदर्थे अभयदक्षिणां याचयित्वा द्रुततरमानीयतामिति। अथ साधु चेदमुच्यते।

अन्तःसारैरकुटिलैरच्छिद्रैः सुपरीक्षितैः।
मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तम्भैरिव मन्दिरम्॥१३७॥

तथाच—मन्त्रिणां भिन्नसन्धाने भिषजां सान्निपातिके।
कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः! १३८

दमनकोऽपि तं प्रणम्य सञ्जीवकसकाशं प्रस्थितः सहर्षमचिन्तयत् अहो! प्रसादसन्मुखो नः स्वामी वचनवशगश्च संवृत्तस्तन्नास्ति धन्यतरो मम उक्तश्च।

अमृतं शिशिरे वह्निरमृतं प्रियदर्शनम् ।
अमृतं राजसम्मानममृतं क्षीरभोजनम् ॥ १३९ ॥

अथ सञ्जीवकसकाशमासाद्य सप्रश्रयमुवाच भो मित्र ! प्रार्थितोऽसौ मया भवदर्थे स्वाम्यभयप्रदानम् । तद्विश्रब्धं गम्यतामिति । परं त्वया राजप्रसादमासाद्य मया सह समयधर्मेण वर्त्तितव्यम् । न गर्वमासाद्य स्वप्रभुतया विचरणीयम । अहमपि तव सङ्केतेन सर्वां राज्यधुरममात्यपदवीमाश्रित्य उद्धरिष्यामि । एवं कृते द्वयोरपि आवयोः राज्यलक्ष्मीर्भोग्या भविष्यति । यतः ।

आखेटकस्य धर्मेण विभवाः स्युर्वशे नृणाम् ।
नृप्रजाः प्रेरयत्येको हन्त्यन्योऽत्र मृगानिव ॥ १४० ॥

तथाच-यो न पूजयते गर्वादुत्तमाधममध्यमान् ।
भूपसम्मानमान्योऽपि भ्रश्यते दन्तिलो यथा ॥ १४१ ॥

सञ्जीवक आह । कथमेतत् ! सोऽब्रवीत् ।

अस्त्यत्र धरातले वर्द्धमानं नाम नगरम् । तत्र दन्तिलो नाम नानाभाण्डपतिः सकलपुरनायकः प्रतिवसति स्म । तेन पुरकार्य्यं नृपकार्य्यञ्च कुर्वता तुष्टिं नीताः तत्पुरवासिनो लोका नृपतिश्च । किं बहुना । न कोऽपि तादृक् केनापि चतुरो दृष्टो न अपि श्रुतो वेति । अथवा साधु चेदम् उच्यते ।

कथा ३

नरपतिहितकर्त्ता द्वेष्यतां याति लोके
जनपदहितकर्त्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रैः ।
इति महति विरोधेवर्त्तमाने समाने
नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्य्यकर्त्ता ॥ १४२ ॥

अथ एवं गच्छति काले दन्तिलस्य कदाचिद्विवाहः

सम्प्रवृत्तः । तत्र तेन सर्वे पुरनिवासिनो राजसन्निधिलोकाश्च सम्मानपुरःसरमामन्त्र्य भोजिता वस्त्रादिभिः सत्कृताश्च । ततो विवाहानन्तरं राजा सान्तःपुरस्वगृहमानीय अभ्यर्चितः । अथ तस्य नृपतेः गृहसम्मार्जनकर्त्ता गोरम्भो नाम राजसेवको गृहायातोऽपि तेन अनुचितस्थाने उपविष्टोऽवज्ञया अर्द्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारितः। सोऽपि ततःप्रभृति निःश्वसन् अपमानात् न रात्रौ अपि अधिशेते । कथं मया तस्य भाण्डपतेः राजप्रसादहानिः कर्त्तव्या इति चिन्तयन् आस्ते । अथवा किमनेन वृथा शरीरशोषणेन । न किञ्चित् मया तस्य अपकर्त्तुं शक्यमिति । अथवा साधु इदमुच्यते ।

यो ह्यपकर्त्तुमशक्तः कुप्यति किमसौ नरोऽत्र निर्लज्जः ।
उत्पतितोऽपि हि चणकः शक्तः किं भ्राष्ट्रकं भङ्क्तुम् ॥१४३॥

अथ कदाचित्प्रत्यूषे योगनिद्रां गतस्य राज्ञः शय्यान्ते मार्जनं कुर्वन् इदमाह । अहो ! दन्तिलस्य महद्दृप्तत्वं यत् राजमहिषीमालिङ्गति। तच्छ्रुत्वा राजा ससम्भ्रममुत्थायतमुवाच । भो ! भो ! गोरम्भ ! सत्यमेतत् यत् त्वया जल्पितं किं देवी दन्तिलेन समालिङ्गिता ? इति गोरम्भः प्राह-देव ! रात्रिजागरणेन द्यूतासक्तस्य मे बलात् निद्रा समायाता । तत् न वेद्मि किं मया अभिहितम् । राजा सेर्ष्यं स्वगतम्, एषतावस्मद्गृहे अप्रतिहतगतिः तथा दन्तिलोऽपि । तत्कदाचित् अनेन देवी समालिङ्ग्यमाना दृष्टा भविष्यति । तेन इदमभिहितम् ।

उक्तञ्च–यद्वाञ्छति दिवा मर्त्यो वीक्षते वा करोति वा ।
तत्स्वप्नेऽपि तदभ्यासाद्ब्रूते वाथ करोति वा ॥१४४॥
तथाच-शुभं वा यदि वा पापं यन्नृणां हृदि संस्थितम्।
सुगूढमपि तज्ज्ञेयं स्वप्नवाक्यात्तथा मदात् ॥ १४५॥

अथवा स्त्रीणां विषये कोऽत्र सन्देहः ?
जल्पन्ति सार्द्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।
हृद्गतं चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ॥ १४६ ॥
अन्यच्च-एकेनस्मितपाटलाधररुचो जल्पन्त्यनल्पाक्षरं
वीक्षन्तेऽन्यमितः स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लोल्लसल्लोचनाः ।
दूरोदारचरित्रचित्रविभवं ध्यायन्ति चान्यं धिया
केनेत्थं परमार्थतोऽर्थवदिव प्रेमास्ति वामभ्रुवाम् ॥ १४७
तथाच-नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ १४८ ॥
रहो नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः ।
तेन नारद ! नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ १४९ ॥
यो मोहान्मन्यते मूढो रक्तेयं मम कामिनी ।
स तस्या वशगो नित्यं भवेत्क्रीडाशकुन्तवत् १५०
तासां वाक्यानि कृत्यानि स्वल्पानि सुगुरूण्यपि ।
करोति यः कृती लोके लघुत्वं याति सर्वतः ॥ १५१ ॥
स्त्रियश्च यः प्रार्थयते सन्निकर्षञ्च गच्छति ।
ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५२ ॥
अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
मर्य्यादायाममर्य्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति सर्वदा ॥ १५३ ॥
नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासाञ्च वयसि स्थितिः ।
विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुज्यते ॥ १५४ ॥
रक्तो हि जायते भोग्यो नारीणां शाटको यथा ।
घृष्यते यो दशालम्बी नितम्बे विनिवेशितः ॥ १५५ ॥
अलक्तको यथा रक्तो निष्पीड्य पुरुषस्तथा ।
अबलाभिर्बलाद्रक्तः पादमूले निपात्यते ॥ १५६ ॥

एवं स राजा बहुविधं विलप्य तत्प्रभृति दन्तिलस्य प्रसादपराङ्मुखः सञ्जातः । किं बहुना राजद्वारप्रवेशोऽ-

पि तस्य निवारितः । दन्तिलोऽपि अकस्मादेव प्रसादपराङ्मुखमवनिपातिमवलोक्य चिन्तयामास ।

अहो ! साधु चेदम् उच्यते ।

कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितो ? विषयिणः कस्यापदोऽस्तङ्गताः ? स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः ? को नाम राज्ञां प्रियः ? कः कालस्य न गोचरान्तरगतः ? कोऽर्थी गतो गौरवं ? को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ? ॥ १५७ ॥

तथा च, काके शौचं द्यूतकारे च सत्यं
सर्पे क्षान्तिः स्त्रीषु कामोपशान्तिः ।
क्लीबे धैर्यं मद्यपे तत्त्वचिन्ता
राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा ॥ १५८ ॥

अपरं मया अस्य भूपतेरथवा अन्यस्यापि कस्यचित् राजसम्बन्धिनः स्वप्नेऽपि न अनिष्टं कृतम् । तत्किमेतत् पराङ्मुखो मां प्रति भूपतिरिति । एवं तं दन्तिलं कदाचित् राजद्वारे विष्कम्भितं विलोक्य सम्मार्जनकर्त्ता गोरम्भो विहस्य द्वारपालानिदमूचे । भो भो द्वारपालाः राजप्रसादाधिष्ठितोऽयं दन्तिलः स्वयं निग्रहानुग्रहकर्त्ता च । तदनेन निवारितेन यथा अहं तथा यूयमपि अर्द्धचन्द्रभाजिनो भविष्यथ । तच्छ्रुत्वा दन्तिलश्चिन्तयामास । नूनमिदमस्य गोरम्भस्य चेष्टितम् । अथवा साधु इदमुच्यते ।

अकुलीनोऽपि मूर्खोऽपि भूपालं योऽत्र सेवते ।
अपि सम्मानहीनोऽपि स सर्वत्र प्रपूज्यते ॥ १५९ ॥
अपि कापुरुषो भीरुः स्याच्चेन्नृपतिसेवकः ।
तथापि न पराभूतिं जनादाप्नोति मानवः ॥ १६० ॥

एवं स बहुविधं विलप्य विलक्षमनाः सोद्वेगो गतप्रभावः स्वगृहं गत्वा निशामुखे गोरम्भमाहूय वस्त्रयुगले-

न सम्मान्य इदमुवाच । भद्र ! मया न तदा त्वं रागवशात् निःसारितः । यतस्त्वं ब्राह्मणानामग्रतोऽनुचितस्थाने समुपविष्टो दृष्ट इति अपमानितः । तत् क्षम्यताम् । सोऽपि स्वर्गराज्योपमं तद्वस्त्रयुगलमासाद्य परं परितोषं गत्वा तमुवाच । भोः श्रेष्ठिन् ! क्षान्तं मया ते तत् । तदस्य सम्मानस्य कृते पश्य मे बुद्धिप्रभावं राजप्रसादश्च । एवमुक्त्वा सपरितोषं निष्क्रान्तः । साधु चेदमुच्यते ।

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
अहो सुसदृशी चेष्टा तुलायष्टेः खलस्य च ॥ १६१ ॥

ततश्च अन्येद्युः स गोरम्भो राजकुले गत्वा योगनिद्रां गतस्य भूपतेः सम्मार्जनक्रियां कुर्वन् इदमाह । अहोऽविवेकोऽस्मद्भूपतेः यत् पुरीषोत्सर्गमाचरन् चिर्भटीभक्षणं करोति । तच्छ्रुत्वा राजा सविस्मयं तमुवाच । रे रे गोरम्भ ! किमप्रस्तुतं लपसि ? गृहकर्मकरं मत्वा त्वां न व्यापादयामि । किं त्वया कदाचिदहमेवंविधं कर्म समाचरन् दृष्टः ? सोऽब्रवीत् । देव ! द्यूतासक्तस्य रात्रिजागरणेन सम्मार्जनं कुर्वाणस्य मम बलात् निद्रा समायाता । तया अधिष्ठितेन मया किञ्चिज्जल्पितम्, तन्न वेद्मि, तत्प्रसादं करोतु स्वामी निद्रापरवशस्येति । एवं श्रुत्वा राजा चिन्तितवान् यन्मया जन्मान्तरे पुरीषोत्सर्गं कुर्वता कदापि चिर्भटिका न भक्षिता । तत् यथा अयं व्यतिकरो असम्भाव्यो मम अनेन मूढेन व्याहृतः तथा दन्तिलस्य अपि इति निश्चयः । तन्मया न युक्तं कृतं यत् स वराकः सम्मानेन वियोजितः न तादृक्पुरुषाणामेवंविधं चेष्टितं सम्भाव्यते । तदभावेन राजकृत्यानि पौरकृत्यानि च सर्वाणि शिथिलतां व्रजन्ति । एवमनेकधा विमृश्य दन्तिलं समाहूय निजाङ्गवस्त्राभरणादिभिः

संयोज्य स्वाधिकारे नियोजयामास। अतोऽहं ब्रवीमि यो न पूजयते गर्वादिति।

सञ्जीवक आह। भद्र! एवमेवैतत्। यद्भवता अभिहितं तदेव मया कर्त्तव्यमिति। एवमभिहिते दमनकस्तमादाय पिङ्गलकसकाशमगमत्। आह च, देव! एष मया आनीतः स सञ्जीवकः। अधुना देवः प्रमाणम्। सञ्जीवकोऽपि तं सादरं प्रणम्य अग्रतः सविनयं स्थितः। पिङ्गलकोऽपि तस्य पीनायतककुद्मतो नखकुलिशालङ्कृतं दक्षिणपाणिमुपरि दत्त्वा मानपुरःसरमुवाच। अपि शिवं भवतः? कुतस्त्वमस्मिन् वने विजने समायातोऽसि तेनापि आत्मवृत्तान्तः कथितः। यथा वर्द्धमानेन सह वियोगः सञ्जातस्तथा सर्वं निवेदितम्। तच्छ्रुत्वा पिङ्गलकः सादरतरं तमुवाच। वयस्य! न भेतव्यम्, मद्भुजपञ्जरपरिरक्षितेन यथेच्छं त्वया अधुना वर्त्तितव्यम्, अन्यच्च नित्यं मत्समीपवर्त्तिना भाव्यं यतः कारणाद्बहुपायं रौद्रसत्त्वनिषेवितं वनं गुरूणामपि सत्त्वानामसेव्यं कुतः शष्पभोजिनाम्। एवमुक्त्वा सकलमृगपरिवृतो यमुनाकच्छमवतीर्य्य उदकग्रहणं कृत्वा स्वेच्छया तदेव वनं प्रविष्टः। ततश्च करटकदमनकनिक्षिप्तराज्यभारः सञ्जीवकेन सह सुभाषितगोष्ठीमनुभवन्नास्ते।

अथवा साध्विदमुच्यते।

यदृच्छयाप्युपनतं सकृत्सज्जनसङ्गतम्।
भवत्यजरमत्यन्तं नाभ्यासक्रममीक्षते॥ १६२॥

सञ्जीवकेनापि अनेकशास्त्रावगाहनात् उत्पन्नबुद्धिप्रागल्भ्येन स्तोकैरेवाहोभिर्मूढमतिः पिङ्गलको धीमान् तथा कृतो यथारण्यधर्माद्वियोज्य ग्राम्यधर्मेषु नियोजि-

तः। किं बहुना प्रत्यहं पिङ्गलकसञ्जीवकावेव केवलं रहसि मन्त्रयतः। शेषः सर्वोऽपि मृगजनो दूरीभूतस्तिष्ठति। करटकदमनकावपि प्रवेशं न लभेते। अन्यच्च सिंहपराक्रमाभावात्सर्वोऽपि मृगजनस्तौ च सृगालौ क्षुधाव्याधिबाधिता एकां दिशमाश्रित्य स्थिताः। उक्तञ्च।

फलहीनं नृपं भृत्याः कुलीनमपि चोन्नतम्।
सन्त्यज्यान्यत्र गच्छन्ति शुष्कं वृक्षमिवाण्डजाः॥१६३॥

तथाच। अपि सम्मानसंयुक्ताः कुलीना भक्तितत्पराः।
वृत्तिभङ्गान्महीपालं त्यज्यन्त्येव हि सेवकाः॥ १६४॥

अन्यच्च। कालातिक्रमणं वृत्तेर्यो न कुर्वीत भूपतिः।
कदाचित्तं न मुञ्चन्ति भर्त्सिता अपि सेवकाः॥ १६५॥

तथा नु केवलं सेवका इत्थम्भूता यावत् समस्तमपि एतज्जगत् परस्परं भक्षणार्थं सामादिभिः उपायैस्तिष्ठति। तद्यथा।

देशानामुपरि क्ष्माभृदातुराणांचिकित्सकाः।
वणिजो ग्राहकाणां च मूर्खाणामपि पण्डिताः॥१६६॥

प्रमादिनां तथा चौरा भिक्षुका गृहमेधिनाम्।
गणिकाः कामिनाञ्चैव सर्वलोकस्य शिल्पिनः॥१६७॥

सामादिसज्जितैः पाशैः प्रतीक्षन्ते दिवानिशम्।
उपजीवन्ति शक्त्या हि जलजा जलदानिव॥ १६८॥

अथवा साध्विदमुच्यते।

सर्पाणाञ्च खलानाञ्च परद्रव्यापहारिणाम्।
अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेदं वर्त्तते जगत्॥ १६९॥

अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः फणी
तंच क्रौञ्चरिपोःशिखीगिरिसुतासिंहोऽपिनागाशनम्।
इत्थं यत्र परिग्रहस्य घटना शम्भोरपि स्याद्गृहे
तत्रान्यस्य कथं न भावि जगतो यस्मात्स्वरूपं हि तत्॥

ततः स्वामिप्रसादरहितौ क्षुत्क्षामकण्ठौ परस्परं करटकदमनकौ मन्त्रयेते। तत्र दमनको ब्रूते। आर्य्य करटक! आवां तावदप्रधानतां गतौ। एष पिङ्गलकः सञ्जीवकानुरक्तः स्वव्यापारपराङ्मुखः सञ्जातः। सर्वोऽपि परिजनो गतः। तत्किं क्रियते। करटक आह। यद्यपि त्वदीयवचनं न करोति तथापि स्वामी स्वदोषनाशाय वाच्यः। उक्तञ्च।

अशृण्वन्नपि बोद्धव्यो मंत्रिभिः पृथिवीपतिः।
यथा स्वदोषनाशाय विदुरेणाम्बिकासुतः॥ १७१॥
तथाच, मदोन्मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः।
उन्मार्गं वाच्यतां यान्ति महामात्राः समीपगाः॥ १७२॥

तत् त्वया एष शष्पभोजी स्वामिनः सकाशमानीतस्तत्स्वहस्तेन अङ्गाराः कर्षिताः। दमनक आह। सत्यमेतत्। ममायं दोषो न स्वामिनः। उक्तञ्च।

जम्बूको हुडुयुद्धेन वयं चाषाढभूतिना।
दूतिका परकार्य्येण त्रयो दोषाः स्वयंकृताः॥ १७३॥

करटक आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्।

कथा ४

अस्ति कस्मिंश्चिद्विविक्तप्रदेशे मठायतनम् तत्र देवशर्मा नाम परिव्राजकः प्रतिवसति स्म। तस्य अनेकसाधुजनदत्तसूक्ष्मवस्त्रविक्रयवशात् कालेन महती वित्तमात्रा सञ्जाता। ततः स न कस्यचिद्विश्वसिति। नक्तन्दिनं कक्षान्तरात्तां मात्रां न मुञ्चति। अथवा साधु च इदमुच्यते।

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानाञ्च रक्षणे।
आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः॥ १७४॥

अथ आषाढभूतिर्नाम परवित्तापहारी धूर्त्तस्तामर्थमा-

त्रां तस्य कक्षान्तरगतां लक्षयित्वा व्यचिन्तयत् । कथं मया अस्य इयमर्थमात्रा हर्त्तव्येति । तदत्र मठे ताव-द्दृढशिलासञ्चयवशात् भित्तिभेदो न भवति। उच्चैस्तरत्वा-च्च द्वारे प्रवेशो न स्यात् । तदेनं मायावचनैर्विश्वास्य अहं छात्रतां व्रजामि येन स विश्वस्तः कदाचिद्विश्वा-समेति । उक्तञ्च ।

निःस्पृहो नाधिकारी स्यान्नाकामी मण्डनप्रियः ।
नाविदग्धः प्रियं ब्रूयात् स्फुटवक्ता न वञ्चकः ॥१७५॥

एवं निश्चित्य तस्यान्तिकमुपगम्य 'ओंनमः शिवा-येति' प्रोच्चार्य्य साष्टाङ्गं प्रणम्य च सप्रश्रयमुवाच । भग-वन् ! असारः संसारोऽयं, गिरिनदीवेगोपमं यौवनं, तृणा-ग्निसमं जीवितम्, शरदभ्रच्छायासदृशा भोगाः, स्वप्नस-दृशो मित्रपुत्रकलत्रभृत्यवर्गसम्बन्धः । एवं मया सम्यक् परिज्ञातम् । तत् किं कुर्वतो मे संसारसमुद्रोत्तरणं भ वि-ष्यति ? । तच्छ्रुत्वा देवशर्म्मा सादरमाह । वत्स ! धन्योऽ-सि यत्प्रथमे वयसि एवं विरक्तिभावः । उक्तञ्च ।

पूर्वे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः ।
धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ? ॥ १७६ ॥

आदौ चित्ते ततः काये सतां सम्पद्यते जरा ।
असतान्तु पुनः काये नैव चित्ते कदाचन ॥ १७७ ॥

यच्च मां संसारसागरोत्तरणोपायं पृच्छसि तच्छ्रूयताम् ।

शूद्रो वा यदि वान्योऽपि चण्डालोऽपि जटाधरः।
दीक्षितः शिवमन्त्रेण स भस्माङ्गी शिवो भवेत्॥१७८॥

षडक्षरेण मन्त्रेण पुष्पमेकमपि स्वयम् ।
लिङ्गस्य मूर्ध्नि यो दद्यान्न स भूयोऽभिजायते ॥१७९॥

तच्छ्रुत्वा आषाढभूतिस्तत्पादौ गृहीत्वा सप्रश्रय-मिदमाह । भगवन् ! तर्हि दीक्षया मे अनुग्रहं कुरु ।

देवशर्मा आह—वत्स! अनुग्रहं ते करिष्यामि परन्तु रात्रौ त्वया मठमध्ये न प्रवेष्टव्यं यत्कारणं निःसङ्गता यतीनां प्रशस्यते तव च ममापि च। उक्तञ्च।

दुर्मन्त्रान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात्सुतो लालनात्
विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात्।
मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनया- स्नेहः प्रवासाश्रयात्
स्त्री गर्वादनवेक्षणादपि कृषिस्त्यागात्प्रमादाद्धनम् १८०॥

तत् त्वया व्रतग्रहणानन्तरं मठद्वारे तृणकुटीरके शयितव्यमिति। स आह—भगवन्! भवदादेशः प्रमाणम्। परत्र हि तेन मे प्रयोजनम्। अथ कृतशयनसमयं देवशर्मा अनुग्रहं कृत्वा शास्त्रोक्तविधिना शिष्यतामनयत्। सोऽपि हस्तपादावमर्दनादिपरिचर्य्यया तं परितोषमनयत्। पुनस्तथापि मुनिः कक्षान्तरान्मात्रां न मुञ्चति। अथ एवं गच्छति काले आषाढभूतिश्चिन्तयामास। अहो! न कथञ्चिदेष मे विश्वासमागच्छति। तत् किं दिवापि शस्त्रेण मारयामि, किं वा विषं प्रयच्छामि, किं वा पशुधर्मेण व्यापादयामि। इत्येवं चिन्तयतस्तस्य देवशर्म्मणोऽपि शिष्यपुत्रः कश्चिद्ग्रामादामन्त्रणार्थं समायातः। प्राह च भगवन्! पवित्रारोपणकृते मम गृहमागम्यतामिति। तच्छ्रुत्वा देवशर्मा आषाढभूतिना सह प्रहृष्टमनाः प्रस्थितः। अथ एवं तस्य गच्छतोऽग्रे काचिन्नदी समायाता। तां दृष्ट्वा मात्रां कक्षान्तरादवतार्य्य कन्थामध्ये सुगुप्तां निधाय स्नात्वा देवार्चनं विधाय तदनन्तरम् आषाढभूतिमिदमाह। भो आषाढभूते! यावदहं पुरीषोत्सर्गं कृत्वा समागच्छामि तावदेषा कन्था योगेश्वरस्य सावधानतया रक्षणीया, इत्युक्त्वा गतः। आषाढभूतिरपि त-

स्मिन्नदर्शनीभूते मात्रामादाय सत्वरं प्रस्थितः । देवशर्मापि छात्रगुणानुरञ्जितमनाः सुविश्वस्तो यावदुपविष्टस्तिष्ठति तावत्सुवर्णरोमदेहयूथमध्ये हुडुयुद्धमपश्यत् । अथ रोषवशाद्धुडुयुगलस्य दूरमपसरणं कृत्वा भूयोऽपि समुपेत्य ललाटपट्टाभ्यां प्रहरतो भूरि रुधिरं पतति । तच्च जम्बूको जिह्वालौल्येन रङ्गभूमिं प्रविश्य आस्वादयति । देवशर्मापि तदालोक्य व्यचिन्तयत् । अहो ! मन्दमतिरयं जम्बूकः यदि कथमपि अनयोः सङ्घट्टे पतिष्यति तन्नूनं मृत्युमवाप्स्यतीति वितर्कयामि । क्षणान्तरे च तथैव रक्तास्वादनलौल्यान्मध्ये प्रविशंस्तयोः शिरःसम्पाते पतितो मृतश्च शृगालः । देवशर्मापि तं शोचमानो मात्रामुद्दिश्य शनैः शनैः प्रस्थितो यावदाषाढभूतिं न पश्यति ततश्च औत्सुक्येन शौचं विधाय यावत् कन्थामालोकयति तावत् मात्रां न पश्यति । ततश्च हा ! हा ! मुषितोऽस्मीति जल्पन् पृथिवीतले मूर्च्छया निपपात । ततः क्षणात् चेतनां लब्ध्वा भूयोऽपि समुत्थाय फूत्कर्तुमारब्धः । भो आषाढभूते ! क्व मां वञ्चयित्वा गतोऽसि । तद्देहि मे प्रतिवचनम् । एवं बहु विलप्य तस्य पदपद्धतिमन्वेषयञ्छनैः शनैः प्रस्थितः । अथ एवं गच्छन् सायन्तनसमये कञ्चिद्ग्राममाससाद । अथ तस्माद्ग्रामात्कश्चित्कौलिकः सभार्य्यो मद्यपानकृते समीपवर्त्तिनि नगरे प्रस्थितः । देवशर्मापि तमालोक्य प्रोवाच । भो भद्र ! वयं सूर्य्योढा अतिथयस्तवान्तिकं प्राप्ता न कमपि अत्र ग्रामे जानीमः । तद्गृह्यतामतिथिधर्मः । उक्तञ्च ।

सम्प्राप्तो योऽतिथिः सायं सूर्य्योढो गृहमेधिनाम् ।
पूजया तस्य देवत्वं प्रयान्ति गृहमेधिनः ॥ १८१ ॥

तथाच, तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि हर्म्येषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १८२ ॥
स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः ।
पादशौचेन पितर अर्घाच्छम्भुस्तथातिथेः ॥ १८३ ॥

कौलिकोऽपि तच्छ्रुत्वा भार्य्यामाह । प्रिये ! गच्छत्वमतिथिमादाय गृहं प्रति । पादशौचभोजनशयनादिभिः सत्कृत्य त्वं तत्रैव तिष्ठ। अहं तव कृते प्रभूतं मद्यमानेष्यामि । एवमुक्त्वा प्रस्थितः । सापि भार्य्या पुंश्चली तमादाय प्रहसितवदना देवदत्तं मनसि ध्यायन्ती गृहं प्रति प्रतस्थे । अथवा साधु च इदमुच्यते ।

दुर्दिवसे घनतिमिरे दुःसञ्चारासु घनवीथीषु ।
पत्युर्विदेशगमने परमसुखं जघनचपलायाः ॥ १८४ ॥

तथाच, पर्य्यङ्केष्वास्तरणं पतिमनुकूलं मनोहरं शयनम् ।
तृणमिव लघु मन्यन्ते कामिन्यश्चौर्य्यरतलुब्धाः॥तथाच
केलिं प्रदहति लज्जा शृङ्गारोऽस्थीनि चाटवः कटवः ।
बन्धकयाः परितोषो न किञ्चिदिष्टं भवेत्पत्यौ ॥१८६॥
कुलपतनं जनगर्हां बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम् ।
अङ्गीकरोति कुलटा सततं परपुरुषसंसक्ता ॥ १८७ ॥

अथ कौलिकभार्य्या गृहं गत्वा देवशर्मणे गतास्तरणां भग्नाञ्च खट्वां समर्प्य इदमाह—भो भगवन् ! यावदहं स्वसखीं ग्रामादभ्यागतां सम्भाव्य द्रुतमागच्छामि तावत्त्वया मद्गृहेऽप्रमत्तेन भाव्यम् एवमभिधाय शृङ्गारविधिं विधाय यावद्देवदत्तमुद्दिश्य व्रजति तावत् तद्भर्त्ता सन्मुखो मदविह्वलाङ्गो मुक्तकेशः पदे पदे प्रस्खलन् गृहीतमद्यभाण्डः समभ्येति । तञ्च दृष्ट्वा सा द्रुततरं व्याघुट्य स्वगृहं प्रविश्य मुक्तशृङ्गारवेशा यथापूर्वमभवत् । कौलिकोऽपि तां पलायमानां कृताद्भुतशृ-

ङ्गारां विलोक्य प्रागेव कर्णपरम्परया तस्याः श्रुतापवादक्षुभितहृदयः स्वाकारं निगूहमानः सदैवास्ते। ततश्च तथाविधं चेष्टितमवलोक्य दृष्टप्रत्ययः क्रोधवशगो गृहं प्रविश्य तामुवाच । आः पापे ! पुंश्चलि ! क्व प्रस्थिताऽसि ? सा प्रोवाच । अहं त्वत्सकाशादागता न कुत्रचिदपि निर्गता । तत् कथं मद्यपानवशात् अप्रस्तुतं वदसि । अथवा साधु चेदमुच्यते ।

वैकल्यं धरणीपातमयथोचितजल्पनम् ।
सन्निपातस्य चिह्नानि मद्यं सर्वाणि दर्शयेत् ॥ १८८ ॥
करस्पन्दोऽम्बरत्यागस्तेजोहानिः सरागता ।
वारुणीसङ्गजावस्था भानुनाप्यनुभूयते ॥ १८९ ॥

सोऽपि तच्छ्रुत्वा प्रतिकूलवचनं वेशविपर्य्ययं च अवलोक्य तामाह । पुंश्चलि ! चिरकालं श्रुतो मया तव अपवादः । तदद्य स्वयं सञ्जातप्रत्ययः तव यथोचितं निग्रहं करोमि इति अभिधाय लगुडप्रहारैः तां जर्जरितदेहां विधाय स्थूणया सह दृढबन्धनेन बद्धा सोऽपि मदविह्वलो निद्रावशमगमत् । अत्रान्तरे तस्याः सखी नापिती कौलिकं निद्रावशगतं विज्ञाय तां गत्वा इदमाह । सखि ! स देवदत्तः तास्मिन् स्थाने त्वां प्रतीक्षते तच्छीघ्रमागम्यतामिति । सा च आह । पश्य मम अवस्थाम् । तत्कथं गच्छामि ? तद्गत्वा ब्रूहि तं कामिनं यदस्यां रात्रौ न त्वया सह समागमः । नापिती प्राह ! सखि । मामैवं वद । न अयं कुलटाधर्मः । उक्तश्च ।

विषमस्थस्वादुफलग्रहणव्यवसायनिश्चयो येषाम् ।
उष्ट्राणामिव तेषां मन्येऽहं शंसितं जन्म ॥१९० ॥
तथाच। सन्दिग्धे परलोके जनापवादे च जगति बहुचित्रे।
स्वाधीने पररमणे धन्यास्तारुण्यफलभाजः ॥ १९१ ॥

यदि भवति दैवयोगात्पुमान् विरूपोऽपि बन्धकी रहसि।
न तु कृच्छ्रादपि भद्रं निजकान्तं सा भजत्येव ॥ १९२ ॥

सा अब्रवीत्। यदि एवं तर्हि कथय कथं दृढबन्धनबद्धा सती तत्र गच्छामि। सन्निहितश्च अयं पापात्मा मत्पतिः नापिती आह। सखि! मदविह्वलोऽयं सूर्य्यकरस्पृष्टः प्रबोधं यास्यति। तदहं त्वामुन्मोचयामि। मामात्मस्थाने बद्ध्वा द्रुततरं देवदत्तं सम्भाव्य आगच्छ। सा अब्रवीत्। एवमस्तु इति। तदनु सा नापिती तां स्वसखीं बन्धनाद्विमोच्य तस्याः स्थाने यथा पूर्वमात्मानं बद्ध्वा तां देवदत्तसकाशे सङ्केतस्थानं प्रेषितवती। तथानुष्ठिते कौलिकः कस्मिंश्चित् क्षणे समुत्थाय किञ्चिद्गतकोपो विमदस्तामाह। हे परुषवादिनि! यदि अद्यप्रभृति गृहान्निष्क्रमणं न करोषि न च परुषं वदसि ततः त्वामुन्मोचयामि। नापिती अपि स्वरभेदभयात् यावन्न किञ्चित् ऊचे तावत् सोऽपि भूयोभूयस्तां तदेव आह। अथ सा यावत् प्रत्युत्तरं किमपि न ददौ तावत् सः प्रकुपितस्तीक्ष्णशस्त्रमादाय नासिकामच्छिनत् आह च, रे पुंश्चलि! तिष्ठ इदानीं न त्वां भूयस्तोषयिष्यामीति जल्पन् पुनरपि निद्रावशमगमत्। देवशर्मा अपि वित्तनाशात् क्षुत्क्षामकण्ठो नष्टनिद्रस्तत्सर्वं स्त्रीचरित्रमपश्यत्। सापि कौलिकभार्य्या यथेच्छया देवदत्तेन सह सुरतसुखमनुभूय कस्मिंश्चित् क्षणे स्वगृहमागत्य तां नापितीमिदमाह। अयि! शिवं भवत्याः? नायं पापात्मा मम गताया उत्थितः। नापिती आह। शिवं नासिकया विना शेषस्य शरीरस्य। तद्द्रुतं मां मोचय बन्धनात्, यावन्नायं मां पश्यति येन स्वगृहं गच्छामि। तथा अनुष्ठिते भूयोऽपि कौलिक उत्थाय

तामाह।पुंश्चलि!किमद्यापि नवदसि। किं भूयोऽप्यतो दुष्टतरं निग्रहं कर्णच्छेदेन करोमि। अथ सा सकोपं साधिक्षेपमिदमाह-धिक् धिक् महामूढ! को मां महासतीं धर्षयितुं व्यंगयितुं वा,समर्थः? तत् शृण्वन्तु सर्वेऽपि लोकपालाः।
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्।

तद्यदि मम सतीत्वमस्ति मनसापि परपुरुषो नाभिलषितः ततो देवा भूयोऽपि मे नासिकां तादृग्रूपामक्षतां कुर्वन्तु। अथवा यदि मम चित्ते परपुरुषस्य भ्रान्तिरपि भवति मां भस्मसान्नयन्तु। एवमुक्त्वा भूयोऽपि तमाह! भो दुरात्मन्! पश्य मे सतीत्वप्रभावेण तादृशी एव नासिका संवृत्ता। अथ असौ उल्मुकमादाय यावत्पश्यति तावत् तद्रूपां नासिकाञ्च भूतले रक्तप्रवाहञ्च महान्तमपश्यत्। अथ स विस्मितमनास्तां बन्धनाद्विमुच्य शय्यायामारोप्य च चाटुशतैः पर्य्यतोषयत्। देवशर्मा अपि तं सर्ववृत्तान्तमालोक्य विस्मितमना इदमाह

शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि।
बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योषितो विदुः॥१९४॥
हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्त्यपि।
अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णन्ति कालयोगतः॥ १९५॥
उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः।
स्त्रीबुद्ध्या न विशेष्येत तस्माद्रक्ष्याः कथं हि ताः१९६
अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यं चापि तथानृतम्।
इति यास्ताः कथं धीरैः संरक्ष्याः पुरुषैरिह॥ १९७॥

अन्यत्रापि उक्तम्।

नातिप्रसङ्गः प्रमदासु कार्य्यो नेच्छेद्बलं स्त्रीषु विवर्द्धमानम्
अतिप्रसक्तैः पुरुषैर्युतास्ताः क्रीडन्ति काकैरिवलूनपक्षैः॥

सुमुखेन वदन्ति वल्गुना प्रहरन्त्येव शितेन चेतसा।
मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालहलं महद्विषम् १९९
अतएव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते।
पुरुषैः सुखलेशवञ्चितैर्मधुलुब्धैः कमलं यथालिभिः२००
अपिच।
आवर्त्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां
दोषाणां सन्निधानं कपटशतगृहं क्षेत्रमप्रत्ययानाम्।
दुर्ग्राह्यं यन्महद्भिर्नरवरवृषभैः सर्वमायाकरण्डं
स्त्रीयन्त्रं केन लोके विषममृतयुतं धर्मनाशाय सृष्टम् २०१
कार्कश्यं स्तनयोर्दृशोस्तरलतालीकं मुखे दृश्यते
कौटिल्यं कचसञ्चये प्रवचने मान्द्यन्त्रिके स्थूलता।
भीरुत्वं हृदये सदैव कथितं मायाप्रयोगः प्रिये
यासां दोषगणो गुणाःमृगदृशां ताः किं नराणां प्रियाः२०२
एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्य्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्य्यः श्मशानवटिका इव वर्जनीयाः ॥ २०३ ॥
व्याकीर्णकेशरकरालमुखा मृगेन्द्रा
नागाश्च भूरिमदराजिविराजमानाः।
मेधाविनश्च पुरुषाः समरेषु शूराः
स्त्रीसन्निधौ परमकापुरुषा भवन्ति ॥ २०४ ॥
कुर्वन्ति तावत्प्रथमं प्रियाणि यावन्न जानन्ति नरं प्रसक्तम्।
ज्ञात्वा च तं मन्मथपाशबद्धं ग्रस्तामिषं मीनामिवोद्धरन्ति।
समुद्रवीचीव चलस्वभावाः सन्ध्याभ्ररेखेव मुहूर्त्तरागाः।
स्त्रियः कृतार्थाः पुरुषं निरर्थं निष्पीडितालक्तकवत्त्यजन्ति
अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता।
अशौचं निर्दयत्वञ्च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः॥२०७॥

सम्मोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति
निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ।
एताः प्रविश्य सरलं हृदयं नराणां
किं वा न वामनयना न समाचरन्ति ॥ २०८ ॥

अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः ।
गुञ्जाफलसमाकारा योषितः केन निर्मिताः ॥ २०९ ॥

एवं चिन्तयतः तस्य परिव्राजकस्य सा निशा महता कृच्छ्रेण अतिचक्राम । सा च दूतिका छिन्ननासिका स्वगृहं गत्वा चिन्तयामास । किमिदानीं कर्तव्यम् । कथमेतत् महच्छिद्रं स्थगयितव्यम् । अथ तस्या एवं विचिन्तयन्त्या भर्त्ता कार्यवशात् राजकुले प्रर्युषितः प्रत्यूषे च स्वगृहमभ्युपेत्य द्वारदेशस्थः विविधपौरकृत्योत्सुकतया तामाह । भद्रे ! शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन क्षौरकर्मकरणाय गच्छामि । सापि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्य्यकरणापेक्षया क्षुरभाण्डात् क्षुरमेकं समाकृष्य तस्य अभिमुखं प्रेषयामास । नापितोऽपि उत्सुकतया तमेकं क्षुरमवलोक्य कोपाविष्टः सन् तदभिमुखमेव तं क्षुरं प्राहिणोत् । एतस्मिन् अन्तरे सा दुष्टा ऊर्द्ध्वबाहू विधाय फूत्कर्त्तुमना गृहात् निश्चक्राम । अहो ! पापेन अनेन मम सदाचारवर्तिन्याः पश्यत नासिकाच्छेदो विहितः । तत्परित्रायतां परित्रायताम् । अत्र अन्तरे राजपुरुषाः समभ्येत्य तं नापितं लगुडप्रहारैः जर्जरीकृत्य दृढबन्धनैर्बद्ध्वा तया छिन्ननासिकया सह धर्माधिकरणस्थानं नीत्वा सभ्यान् ऊचुः । शृण्वन्तु भवन्तः सभासदः। अनेन नापितेन अपराधं विना स्त्रीरत्नमेतद्व्यङ्गितं तदस्य यत् युज्यते तत् क्रियताम् । इति अभिहिते सभ्या ऊचुः । रे नापित ! किमर्थं त्वया

भार्य्या व्यङ्गिता । किमनया परपुरुषोऽभिलषितः उत स्वित् प्राणद्रोहः कृतः, किंवा चौर्य्यकर्म आचरितम् । तत् कथ्यतामस्या अपराधः । नापितोऽपि प्रहारपीडिततनुर्वक्तुं, न शशाक। अथ तं तूष्णीभूतं दृष्ट्वा पुनः सभ्या ऊचुः । अहो ! सत्यमेतत् राजपुरुषाणां वचः, पापात्मा अयम् । अनेन इयं निर्दोषा वराकी दूषिता उक्तञ्च ।

भिन्नस्वरमुखवर्णः शङ्कितदृष्टिः समुत्पतिततेजाः ।
भवति हि पापं कृत्वा स्वकर्मसन्त्रासितः पुरुषः॥२१०॥
तथाच। आयाति स्खलितैः पादैर्मुखवैवर्ण्यसंयुतः।
ललाटस्वेदभाक् भूरि गद्गदं भाषते वचः ॥ २११ ॥
अधोदृष्टिर्भवेत् कृत्वा पापं प्राप्तः सभां नरः ।
तस्माद्यत्नात्परिज्ञेयश्चिह्नैरेतैर्विचक्षणैः ॥ २१२ ॥
अन्यच्च । प्रसन्नवदनो हृष्टः स्पष्टवाक्यः सरोषदृक् ।
सभायां वक्ति सामर्षं सावष्टम्भो नरः शुचिः ॥२१३॥

तदेष दुष्टचरित्रलक्षणो दृश्यते । स्त्रीधर्षणात् वध्य इति तच्छूलायामारोप्यतामिति । अथ वध्यस्थाने नीयमानं तमवलोक्य देवशर्मा तान् धर्माधिकृतान् गत्वा प्रोवाच। भोः! भोः! अन्यायेन एष वराको वध्यते। नापितः साधुसमाचार एषः । तत् श्रूयतां मे वाक्यम् । जम्बूको हुडुयुद्धेनेति । अथ ते सभ्या ऊचुः । भो भगवन् ! कथमेतत्? ततो देवशर्मा तेषां त्रयाणामपि वृत्तान्तं विस्तरेण अकथयत् । तदाकर्ण्य सुविस्मितमनसस्ते नापितं विमोच्य मिथः प्रोचुः। अहो।

अवध्यो ब्राह्मणो बालः स्त्री तपस्वी च रोगभाक् ।
विहिता व्यङ्गिता तेषामपराधे महत्यपि ॥ २१४ ॥

तदस्या नासिकाच्छेदः स्वकर्मणा हि संवृत्तः । ततो

राजनिग्रहस्तु कर्णच्छेदः कार्य्यः। तथानुष्ठिते देवशर्मापि वित्तनाशसमुद्भूतशोकरहितः पुनरपि स्वकीयं मठायतनं जगाम। अतोऽहं ब्रवीमि। जम्बूको हुडुयुद्धेनेति।

करटक आह। एवंविधे व्यतिकरे किं कर्त्तव्यमावयोः दमनकोऽब्रवीत् एवंविधेऽपि समये मम बुद्धिस्फुरणं भविष्यति, येन सञ्जीवकं प्रभोर्विश्लेषयिष्यामि उक्तञ्च।

यतः। एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता।
बुद्धिर्बुद्धिमतः सृष्टा हन्ति राष्ट्रं सनायकम् ॥२१५॥

तदहं मायाप्रपञ्चेन गुप्तमाश्रित्य तं स्फोटयिष्यामि। करटक आह। भद्र! यदि कथमपि तव मायाप्रवेशं पिङ्गलकः ज्ञास्यति, सञ्जीवको वा तदा नूनं विघात एव। सोऽब्रवीत्। तात! नैवं वद गूढबुद्धिभिरापत्काले विधुरेऽपि दैवे बुद्धिः प्रयोक्तव्या नोद्यमस्त्याज्यः कदाचित् घुणाक्षरन्यायेन बुद्धेः साम्राज्यं भवति। उक्तञ्च।

त्याज्यं न धैर्य्यं विधुरेऽपि दैवे धैर्य्यात्कदाचित्
स्थितिमाप्नुयात्सः। याते समुद्रेऽपि हि पोतभङ्गे
सांयात्रिको वाञ्छति कर्म्म एव ॥ २१६ ॥

तथाच। उद्योगिनं सततमत्र समेति लक्ष्मीः दैवं
हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति। दैवं निहत्य कुरु
पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति
कोऽत्र दोषः॥ २१७॥

तदेवं ज्ञात्वा सुगूढबुद्धिप्रभावेण यथा तौ द्वौ अपि न ज्ञास्यतः तथा मिथो वियोजयिष्यामि। उक्तञ्च।

सुगुप्तस्यापि दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति।
कौलिको विष्णुरूपेण राजकन्यां निषेवते ॥ २१८ ॥

करटक आह। कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्।

कथा ६

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कौलिकरथकारौ मित्रे प्रतिवसतः स्म। तत्र च तौ बाल्यात् प्रभृति सहचारिणौ, परस्परमतीव स्नेहपरौ सदा एकस्थानविहारिणौ कालं नयतः। अथ कदाचित् तत्राधिष्ठाने कस्मिंश्चिद्देवायतने यात्रामहोत्सवः संवृत्तः। तत्र च नटनर्त्तकचारणसङ्कुले नानादेशागतजनावृते तौ सहचरौ भ्रमन्तौ काञ्चिद्राजकन्यां करेणुकारूढां सर्वलक्षणसनाथां कञ्चुकिवर्षवरपरिवारितां देवतादर्शनार्थं समायातां दृष्टवन्तौ। अथासौ कौलिकस्तां दृष्ट्वा विषार्दित इव दुष्टग्रहगृहीत इव कामशरैः हन्यमानः। सहसा भूतले निपपात। अथ तं तदवस्थं अवलोक्य रथकारः तद्दुःखदुःखित आप्तपुरुषैस्तं समुत्क्षिप्य स्वगृहमानाययत्। तत्र च विविधैः शीतोपचारैः चिकित्सकोपदिष्टैः मन्त्रवादिभिरुपचर्य्यमाणः चिरात् कथञ्चित् सचेतनो बभूव। ततो रथकारेण पृष्टः। भो मित्र! किमेवं त्वमकस्मात् विचेतनः सञ्जातः। तत्कथ्यतां आत्मस्वरूपम्। स आह—वयस्य! यदि एवं तच्छृणु मे रहस्यं येन सर्वां आत्मवेदनां ते वदामि यदि त्वं मां सुहृदं मन्यसे ततः काष्ठप्रदानेन प्रसादः क्रियतां, क्षम्यतां यद्वा किञ्चित् प्रणयातिरेकादयुक्तं तव मया अनुष्ठितम्। सोऽपि तदाकर्ण्य बाष्पपिहितनयनः सगद्गदमुवाच। वयस्य! यत्किञ्चिद्दुःखकारणं तद्वद येन प्रतीकारः क्रियते यदि शक्यते कर्त्तुम्। उक्तञ्च।

औषधार्थसुमन्त्राणां बुद्धेश्चैव महात्मनाम्।
असाध्यं नास्ति लोकेऽत्र यद्ब्रह्माण्डस्य मध्यगम् २१९

तदेषां चतुर्णां यदि साध्यं भविष्यति तदा अहं साधयिष्यामि । कौलिक आह-वयस्य ! एतेषां अन्येषां अपि सहस्राणां उपायानां असाध्यं तत् मे दुःखम् । तस्मान्मम मरणे मा कालक्षेपं कुरु । रथकार आह-भो मित्र ! यद्यपि असाध्यं तथापि निवेदय येनाहमपि तदसाध्यं मत्वा त्वया सह वह्नौ प्रविशामि । न क्षणमपि त्वद्वियोगं सहिष्ये । एष मे निश्चयः । कौलिक आह-वयस्य ! या असौ राजकन्या करेणुकारूढा तत्र उत्सवे दृष्टा तस्या दर्शनानन्तरं मकरध्वजेन मम इयं अवस्था विहिता । तत् न शक्नोमि तद्वेदनां सोढुम् ।

तथाचोक्तम् । मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि कुङ्कुमार्द्रे
तस्याः पयोधरयुगे रतखेदखिन्नः ।
वक्षो निधाय भुजपञ्जरमध्यवर्त्ती
स्वप्स्ये कदा क्षणमवाप्य तदीयसङ्गम् ॥ २२० ॥

तथाच ।

रागी बिम्बाधरोऽसौ स्तनकलशयुगं यौवनारूढगर्वं
नीचा नाभिः प्रकृत्या कुटिलकमलकं स्वल्पकश्चापि मध्यम् । कुर्वन्त्वेतानि नाम प्रसभमिह मनश्चिन्तितान्याशु खेदं यन्मां तस्याः कपोलौ दहत इति मुहुः स्वच्छकौ तत्र युक्तम् ॥ २२१ ॥

रथकारोऽपि एवं सकामं तद्वचनं आकर्ण्य सस्मितमिदमाह-वयस्य ! यदि एवं तर्हि दिष्ट्या सिद्धं नः प्रयोजनम् । तत् अद्यैव तया सह समागमः क्रियतां इति । कौलिक आह-वयस्य ! यत्र कन्यान्तःपुरे वायुं मुक्त्वा न अन्यस्य प्रवेशोऽस्ति तत्र रक्षापुरुषाधिष्ठिते कथं मम तया सह समागमः । तत् किं मां असत्यवचनेन विडम्बयसि रथकार आह-मित्र ! पश्य मे बुद्धिबलम् ।

एवं अभिधाय तत्क्षणात् कीलसञ्चारिणं वैनतेयं बाहुयुगलं वायुजवृक्षदारुणशङ्खचक्रगदापद्मान्वितं सकिरीटकौस्तुभं अघटयत्। ततः तस्मिन् कौलिकं समारोप्य विष्णुचिह्नितं कृत्वा कीलसञ्चरणविज्ञानञ्च दर्शयित्वा प्रोवाच। वयस्य! अनेन विष्णुरूपेण गत्वा कन्यान्तःपुरे निशीथे तां राजकन्यामेकाकिनीं सप्तभूमिकप्रासादप्रान्तगतां मुग्धस्वभावां त्वां वासुदेवं मन्यमानां स्वकीयमिथ्यावक्रोक्तिभिः रञ्जयित्वा वात्स्यायनोक्तविधिना भज। कौलिकोऽपि तदाकर्ण्य तथारूपः तत्र गत्वा तामाह-राजपुत्रि! सुप्ता किं वा जागर्षि? अहं तव कृते समुद्रात् सानुरागो लक्ष्मीं विहाय एव आगतः। तत् क्रियतां मया सह समागम इति। सापि गरुडारूढं चतुर्भुजं सायुधं कौस्तुभोपेतं अवलोक्य सविस्मया शयनादुत्थाय प्रोवाच भगवन्! अहं मानुषी कीटिकाशुचिः भगवान् त्रैलोक्यपावनो वन्दनीयश्च। तत्कथमेतद् युज्यते। कौलिक आह-सुभगे! सत्यं अभिहितं भवत्या परं किन्तु राधा नाम मे भार्य्या गोपकुलप्रसूता प्रथमं आसीत् सा त्वं अत्र अवतीर्णा। तेन अहमत्र आयातः। इति उक्ता सा प्राह-भगवन्! यदि एवं तत् मे तातं प्रार्थय सोऽपि अविकल्पं मां तुभ्यं प्रयच्छति। कौलिक आह-सुभगे! न अहं दर्शनपथं मानुषाणां गच्छामि। किं पुनरालापकरणम्, त्वं गान्धर्वेण विवाहेन आत्मानं प्रयच्छ। नो चेत् शापं दत्त्वा सान्वयं ते पितरं भस्मसात् करिष्यामि इति। एवम् अभिधाय गरुडादवतीर्य्य सव्ये पाणौ गृहीत्वा, तां सभयां सलज्जां वेपमानां शय्यायामनयत्। ततश्च रात्रिशेषं यावत् वात्स्यायनोक्तविधिना निषेव्य प्रत्यूषे स्वगृहमलक्षितो जगाम। एवं तस्य तां नित्यं सेवमानस्य कालो याति।

अथ कदाचित् कञ्चुकिनः तस्या अधरोष्ठप्रवालखण्डनं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः। अहो! पश्यत अस्या राजकन्यायाः पुरुषोपभुक्ताया इव शरीरावयवाः विभाव्यन्ते। तत् कथमयं सुरक्षितेऽपि अस्मिन् गृहे एवंविधो व्यवहारः तत् राज्ञे निवेदयामः। एवं निश्चित्य सर्वे समेत्य राजानं प्रोचुः। देव! वयं न विद्मः परं सुरक्षितेऽपि कन्यान्तःपुरे कश्चित् प्रविशति। तद्देवः प्रमाणम् इति। तच्छ्रुत्वा राजा अतीव व्याकुलितचित्तो व्यचिन्तयत्।

पुत्रीति जाता महतीह चिन्ता कस्मै प्रदेयेति
महान् वितर्कः। दत्त्वा सुखं प्राप्स्यति वा न वेति
कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम्॥ २२२॥
नद्यश्च नार्य्यश्च सदृक्प्रभावास्तुल्यानि कूलानि
कुलानि तासाम्। तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति
नद्यो हि कूलानि कुलानि नार्य्यः॥ २२३॥
तथा च। जननीमनो हरति जातवती परिवर्द्धते
सह शुचा सुहृदाम्। परसात्कृतापि कुरुते मलिनं
दुरतिक्रमा दुहितरो विपदः॥ २२४॥

एवं बहुविधं विचिन्त्य देवीं रहःस्थां प्रोवाच। देवि! ज्ञायतां किमेते कञ्चुकिनो वदन्ति। तस्य कृतान्तः कुपितो येन एतदेवं क्रियते। देवी अपि तदाकर्ण्य व्याकुलीभूता सत्वरं कन्यान्तःपुरे गत्वा तां खण्डिताधरां नखविलिखितशरीरावयवां दुहितरमपश्यत्। आह च-आः पापे! कुलकलङ्कारिणि! किमेवं शीलखण्डनं कृतम्। कोऽयं कृतान्तावलोकितः त्वत्सकाशमभ्येति। तत्कथ्यतां ममाग्रे सत्यम्, इति कोपाटोपविशङ्कटं वदंत्यां मातरि राजपुत्री भयलज्जानताननं प्रोवाच। अम्ब! साक्षान्नारायणः प्रत्यहं गरुडारूढो निशि समायाति। चेत् असत्यं मम

वाक्यम् । तत् स्वचक्षुषा विलोकयतु निगूढतरा निशीथे भगवन्तं रमाकान्तम् । तत् श्रुत्वा सा अपि प्रहसितवदना पुलकाङ्कितसर्वाङ्गी सत्वरं गत्वा राजानमूचे। देव! दिष्ट्या वर्द्धसे। नित्यमेव निशीथे भगवान् नारायणः कन्यकापार्श्वेऽभ्येति तेन गान्धर्वविवाहेन सा विवाहिता। तत् अद्य त्वया मया च रात्रौ वातायनगताभ्यां निशीथे द्रष्टव्यो यतो न स मानुषैः सह आलापं करोति। तच्छ्रुत्वा हर्षितस्य राज्ञः तद्दिनं वर्षशतप्रायमिव कथञ्चित् जगाम। ततस्तु रात्रौ निभृतो भूत्वा राज्ञीसहितो राजा वातायनस्थो गगनासक्तदृष्टिः यावत् तिष्ठति तावत् तस्मिन् समये गरुडारूढं तं शङ्खचक्रगदापद्महस्तं यथोक्तचिह्नाङ्कितं व्योम्नोऽवतरन्तं नारायणमपश्यत्। ततः सुधापूरप्लावितमिव आत्मानं मन्यमानः तामुवाच। प्रिये! नास्ति अन्यो धन्यतरो लोके मत्तः त्वत्तश्च, यत्प्रसूतिं नारायणो भजते। तत्सिद्धाः सर्वेऽस्माकं मनोरथा अधुना जामातृप्रभावेण सकलामपि वसुमतीं वश्यां करिष्यामि। एवं निश्चित्य सर्वैः सीमाधिपैः सह मर्य्यादाव्यतिक्रममकरोत्। ते च तं मर्य्यादाव्यतिक्रमेण वर्त्तमानं आलोक्य सर्वे समेत्य तेन सह विग्रहं चक्रुः। अत्रान्तरे स राजा देवीमुखेन तां दुहितरमुवाच। पुत्रि! त्वयि दुहितरि वर्त्तमानायां नारायणे भगवति जामातरि स्थिते, तत् किमेवं युज्यते यत् सर्वे पार्थिवा मया सह विग्रहं कुर्वन्ति। तत् सम्बोध्योऽद्य त्वया निजभर्त्ता यथा मम शत्रून् व्यापादयति। ततः तया स कौलिको रात्रौ सविनयमभिहितः। भगवन्! त्वयि जामातरि स्थिते मम तातो यच्छत्रुभिः परिभूयते तत् न युक्तम् तत्प्रसादं कृत्वा सर्वान् तान्

शत्रून् व्यापादय । कौलिक आह-सुभगे! कियन्मात्रास्तु एते तव पितुः शत्रवः तद्विश्वस्ता भव,क्षणेनापि सुदर्श-नचक्रेण सर्वान् तिलशः खण्डयिष्यामि । अथ गच्छता कालेन सर्वदेशं शत्रुभिः उद्वास्य, स राजा प्राकारशेषः कृतः। तथापि वासुदेवरूपधरं कौलिकमजानन् राजा नित्यमेव विशेषतः कर्पूरागुरुकस्तूरिकादिपरिमलविशे-षान् नानाप्रकारवस्त्रपुष्पभक्ष्यपेयांश्च प्रेषयन् दुहितृमुखेन तमूचे । भगवन् ! प्रभाते नूनं स्थानभङ्गो भविष्यति, यतो यवसेन्धनक्षयः सञ्जातः तथा सर्वोऽपि जनः प्रहारैः जर्जरितदेहः संवृत्तो योद्धुमक्षमः, प्रचुरो मृतश्च । तदेवं ज्ञात्वा अत्र काले यदुचितं भवति तद्विधेयमिति । तच्छ्रुत्वा कौलिकोऽपि अचिन्तयत् यत् स्थानभङ्गे जाते मम अनया सह वियोगो भविष्यति तस्मात् गरुडमारुह्य सायुधमात्मानमाकाशे दर्शयामि । कदा-चित् मां वासुदेवं मन्यमानास्ते साशङ्का राज्ञो योद्धृभिः हन्यन्ते । उक्तञ्च ।

निर्विषेणापि सर्पेण कर्त्तव्या महती फणा ।
विषं भवतु मा भूयात् फणाटोपो भयङ्करः ॥ २२५ ॥

अथ यदि मम स्थानार्थमुद्यतस्य मृत्युः भविष्यति तदपि सुन्दरतरम् । उक्तञ्च ।

गवामर्थे ब्राह्मणार्थे स्वाम्यर्थे स्त्रीकृतेऽथवा ।
स्थानार्थे यस्त्यजेत्प्राणांस्तस्य लोकाः सनातनाः२२६

चन्द्रे मण्डलसंस्थे विगृह्यते राहुणा दिनाधीशः ।
शरणागतेन सार्द्धं विपदपि तेजस्विनां श्लाघ्या॥२२७॥

एवं निश्चित्य प्रत्यूषे दन्तधावनं कृत्वा तां प्रोवाच । सुभगे ! समस्तैः शत्रूभिर्हतै रन्नं पानं च आस्वादयिष्यामि । किं बहुना त्वयापि सह सङ्गमं ततः करिष्यामि ।

परं वाच्यस्त्वया आत्मपिता यत् प्रभाते प्रभूतेन सैन्येन सह नगरात् निष्क्रम्य योद्धव्यम्, अहं च आकाशस्थित एव सर्वान् तान् निस्तेजसः करिष्यामि पश्चात्सुखेन भवता हन्तव्याः। यदि पुनरहं तान् स्वयमेव सूदयामि तत्तेषां पापात्मनां वैकुण्ठीया गतिः स्यात्। तस्मात्ते तथा कर्त्तव्या यथा पलायन्तो हन्यमानाः स्वर्गं न गच्छन्ति। सापि तदाकर्ण्य पितुः समीपं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं न्यवेदयत्। राजापि तस्या वाक्यं श्रद्दधानः प्रत्यूषे समुत्थाय सुसन्नद्धसैन्यो युद्धार्थं निश्चक्राम। कौलिकोऽपि मरणे कृतनिश्चयश्चापपाणिर्गगनगतिर्गरुडारूढो युद्धाय प्रस्थितः। अत्र अन्तरे भगवता नारायणेन अतीतानागतवर्त्तमानवेदिना स्मृतमात्रो वैनतेयः सम्प्राप्तो विहस्य प्रोक्तः। भो गरुत्मन्! जानासि त्वं यन्मम रूपेण कौलिको दारुमयगरुडे समारूढो राजकन्यां कामयते। सोऽब्रवीत्। देव! सर्वं ज्ञायते तच्चेष्टितम्। तत किं कुर्मः साम्प्रतम्, श्रीभगवानाह, अद्य कौलिको मरणे कृतनिश्चयो विहितनियमो युद्धार्थे विनिर्गतः। स नूनं प्रधानक्षत्रियशराहतोनिधनमेष्यति। तस्मिन् हते सर्वो जनोवदिष्यति यत्प्रभूतक्षत्रियैर्मिलित्वा वासुदेवो गरुडश्च निपातितः। ततः परं लोकोऽयमावयोः पूजां न करिष्यति। ततस्त्वं द्रुततरं तत्र दारुमयगरुडे संक्रमणं कुरु। अहमपि कौलिकशरीरे प्रवेशं करिष्यामि। येन स शत्रून् व्यापादयति। ततश्च शत्रुवधात् आवयोर्माहात्म्यवृद्धिः स्यात्। अथ गरुडे तथेति प्रतिपन्ने श्रीभगवान् नारायणस्तच्छरीरे संक्रमणमकरोत्। ततो भगवन्माहात्म्येन गगनस्थः सः कौलिकः शङ्खचक्रगदाचापचिह्नितः क्षणा-

देव लीलयैव समस्तानपि प्रधानक्षत्रियान् निस्तेजसश्चकार । ततस्तेन राज्ञा स्वसैन्यपरिवृतेन संग्रामे जिता निहताश्च ते सर्वेऽपि शत्रवः । जातश्च लोकमध्ये प्रवादो यथा अनेन विष्णुजामातृप्रभावेण सर्वे शत्रवो निहता इति । कौलिकोऽपि तान् हतान् दृष्ट्वा प्रमुदितमना गगनात् अवतीर्णः सन् यावद्राजामात्यपौरलोकास्तं नगरवास्तव्यं कौलिकं पश्यन्ति, ततः पृष्टः किमेतदिति ततः सोऽपि मूलादारभ्य सर्वं प्राग्वृत्तान्तं न्यवेदयत्। ततश्च कौलिकसाहसानुरञ्जितमनसा शत्रुवधात् अवाप्ततेजसा राज्ञा सा राजकन्या सकलजनप्रत्यक्षं विवाहविधिना तस्मै समर्पिता देशश्च प्रदत्तः । कौलिकोऽपि तया सार्द्धं पञ्चप्रकारं जीवलोकसारं विषयसुखमनुभवन् कालं निनाय । अतस्तु उच्यते । सुप्रयुक्तस्यदम्भस्येति।

तच्छ्रुत्वा करटक आह । भद्र ! अस्ति एवं परं तथापि महन्मे भयम् । यतो बुद्धिमान् सञ्जीवकः रौद्रश्च सिंहः । यद्यपि ते बुद्धिप्रागल्भ्यं तथापि त्वं पिङ्गलकात् तं वियोजयितुमसमर्थ एव । दमनक आह । भ्रातः ! असमर्थोऽपि समर्थ एव । उक्तञ्च ।

उपायेन हि यत् कुर्यात्तन्न शक्यं पराक्रमैः ।
काक्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पो निपातितः ॥ २२८ ॥

करटक आह । कथमेतत् सोऽब्रवीत् ।

कथा ६

अस्ति कस्मिंश्चित् प्रदेशे महान् न्यग्रोधपादपः तत्र वायसदम्पती प्रतिवसतः स्म । अथ तयोः प्रसवकाले वृक्षविवरात् निष्क्रम्य कृष्णसर्पः सदैव तदपत्यानि भक्षयति । ततस्तौ निर्वेदात् अन्यवृक्षमूलनिवासिनं

प्रियसुहृदं शृगालं गत्वा ऊचतुः । भद्र ! किमेवंविधे सञ्जाते आवयोः कर्त्तव्यं भवति । एवं तावत् दुष्टात्मा कृष्णसर्पो वृक्षविवरात् निर्गत्य आवयोर्बालकान् भक्षयति । तत् कथ्यतां तद्रक्षार्थं कश्चिदुपायः ।

यस्य क्षेत्रं नदीतीरे भार्य्या च परसङ्गता ।
ससर्पे च गृहे वासः कथं स्यात्तस्य निर्वृतिः ॥ २२९ ॥
अन्यच्च-सर्पयुक्ते गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ।
यद्ग्रामान्ते वसेत्सर्पस्तस्य स्यात्प्राणसंशयः ॥ २३० ॥

अस्माकमपि तत्र स्थितानां प्रतिदिनं प्राणसंशयः।
स आह-न अत्र विषये स्वल्पोऽपि विषादः कार्य्यः ।
नूनं स लुब्धो न उपायमन्तरेण वध्यः स्यात् ।

उपायेन जयो यादृग् रिपोस्तादृग् न हेतिभिः ।
उपायज्ञोऽल्पकायोऽपि न शूरैः परिभूयते ॥ २३१ ॥
तथाच-भक्षयित्वा बहून् मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान् ।
अतिलौल्याद्बकः कश्चिन्मृतः कर्कटकग्रहात् ॥ २३२ ॥

तौ ऊचतुः । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ७

अस्ति कस्मिंश्चित् वनप्रदेशे नानाजलचरसनाथं महत् सरः । तत्र च कृताश्रयो बक एको वृद्धभावमुपागतो मत्स्यान् व्यापादयितुमसमर्थः । ततश्च क्षुत्क्षामकण्ठः सरस्तीरे उपविष्टो मुक्ताफलप्रकरसदृशैः अश्रुप्रवाहैर्धरातलमभिषिञ्चन् रुरोद । एकः कुलीरको नानाजलचरसमेतः समेत्य तस्य दुःखेन दुःखितः सादरमिदमूचे, माम ! किमद्य त्वया न आहारवृत्तिः अनुष्ठीयते । केवलमश्रुपूर्णनेत्राभ्यां सनिःश्वासेन स्थीयते । स आह । वत्स ! सत्यमुपलक्षितं भवता, मया हि मत्स्यादनं

प्रति परमवैराग्यतया साम्प्रतं प्रायोपवेशनं कृतं, तेनाहं समीपगतानपि मत्स्यान् न भक्षयामि । कुलीरकः तच्छ्रुत्वा प्राह, माम ! किं तद्वैराग्यकारणम् । स प्राह, वत्स ! अहं अस्मिन् सरसि जातो वृद्धिं गतश्च । तत मया एतत् श्रुतं यत द्वादशवार्षिकी अनावृष्टिः सम्पद्यते लग्ना। कुलीरक आह- कस्मात् तच्छ्रुतम् ? बक आह- दैवज्ञमुखात । यतः शनैश्चरो हि रोहिणीशकटं भित्वा भौमं शुक्रश्च प्रयास्यति ।

उक्तश्च । वराहमिहिरेण ।

यदि भिन्ते सूर्य्यपुत्रो रोहिण्याः शकटमिह लोके ।
द्वादशवर्षाणि तदा न हि वर्षति वासवो भूमौ२३३
तथाच।प्राजापत्ये शकटे भिन्ने कृत्वैव पातकं वसुधा।
भस्मास्थिशकलकीर्णा कापालिकमिव व्रतं धत्ते२३४॥
तथाच । रोहिणीशकटमर्कनन्दनश्चेद्भिनत्ति रुधिरोऽथवा शशी । किं वदामि तदनिष्टसागरे सर्वलोकमुपयाति संक्षयः ॥ २३५ ॥
रोहिणीशकटमध्यसंस्थिते चन्द्रमस्यशरणीकृता जनाः। क्वापि यान्ति शिशुपाचिताशनाः सूर्य्यतप्तभिदुराम्बुपायिनः ॥ २३६ ॥

तदेतत्सरः स्वल्पतोयं वर्त्तते । शीघ्रं शोषं यास्यति। अस्मिन् शुष्के यैः सह अहं वृद्धिं गतः, सदैव क्रीडितश्च ते सर्वे तोयाभावात् नाशं यास्यन्ति । तत तेषां वियोगं द्रष्टुमहमसमर्थः । तेनैतत् प्रायोपवेशनं कृतम् । साम्प्रतं सर्वेषां स्वल्पजलाशयानां जलचरा गुरुजलाशयेषु स्वस्वजनैर्नीयन्ते, केचिच्च मकरगोधाशिशुमारजलहस्तिप्रभृतयः स्वयमेव गच्छन्ति । अत्र पुनः सरसि ये जलचरास्ते निश्चिन्ताः सन्ति, तेनाहं विशेषात रोदिमि यद्बीजशेष-

मात्रमप्यत्र न उद्धरिष्यति ततः स तदाकर्ण्य अन्येषामपि जलचराणां तत् तस्य वचनं निवेदयामास । अथ ते सर्वे भयत्रस्तमनसो मत्स्यकच्छपप्रभृतयः तमभ्युपेत्य पप्रच्छुः । माम ! अस्ति कश्चिदुपायो येन अस्माकं रक्षा भवति । बक आह- अस्ति अस्य जलाशयस्य न अतिदूरे प्रभूतजलसनाथं सरः पद्मिनीखण्डमण्डितं यच्चतुर्विंशत्यापि वर्षाणामवृष्ट्या न शोषमेष्यति । तद्यदि मम पृष्ठं कश्चिदारोहति तदहं तं तत्र नयामि । अथ ते तत्र विश्वासमापन्नाः तात ! मातुल ! भ्रात ! इति ब्रुवाणा अहं पूर्वमहं पूर्वमिति समन्तात् परितस्थुः । सोऽपि दुष्टाशयः क्रमेण तान् पृष्ठे आरोप्य जलाशयस्य नातिदूरे शिलां समासाद्य तस्यामाक्षिप्य स्वेच्छया भक्षयित्वा भूयोऽपि जलाशयं समासाद्य जलचराणां मिथ्यावार्त्तासन्देशकैर्मनांसि रञ्जयन्नित्यामिवाहारवृत्तिमकरोत् । अन्यस्मिन् दिने च कुलीरकेणोक्तः । माम ! मया सह ते प्रथमः स्नेहसम्भाषः सञ्जातः तत् किं मां परित्यज्य अन्यान्नयसि । तस्मात् अद्य मे प्राणत्राणं कुरु । तदाकर्ण्य सोऽपि दुष्टाशयश्चिन्तितवान् । निर्विण्णोऽहं मत्स्यमांसादनेन । तदद्य एनं कुलीरकं व्यञ्जनस्थाने करोमि । इति विचिन्त्य तं पृष्ठे समारोप्य तां वध्यशिलामुद्दिश्य प्रस्थितः।कुलीरकोऽपि दूरादेवास्थिपर्वतं शिलाश्रयमवलोक्य मत्स्यास्थीनि परिज्ञाय तमपृच्छत्, माम ! कियद्दूरे स जलाशयः, मदीयभारेण अतिश्रान्तस्त्वं तत् कथय, सोऽपि मन्दधीर्जलचरोऽयमिति मत्वा स्थले न प्रभवतीति सस्मितमिदमाह। कुलीरक ! कुतोऽन्यो जलाशयः ? मम प्राणयात्रेयम्, तस्मात् स्मर्यतामात्मनोऽभीष्टदेवता । त्वामपि अस्यां शिलायां निक्षिप्य भक्षयिष्यामि । इत्युक्तवति तस्मिन् स्ववदनदंशद्वयेन

मृणालनालधवलायां मृदुग्रीवायां गृहीतो मृतश्च। अथ । तां बकग्रीवां समादाय शनैः शनैः तज्जलाशयमाससाद । ततः सर्वैरेव जलचरैः पृष्टः, भो कुलीरक ! किं निवृत्तः त्वम्। स मातुलोऽपि न आयातः ? तत् किं चिरयति, वयं सर्वे सोत्सुकाः कृतक्षणास्तिष्ठामः एवं तैरभिहिते कुलीरकोऽपि विहस्योवाच । मूर्खाः सर्वे जलचरास्तेन मिथ्यावादिना वञ्चयित्वा नातिदूरे शिलातले प्रक्षिप्य भक्षिताः। तन्मया आयुःशेषतया तस्य विश्वासघातकस्य अभिप्रायं ज्ञात्वा ग्रीवेयमानीता । तदलं सम्भ्रमेण अधुना सर्वजलचराणां क्षेमं भविष्यति। अतोऽहं ब्रवीमि भक्षयित्वा बहून् मत्स्यानिति ।

वायस आह, भद्र ! तत्कथय कथं स दुष्टसर्पो वधमुपैष्यति । शृगाल आह- गच्छतु भवान् कश्चिन्नगरं राजाधिष्ठानम् तत्र कस्यापि धनिनो राजामात्यादेः प्रमादिनः कनकसूत्रं हारं वा गृहीत्वा तत् कोटरे प्रक्षिप्य येन सर्पस्तद्ग्रहणेन बध्यते अथ तत्क्षणात् काकः काकी च तदाकर्ण्य आत्मेच्छयोत्पतितौ । ततश्च काकी किञ्चित्सरः प्राप्य यावत्पश्यति तावत् तन्मध्ये कस्यचिद्राज्ञोऽन्तःपुरं जलासन्नं न्यस्तकनकसूत्रं मुक्तमुक्ताहारवस्त्राभरणं जलक्रीडां कुरुते। अथ सा वायसी कनकसूत्रमेकमादाय स्वगृहाभिमुखं प्रतस्थे । ततश्च कञ्चुकिनो वर्षधराश्च तं नीयमानमुपलक्ष्य गृहीतलगुडाः सत्वरमनुययुः काकी अपि सर्पकोटरे तत् कनकसूत्रं प्रक्षिप्य सुदूरमवस्थिता। अथ यावद्राजपुरुषास्तं वृक्षमारुह्य तत् कोटरमवलोकयन्ति तावत् कृष्णसर्पः प्रसारितभोगस्तिष्ठति ततस्तं लगुडप्रहारेण हत्वा कनकसूत्रमादाय यथाभिलषितं

स्थानं गताः। वायसदम्पती अपि ततः परं सुखेन वसतः। अतोऽहं ब्रवीमि। उपायेन हि यत् कुर्य्यादिति। उक्तञ्च।

तन्न किञ्चिदिह बुद्धिमतामसाध्यमस्ति।
यस्य बुद्धिर्बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम्।
वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः॥ २३७॥
करटक आह। कथमेतत्? स आह।

कथा ८

कस्मिंश्चिद्वने भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म। अथासौ वीर्य्यातिरेकान्नित्यमेव अनेकान् मृगशशकादीन् व्यापादयन् न उपरराम अथ अन्येद्युस्तद्वनजाः सर्वे सारङ्गवराहमहिषशशकादयो मिलित्वा तमभ्युपेत्य प्रोचुः। स्वामिन्! किमनेन सकलमृगवधेन? नित्यमेव यतस्तव एकेनापि मृगेण तृप्तिर्भवति। तत् क्रियतामस्माभिः सह समयधर्म्मः अद्य प्रभृति तव अत्र उपविष्टस्य जातिक्रमेण प्रतिदिनमेको मृगो भक्षणार्थं समेष्यति। एवं कृते तव तावत् प्राणयात्रा क्लेशं विना अपि भविष्यति, अस्माकञ्च पुनः सर्वोच्छेदनं न स्यात्। तदेष राजधर्मोऽनुष्ठीयताम्।

उक्तञ्च। शनैः शनैश्च यो राज्यमुपभुङ्क्ते यथाबलम्।
रसायनमिव प्राज्ञः स पुष्टिं परमां व्रजेत्॥ २३८॥
विधिना मन्त्रयुक्तेन रूक्षापि मथितापि च।
प्रयच्छति फलं भूमिररणीव हुताशनम्॥ २३९॥
प्रजानां पालनं शस्यं स्वर्गकोशस्य वर्द्धनम्।
पीडनं धर्मनाशाय पापायायशसे स्थितम्॥ २४०॥
गोपालेन प्रजाधेनोर्वित्तदुग्धं शनैः शनैः।
पालनात्पोषणाद्ग्राह्यं न्याय्यां वृत्तिं समाचरेत्॥२४१॥
अजामिव प्रजां मोहाद्यो हन्यात् पृथिवीपतिः।
तस्यैका जायते तृप्तिर्न द्वितीया कथञ्चन॥ २४२॥

फलार्थी नृपतिर्लोकान् पालयेत् यत्नमास्थितः ।
दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥२४३॥
नृपदीपो धनस्नेहं प्रजाभ्यः संहरन्नपि ।
अन्तरस्थैर्गुणैः शुभ्रैर्लक्ष्यते नैव केनचित् ॥ २४४ ॥
यथा गौर्दुह्यते काले पाल्यते च तथा प्रजाः ।
सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पफलप्रदा ॥ २४५ ॥
यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः ।
फलप्रदो भवेत्काले तद्वल्लोकः सुरक्षितः ॥ २४६ ॥
हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च ।
तथान्यदपि यत्किञ्चित् प्रजाभ्यः स्यान्महीपतेः २४७
लोकानुग्रहकर्त्तारः प्रवर्द्धन्ते नरेश्वराः ।
लोकानां संक्षयाच्चैव क्षयं यान्ति न संशयः ॥ २४८॥

अथ तेषां तद्वचनमार्ण्य भासुरक आह—अहो! सत्यमभिहितं भवद्भिः परं यदि मम उपविष्टस्य अत्र नित्यमेव नैकः श्वापदः समागमिष्यति तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ ते तथैव प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजः तत्रैव वने निर्भयाः पर्य्यटन्ति । एकश्च प्रतिदिनं क्रमेण याति । वृद्धो वा, वैराग्ययुक्तो वा, शोकग्रस्तो वा, पुत्रकलत्रनाशभीतो वा, तेषां मध्यात् तस्य भोजनार्थं मध्याह्नसमये उपतिष्ठते । अथ कदाचित् जातिक्रमाच्छशकस्य अवसरः समायातः स समस्तमृगैः प्रेरितोऽनिच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्तयन् वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्गच्छति तावत् मार्गे गच्छता कूपः संदृष्टः । यावत् कूपोपरि याति तावत् कूपमध्ये आत्मनः प्रतिबिम्बं ददर्श, दृष्ट्वा च तेन हृदये चिन्तितं यद्भव्य उपायोऽस्ति, अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुद्ध्या अस्मिन् कूपे पातयिष्यामि । अथ असौ दिन-

शेषे भासुरकसमीपं प्राप्तः । सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण क्षुत्क्षामकण्ठः कोपाविष्टः सृक्किणी परिलेलिहत् व्यचिन्तयत् । अहो ! प्रातराहाराय निःसत्वं वनं मया कर्त्तव्यम् । एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रणम्य तस्य अग्रे स्थितः । अथ तं प्रज्वलितात्मा भासुरको भर्त्सयन्नाह, रे शशकाधम ! एकतः तावत् त्वं लघुः प्राप्तोऽपरतः वेलातिक्रमेण, तदस्मादपराधात् त्वां निपात्य प्रातः सकलान्यपि मृगकुलानि उच्छेदयिष्यामि । अथ शशकः सविनयं प्रोवाच, स्वामिन् ! न अपराधो मम, न च सत्त्वानां तत् श्रूयतां कारणम्. सिंह आह–सत्वरं निवेदय यावत् मम दंष्ट्रान्तर्गतो न भवान् भविष्यतीति । शशक आह–स्वामिन् ! समस्तमृगैरद्य जातिक्रमेण मम लघुतरस्य प्रस्तावं विज्ञाय ततोऽहं पञ्चशशकैः समं प्रेषितः ततश्च अहमागच्छन् अन्तराले महता केनचिदपरेण सिंहेन विवरान्निर्गत्य अभिहितः । रे ! क्व प्रस्थिता यूयम् ? अभीष्टदेवतां स्मरत, ततो मयाभिहितम्, वयं स्वामिनो भासुरकसिंहस्य सकाशे आहारार्थं समयधर्मेण गच्छामः । ततः तेन अभिहितम्, यद्येवं तर्हि मदीयमेतद्वनं मया सह समयधर्मेण समस्तैरपि श्वापदैर्वर्त्तितव्यम् । चौररूपी स भासुरकः । अथ यदि सोऽत्र राजा ततो विश्वासस्थाने चतुरः शशकानत्र धृत्वा तमाहूय द्रुततरमागच्छ, येन यः कश्चिदावयोर्मध्यात् पराक्रमेण राजा भविष्यति स सर्वानेतान् भक्षयिष्यतीति–ततोऽहं तेनादिष्टः स्वामिसकाशमभ्यागतः, एतत् वेलाव्यतिक्रमकारणम् । तदत्र स्वामी प्रमाणम् । तच्छ्रुत्वा भासुरक आह-भद्र ! यदि एवं तत् सत्वरं दर्शय मे तं चौरसिंहम्, येन अहं मृगकोपं तस्य

उपरि क्षिप्त्वा स्वस्थो भवामि। उक्तञ्च।

भूमिर्मित्रं हिरण्यञ्च विग्रहस्य फलत्रयम्।
नास्त्येकमपि यद्येषां न तं कुर्यात्कथञ्चन ॥ २४९ ॥
यत्र न स्यात्फलं भूरि यत्र च स्यात्पराभवः।
न तत्र मतिमान् युद्धं समुत्पाद्य समाचरेत् ॥ २५० ॥

शशक आह-स्वामिन् ! सत्यमिदम्, स्वभूमिहेतोः परिभवाच्च युध्यन्ते क्षत्रियाः, परं स दुर्गाश्रयः, दुर्गान्निष्क्रम्य वयं तेन विष्कम्भिताः। ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो भवति रिपुः। उक्तञ्च।

न गजानां सहस्रेण नच लक्षेण वाजिनाम्।
यत्कृत्यं साध्यते राज्ञां दुर्गेणैकेन सिद्ध्यति ॥ २५१ ॥
शतमेकोऽपि सन्धत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः।
तस्माद्दुर्गं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविचक्षणाः ॥ २५२ ॥
पुरा गुरोः समादेशात् हिरण्यकशिपोर्भयात्।
शक्रेण विहितं दुर्गं प्रभावाद्विश्वकर्मणः ॥ २५३ ॥
तेनापि च वरो दत्तो यस्य दुर्गं स भूपतिः।
विजयी स्यात्ततो भूमौ दुर्गाणि स्युः सहस्रशः॥५४॥
दंष्ट्राविरहितो नागो मदहीनो यथा गजः।
सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृपः ॥ २५५ ॥

तच्छ्रुत्वा भासुरक आह, भद्र ! दुर्गस्थमपि दर्शय तं चौरसिंहं येन व्यापादयामि। उक्तञ्च।

जातमात्रं न यः शत्रुं रोगञ्च प्रशमं नयेत्।
महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ २५६ ॥

तथाच। उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वत्स्यन्तावामयः स च २५७॥

अपिच। उपेक्षितः क्षीणबलोऽपि शत्रुः
प्रमाददोषात्पुरुषैर्मदान्धैः।

साध्योऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽसौ
असाध्यतां व्याधिरिव प्रयाति ॥ २५८ ॥

तथाच । आत्मनः शक्तिमुद्वीक्ष्य मानोत्साहश्च यो व्रजेत् ।
बहून् हन्ति स एकोऽपि क्षत्रियान् भार्गवो यथा२५९॥

शशक आह-अस्त्येतत्तथापि बलवान् स मया दृष्टः तत् न युज्यते स्वामिनस्तस्य सामर्थ्यमविदित्वा गन्तुम् । उक्तश्च । अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।
गच्छन्नभिमुखो नाशं याति वह्नौ पतङ्गवत् ॥ २६० ॥
यो बलात् प्रोन्नतं याति निहन्तुं सबलोऽप्यरिम् ।
विमदः स निवर्त्तेत शीर्णदन्तो गजो यथा ॥ २६१ ॥

भासुरक आह-भो ! किं तव अनेन व्यापारेण,दर्शय मे तं दुर्गस्थमपि । अथ शशक आह-यद्येवं तर्हि आगच्छतु स्वामी । एवमुक्त्वा अग्रे व्यवस्थितः ततश्च तेन आगच्छता यः कूपो दृष्टोऽभूत् तमेव कूपमासाद्य भासुरकमाह-स्वामिन् ! कस्ते प्रतापं सोढुं समर्थः । त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चौरसिंहः प्रविष्टः स्वं दुर्गम्, तदागच्छ येन दर्शयामीति । भासुरक आह-दर्शय मे दुर्गम् । तदनु दर्शितस्तेन कूपः । ततः सोऽपि मूर्खः सिंहः कूपमध्ये आत्मप्रतिबिम्बं जलमध्यगतं दृष्ट्वा सिंहनादं मुमोच । ततः प्रतिशब्देन कूपमध्याद्द्विगुणतरो नादः समुत्थितः । अथ तेन तं शत्रुं मत्वा आत्मानं तस्य उपरि प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ताः । शशकोऽपि हृष्टमनाः सर्वमृगान् आनन्द्य तैः सह प्रशस्यमानो यथासुखं तत्र वने निवसति स्म । अतोऽहं ब्रवीमि । यस्य बुद्धिर्बलं तस्येति ।

तद्यदि भवान् कथयति, तत् तत्रैव गत्वा तयोः स्वबुद्धिप्रभावेण मैत्रीभेदं करोमि । करटक आह-भद्र ! यदि एवं तर्हि गच्छ, शिवास्ते पन्थानः सन्तु, यथाभिप्रेतमनु-

ष्ठीयताम् । अथ दमनकः सञ्जीवकवियुक्तं पिङ्गलकमवलोक्य तत्रान्तरे प्रणम्याग्रे समुपविष्टः । पिङ्गलकोऽपि तमाह-भद्र ! किं चिरात् दृष्टः ? दमनक आह-न किञ्चिद्देवपादानामस्माभिः प्रयोजनम्, तेन अहं नागच्छामि । तथापि राजप्रयोजनविनाशमवलोक्य सन्दह्यमानहृदयो व्याकुलतया स्वयमेव अभ्यागतो वक्तुम् । उक्तञ्च ।

प्रियं वा यदि वा द्वेष्यं शुभं वा यदि वाशुभम् ।
अपृष्टोऽपि हितं वक्ष्येत् यस्य नेच्छेत् पराभवम् २६२॥

अथ तस्य साभिप्रायं वचनमाकर्ण्य पिङ्गलक आह-किं वक्तुमना भवान् ? तत्कथ्यतां यत्कथनीयमस्ति, स प्राह-देव ! सञ्जीवको युष्मत्पादानामुपरि द्रोहबुद्धिरिति विश्वासगतस्य मम विजने इदमाह । भो दमनक ! दृष्टा मया अस्य पिङ्गलकस्य सारासारता तदहमेनं हत्वा सकलमृगाधिपत्यं त्वत्साचिव्यपदवीसमान्वितं करिष्यामि । पिङ्गलकोऽपि तद्वज्रसारप्रहारसदृशं दारुणं वचः समाकर्ण्य मोहमुपगतो न किञ्चिदपि उक्तवान् । दमनकोऽपि तस्य तमाकारमालोक्य चिन्तितवान् । अयं तावत् सञ्जीवकनिबद्धरागः तन्नूनमनेन मन्त्रिणा राजा विनाशमवाप्स्यतीति । उक्तञ्च ।

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
तं मोहाच्छ्रयते मदः सच मदाद्दास्येन निर्विद्यते ।
निर्विण्णस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा
स्वातन्त्र्यस्पृहया ततः स नृपतेः प्राणेष्वभिद्रुह्यते २६३

तत् किमत्र युक्तमिति । पिङ्गलकोऽपि चेतनां समासाद्य कथमपि तमाह दमनक ! सञ्जीवकस्तावत् प्राणसमो भृत्यः स कथं ममोपरि द्रोहबुद्धिं करोति । दमनक आह-देव ! भृत्यो भृत्य इति अनैकान्तिकमेतत् ॥

उक्तञ्च। न सोऽस्ति पुरुषो राज्ञां यो न कामयते श्रियम्।
अशक्ता एव सर्वत्र नरेन्द्रं पर्य्युपासते ॥ २६४ ॥
पिङ्गलक आह–भद्र ! तथापि मम तस्य उपरि चित्तवृत्तिर्न विकृतिं याति। अथवा साधु इदमुच्यते।
अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः।
कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ॥२६५॥
दमनक आह-अत एव अयं दोषः। उक्तञ्च।
यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः।
अकुलीनः कुलीनो वा स श्रियो भाजनं नरः ॥२६६॥
अपरं केन गुणविशेषेण स्वामी सञ्जीवकं निर्गुणकमपि निकटे धारयति अथ देव! यदि एवं चिन्तयसि महाकायोऽयमनेन रिपून् व्यापादयिष्यामि, तदस्मात् न सिध्यति, यतोऽयं शष्पभोजी देवपादानां पुनः शत्रवो मांसाशिनः। तत् रिपुसाधनमस्य साहाय्येन नभवति। तस्मादेनं दूषयित्वा हन्यतामिति। पिङ्गलक आह।
उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि।
तस्य दोषो न वक्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ॥ २६७ ॥
अन्यच्च। मया अस्य तव वचनेन अभयप्रदानं दत्तम्। तत्कथं स्वयमेव व्यापादयामि। सर्वथा सञ्जीवकोऽयं सुहृदस्माकं न तं प्रति कश्चित् मन्युरिति। उक्तञ्च।
इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्।
विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥ २६८ ॥
आदौ न वा प्रणयिनां प्रणयो विधेयो
दत्तोऽथवा प्रतिदिनं परिपोषणीयः।
उत्क्षिप्य यत् क्षिपति तत् प्रकरोति लज्जां
भूमौ स्थितस्य पतनाद्भयमेव नास्ति ॥ २६९ ॥
उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः।

अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ॥ २७० ॥

तद्द्रोहबुद्धेरपि मया अस्य न विरुद्धमाचरणीयम्। दमनक आह-स्वामिन्! नैष राजधर्मो यद्द्रोहबुद्धेरपि क्षम्यते। उक्तञ्च।

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम्।
अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥ २७१ ॥

अपरं त्वया अस्य सखित्वात् सर्वोऽपि राजधर्मः परित्यक्तो राजधर्माभावात् सर्वोऽपि परिजनो विरक्तिं गतो यः सञ्जीवकः शष्पभोजी, भवान् मांसादः तव प्रकृतयश्च। यत्तव अवध्यव्यवसायबाह्यं कुतस्तासां मांसाशनम्। यद्रहिताः ताः त्वां त्यक्त्वा यास्यन्ति। ततोऽपि त्वं विनष्ट एव अस्य सङ्गत्या पुनस्ते न कदाचित् आखेटके मतिर्भविष्यति। उक्तञ्च।

यादृशः सेव्यते भृत्यैर्यादृशांश्चोपसेवते।
कदाचिन्नात्र सन्देहस्तादृक् भवति पूरुषः ॥ २७२ ॥

तथा च।सन्तप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते-मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते।
स्वातौ सागरशुक्तिकुक्षिपतितं तज्जायते मौक्तिकं
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संवासतो जायते॥२७३॥

तथा च।असतां सङ्गदोषेण साधवो यान्ति विक्रियाम्।
दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोहरणे गतः ॥ २७४ ॥

अत एव सन्तो नीचसङ्गं वर्जयन्ति। उक्तञ्च।

न ह्यविज्ञातशीलस्य प्रदातव्यः प्रतिश्रयः।
मत्कुणस्य च दोषेण हता मन्दविसर्पिणी ॥ २७५ ॥

पिङ्गलक आह-कथय तत् ? सोऽब्रवीत्।

कथा ९

अस्ति कस्यचित् महीपतेः कस्मिंश्चित् स्थाने मनोर-

मं शयनस्थानम् । तत्र शुक्लतरपटयुगलमध्यसंस्थिता मन्दविसर्पिणी नाम श्वेता यूका प्रतिवसति स्म । सा च तस्य महीपते रक्तमास्वादयन्ती सुखेन कालं नयमाना तिष्ठति । अन्येद्युश्च तत्र शयने क्वचिद्भ्राम्यन् अग्निमुखोनाम मत्कुणः समायातः । अथ तं दृष्ट्वा सा विषण्णवदना प्रोवाच, भो अग्निमुख! कुतस्त्वमत्र अनुचितस्थाने समायातः, तद्यावत् न कश्चिद्वेत्ति तावच्छीघ्रं गम्यतामिति । स आह-भगवति ! गृहागतस्य असाधोरपि नैतत् युज्यते वक्तुम् । उक्तश्च ।

एह्यागच्छ समाश्वसासनमिदं कस्माच्चिराद्दृश्यसे
का वार्त्तान्वतिदुर्बलोऽसि कुशलं प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।
एवं नीचजनेऽपि युज्यति गृहं प्राप्ते सतां सर्वदा
धर्मोऽयं गृहमेधिनां निगदितः स्मार्त्तैर्लघुः स्वर्गदः॥२७६॥

अपरं मया अनेकमानुषाणामनेकविधानि रुधिराणि आस्वादितानि आहारदोषात् कटुतिक्तकषायाम्लरसास्वादानि न च मया कदाचिन्मधुररक्तं समास्वादितम्। तद्यदि त्वं प्रसादं करोषि, तदस्य नृपतेर्विविधव्यञ्जनान्नपानचोष्यलेह्यस्वाद्वाहारवशादस्य शरीरे यत् मिष्टं रक्तं सञ्जातं तदास्वादनेन सौख्यं सम्पादयामि जिह्वया इति । उक्तश्च ।

रङ्कस्य नृपतेर्वापि जिह्वासौख्यं समं स्मृतम् ।
तन्मात्रश्च स्मृतं सारं यदर्थं यतते जनः ॥ २७७ ॥
यद्येव न भवेल्लोके कर्म जिह्वाप्रतुष्टिदम् ।
तन्न भृत्यो भवेत् कश्चित् कस्यचिद्वशगोऽथवा॥२७८॥
यदसत्यं वदेन्मर्त्यो यद्वासेव्यश्च सेवते ।
यद्गच्छति विदेशश्च तत्सर्वमुदरार्थतः ॥ २७९ ॥

तत् मया गृहागतेन बुभुक्षया पीड्यमानेन त्वत्सका-

शाद्वोजनमर्थनीयं तन्न त्वया एकाकिन्या अस्य भूपतेः रक्तभोजनं कर्त्तुं युज्यते। तच्छ्रुत्वा मन्दविसर्पिणी आह- भो मत्कुण ! अहमस्य नृपतेर्निद्रावशं गतस्य रक्तमास्वादयामि, पुनः त्वं अग्निमुखः चपलश्च, तत् यदि मयासह रक्तपानं करोषि तत्तिष्ठ । अभीष्टतरं रक्तमास्वादय। सोऽब्रवीत्, भगवति ! एवं करिष्यामि, यावत्त्वं न आस्वादयसि प्रथमं नृपरक्तं, तावत् मम देवगुरुकृतः शपथः स्याद् यदि तत् आस्वादयामि । एवं तयोः परस्परं वदतोः स राजा तच्छयनमासाद्य प्रसुप्तः। अथ असौ मत्कुणो जिह्वालौल्यप्रकृष्टौत्सुक्यात् जाग्रतमपि तं महीपतिं अदशत् । अथवा साधु इदमुच्यते।

स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्त्तुमन्यथा।
सुतप्तमपि पानीयं पुनर्गच्छति शीतताम् ॥ २८० ॥
यदि स्याच्छीतलो वह्निः शीतांशुर्दहनात्मकः।
न स्वभावोऽत्र मर्त्यानां शक्यते कर्त्तुमन्यथा २८१ ॥

अथ असौ महीपतिः सूच्यग्रविद्ध इव तच्छयनं त्यक्त्वा तत्क्षणादेव उत्थितः। अहो! ज्ञायतामत्र प्रच्छादनपटे मत्कुणो, यूका वा, नूनं तिष्ठति येन अहं दष्ट इति। अथ ये कञ्चुकिनस्तत्र स्थितास्ते सत्वरं प्रच्छादनपटं गृहीत्वा सूक्ष्मदृष्ट्या वीक्षांचक्रुः। अत्रान्तरे स मत्कुणः चापल्यात् खट्वान्तं प्रविष्टः सा मन्दविसर्पिणी अपि वस्त्रसन्ध्यन्तर्गता तैर्दृष्टा व्यापादिता च। अतोऽहं ब्रवीमि, न हि अविज्ञातशीलस्येति। एवं ज्ञात्वा त्वया एष वध्यः। नो चेत् त्वां व्यापादयिष्यति। उक्तञ्च।

त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येन बाह्याश्चाभ्यन्तरीकृताः।
स एव मृत्युमाप्नोति यथा राजा ककुद्द्रुमः ॥२८२॥

पिङ्गलक आह-कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्।

कथा १०

कस्मिंश्चित् वनप्रदेशे चण्डरवो नाम शृगालः प्रतिवसतिस्म। स कदाचित् क्षुधाविष्टो जिह्वालौल्यात् नगरान्तरे प्रविष्टः। अथ तं नगरवासिनः सारमेया अवलोक्य सर्वतः शब्दायमानाः परिधाव्य तीक्ष्णदंष्ट्राग्रैर्भक्षितुमारब्धाः। सोऽपि तैः भक्ष्यमाणः प्राणभयात् प्रत्यासन्नरजकगृहं प्रविष्टः। तत्र च नीलीरसपरिपूर्णमहाभाण्डं सज्जीकृतमासीत्। तत्र सारमेयैराक्रान्तो भाण्डमध्ये पतितः। अथ यावत् निष्क्रान्तस्तावत् नीलीवर्णः सञ्जातः तत्र अपरे सारमेयास्तं शृगालमजानन्तो यथाभीष्टदिशं जग्मुः, चण्डरवोऽपि दूरतरं प्रदेशमासाद्य काननाभिमुखं प्रतस्थे न च नीलवर्णेन कदाचित् निजरङ्गः त्यज्यते।

उक्तञ्च। वज्रलेपस्य मूर्खस्य नारीणां कर्कटस्य च।
एको ग्रहस्तु मीनानां नीलीमद्यपयोर्यथा॥ २८३॥

अथ तं हरगलगरलतमालसमप्रभमपूर्वं सत्त्वमवलोक्य सर्वे सिंहव्याघ्रद्वीपिवृकप्रभृतयोऽरण्यनिवासिनो भयव्याकुलितचित्ताः समन्तात् पलायनक्रियां कुर्वन्ति, कथयन्ति च, न ज्ञायतेऽस्य कीदृग्विचेष्टितं पौरुषञ्च। तद्दूरतरं गच्छामः। उक्तञ्च।

न यस्य चेष्टितं विद्यात् न कुलं न पराक्रमम्।
न तस्य विश्वसेत् प्राज्ञो यदीच्छेच्छ्रियमात्मनः २८४

चण्डरवोऽपि तान् भयव्याकुलितान् विज्ञाय इदमाह- भोः भोः श्वापदाः! किं यूयं मां दृष्ट्वैव सन्त्रस्ता व्रजथ? तन्न भेतव्यम्, अहं ब्रह्मणा अद्य स्वयमेव सृष्ट्वाभिहितः- यत् श्वापदानां मध्ये कश्चिद्राजा नास्ति, तत्त्वं मया

अद्य सर्वश्वापदप्रभुत्वेऽभिषिक्तः ककुद्द्रुमाभिधस्ततो गत्वा क्षितितले तान् सर्वान् परिपालयेति–ततोऽहमत्रागतः। तन्मम छत्रच्छायायां सर्वैरेव श्वापदैर्वर्त्तितव्यम्। अहं ककुद्द्रुमो नाम राजा त्रैलोक्येऽपि सञ्जातः। तच्छ्रुत्वा सिंहव्याघ्रपुरःसराः श्वापदाः स्वामिन्! प्रभो! समादिशेति वदन्तस्तं परिवव्रुः। अथ तेन सिंहस्य अमात्यपदवी प्रदत्ता, व्याघ्रस्य शय्यापालत्वं, द्वीपिनः ताम्बूलाधिकारो, वृकस्य द्वारपालकत्वम्, ये च आत्मीयाः शृगालाः तैः सह आलापमात्रमपि न करोति। शृगालाः सर्वेऽपि अर्द्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारिताः। एवं तस्य राज्यक्रियायां वर्त्तमानस्य ते सिंहादयो मृगान् व्यापाद्य तत्पुरतः प्रक्षिपन्ति। सोऽपि प्रभुधर्मेण सर्वेषां तान् प्रविभज्य प्रयच्छति। एवं गच्छति काले कदाचित् तेन सभागतेन दूरदेशे शब्दायमानस्य शृगालवृन्दस्य कोलाहलोऽश्रावि। तं शब्दं श्रुत्वा पुलकिततनुः आनन्दाश्रुपरिपूर्णनयनः उत्थाय तारस्वरेण विरोतुमारब्धवान्। अथ ते सिंहादयस्तं तारस्वरमाकर्ण्य शृगालोऽयमिति मत्वा सलज्जमधोमुखाः क्षणमेकं स्थित्वा मिथः प्रोचुः। भो! वाहिता वयमनेन क्षुद्रशृगालेन तद्वध्यतामिति। सोऽपि तदाकर्ण्य पलायितुमिच्छन् तत्र स्थाने एव सिंहादिभिः खण्डशः कृतो मृतश्च। अतोऽहं ब्रवीमि त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येनेति।

तदाकर्ण्य पिंगलक आह-भो दमनक! कः प्रत्ययोऽत्र विषये यत् स ममोपरि दुष्टबुद्धिः। स आह-यदद्य ममाग्रे तेन निश्चयः कृतो यत्प्रभाते पिंगलकं वधिष्यामि तदत्रैव प्रत्ययः। प्रभातेऽवसरवेलायामारक्तमुखनयनः स्फुरिताधरो दिशोऽवलोकयन् अनुचितस्थानोपविष्ट-

स्त्वां क्रूरदृष्ट्या विलोकयिष्यति। एवं ज्ञात्वा यदुचितं तत्कर्त्तव्यमिति कथयित्वा सञ्जीवकसकाशं गतः। तं प्रणम्य उपविष्टः, सञ्जीवकोऽपि सोद्वेगाकारं मन्दगत्या समायान्तं तमुद्वीक्ष्य सादरतरमुवाच, भो मित्र! स्वागतम्, चिराद्दृष्टोऽसि, अपि शिवं भवतः? तत्कथय येनादेयमपि तुभ्यं गृहागताय प्रयच्छामि। उक्तञ्च।

ते धन्यास्ते विवेकज्ञास्ते सभ्या इह भूतले।
आगच्छन्ति गृहे येषां कार्य्यार्थं सुहृदो जनाः॥२८५॥

दमनक आह–भोः! कथं शिवं सेवकजनस्य।
सम्पत्तयः परायत्ताः सदा चित्तमनिर्वृतम्।
स्वजीवितेऽप्यविश्वासस्तेषां ये राजसेवकाः॥ २८६॥
तथाच, सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत कृतम्।
स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य मूढैस्तदपि हारितम्॥ २८७॥
तावज्जन्मातिदुःखाय ततो दुर्गतता सदा।
तत्रापि सेवया वृत्तिरहो दुःखपरम्परा॥ २८८॥
जीवन्तोऽपि मृताः पञ्च श्रूयन्ते किल भारते।
दरिद्रो व्याधितो मूर्खः प्रवासी नित्यसेवकः॥२८९॥
नाश्नाति स्वेच्छयौत्सुक्याद्विनिद्रो न प्रबुध्यते।
न निःशङ्कं वचो ब्रूते सेवकोऽप्यत्र जीवति॥ २९०॥
सेवा श्ववृत्तिराख्याता यैस्तैर्मिथ्या प्रजल्पितम्।
स्वच्छन्दं चरति श्वात्र सेवकः परशासनात्॥ २९१॥
भूशय्या ब्रह्मचर्य्यञ्च कृशत्वं लघुभोजनम्।
सेवकस्य यतेर्यद्वद्विशेषः पापधर्म्मजः॥ २९२॥
शीतातपादिकष्टानि सहते यानि सेवकः।
धनाय तानि चाल्पानि यदि धर्मान्न मुच्यते॥२९३॥
मृदुनापि सुवृत्तेन सुश्लिष्टेनापि हारिणा।
मोदकेनापि किं तेन निष्पत्तिर्यस्य सेवया॥ २९४॥

सञ्जीवक आह-अथ भवान् किं वक्तुमनाः ? सोऽब्रवीत्।
मित्र ! सचिवानां मन्त्रभेदं कर्त्तुं न युज्यते।
उक्तञ्च। यो मन्त्रं स्वामिनो भिन्द्यात्साचिव्ये सन्नियोजितः।
स हत्वा नृपकार्यं तत् स्वयञ्च नरकं व्रजेत् ॥ २९५ ॥
येन यस्य कृतो भेदः सचिवेन महीपतेः।
तेनाशस्त्रवधस्तस्य कृत इत्याह नारदः ॥ २९६ ॥

तथापि मया तव स्नेहपाशबद्धेन मन्त्रभेदः कृतः। यतस्त्वं मम वचनेनात्र राजकुले विश्वस्तः प्रविष्टश्च।
उक्तञ्च। विश्रम्भाद्यस्य यो मृत्युमवाप्नोति कथञ्चन।
तस्य हत्या तदुत्था सा प्राहेदं वचनं मनुः ॥ २९७ ॥

तत् तवोपरि पिङ्गलकोऽयं दुष्टबुद्धिः। कथितं च अद्य अनेन मत्पुरतश्चतुष्कर्णतया यत्प्रभाते सञ्जीवकं हत्वा समस्तमृगपरिवारं चिरात् तृप्तिं नेष्यामि। ततः स मयोक्तः। स्वामिन् ! न युक्तमिदं यन्मित्रद्रोहेण जीवनं क्रियते। उक्तञ्च।

अपि ब्रह्मबधं कृत्वा प्रायश्चितेन शुध्यति।
तदर्हेण विचीर्णेन न कथञ्चित्सुहृद्द्रुहः ॥ २९८ ॥

ततस्तेनाहं सामर्षेणोक्तः भो दुष्टबुद्धे ! सञ्जीवकस्तावत् शष्पभोजी, वयं मांसाशिनस्तदस्माकं स्वाभाविकं वैरमिति। कथं रिपुरुपेक्षते। तस्मात् सामादिभिरुपायैर्हन्यते। न च हते तस्मिन् दोषः स्यात्। उक्तञ्च।
दत्त्वापि कन्यकां वैरी निहन्तव्यो विपश्चिता।
अन्योपायैरशक्यो यो हते दोषो न विद्यते ॥ २९९ ॥
कृत्याकृत्यं न मन्येत क्षत्रियो युधि सङ्गतः।
प्रसुप्तो द्रोणपुत्रेण धृष्टद्युम्नः पुरा हतः ॥ ३०० ॥

तदहं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा त्वत्सकाशमिहागतः। साम्प्रतं मे नास्ति विश्वासघातकदोषः। मया सुगुप्तमन्त्र-

स्तव निवेदितः। अथ यत् ते प्रतिभाति तत्कुरुष्वेति। अथ सञ्जीवकस्तस्य तद्वज्रपातदारुणं वचनं श्रुत्वा मोहमुपागतः। अथ चेतनां लब्धा सवैराग्यमिदमाह। भो! साधु इदमुच्यते।

दुर्जनगम्या नार्य्यः प्रायेणास्नेहवान् भवति राजा।
कृपणानुसारि च धनं मेघो गिरिदुर्गवर्षी च॥ ३०१॥
अहं हि सम्मतो राज्ञो य एवं मन्यते कुधीः।
बलीवर्दः स विज्ञेयो विषाणपरिवर्जितः॥ ३०२॥
वरं वनं वरं भैक्ष्यं वरं भारोपजीवनम्।
वरं व्याधिर्मनुष्याणां नाधिकारेण सम्पदः॥ ३०३॥

तदयुक्तं मया कृतं यदनेन सह मैत्री विहिता।

उक्तश्च। ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम्।
तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः॥ ३०४॥

तथाच। मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः। मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः समानशीलव्यसनेषु सख्यम्॥ ३०५॥

तद्यदि गत्वा तं प्रसादयामि तथापि न प्रसादं यास्यति।

उक्तश्च। निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति ध्रुवं स तस्यापगमे प्रशाम्यति। अकारणद्वेषपरो हि यो भवेत् कथं नरस्तं परितोषयिष्यति॥ ३०६॥

अहो! साधु चेदमुच्यते।

भक्तानामुपकारिणां परहितव्यापारयुक्तात्मनां
सेवासंव्यवहारतत्त्वविदुषां द्रोहच्युतानामपि।
व्यापत्तिः स्खलितान्तरेषु नियता सिद्धिर्भवेद्वा न वा
तस्मादम्बुपतेरिवावनिपतेः सेवा सदाशङ्किनी॥ ३०७॥

तथाच। भावस्निग्धैरुपकृतमपि द्वेष्यतां याति लोके

साक्षादन्यैरपकृतमपि प्रीतये चोपयाति ।
दुर्ग्राह्यत्वान्नृपतिमनसां नैकभावाश्रयाणां
सेवाधर्म्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ३०८ ॥

तत्परिज्ञातं मया यत् प्रसादमसहमानैः समीपवर्त्तिभिः एष पिङ्गलकः प्रकोपितः । तेनायं मम अदोषस्यापि एवं वदति । उक्तञ्च ।

प्रभोः प्रसादमन्यस्य न सहन्तीह सेवकाः ।
सपत्न्य इव संक्रुद्धाः स्वपत्न्याः सुकृतैरपि ॥ ३०९ ॥

भवति चैवं यद्गुणवत्सु समीपवर्त्तिषु गुणहीनानां न प्रसादो भवति । उक्तञ्च ।

गुणवत्तरपात्रेण छाद्यन्ते गुणिनां गुणाः ।
रात्रौ दीपशिखाकान्तिर्न भानावुदिते सति ॥ ३१० ॥

दमनक आह । भो मित्र ! यद्येवं तन्नास्ति ते भयं-प्रकोपितोऽपि स दुर्जनैः तव वचनरचनया प्रसादं यास्यति । स आह-भो ! न युक्तमुक्तं भवता लघूनामपि दुर्जनानां मध्ये वस्तुं न शक्यते उपायान्तरं विधाय ते नूनं घ्नन्ति । उक्तञ्च ।

बहवः पण्डिताः क्षुद्राः सर्वे मायोपजीविनः ।
कुर्य्युः कृत्यमकृत्यं वा उष्ट्रे काकादयो यथा ॥ ३११ ॥

दमनक आह । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ११

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे मदोत्कटो नाम सिंहः प्रतिवसतिस्म । तस्य च अनुचरा अन्ये द्वीपिवायसगोमायवः सन्ति । अथ कदाचित् तैः इतस्ततो भ्रमद्भिः सार्थभ्रष्टः क्रथनको नाम उष्ट्रो दृष्टः । अथ सिंह आह । अहो ! अपूर्वमिदं सत्त्वम् । तज्ज्ञायतां किमेतदारण्यकं-

ग्राम्यं वेति। तच्छ्रुत्वा वायस आह। भोः स्वामिन्! ग्राम्योऽयमुष्ट्रनाम जीवविशेषस्तव भोज्यः। तत् व्यापाद्यताम्। सिंह आह। नाहं गृहमागतं हन्मि। उक्तञ्च।

गृहे शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम्।
यो हन्यात्तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघातजम् ॥३१२॥

तदभयप्रदानं दत्त्वा मत्सकाशमानीयतां येन अस्यागमनकारणं पृच्छामि। अथ असौ सर्वैरपि विश्वास्य अभयप्रदानं दत्त्वा मदोत्कटसकाशमानीतः प्रणम्योपविष्टश्च। ततस्तस्य पृच्छतस्तेनात्मवृत्तान्तः सार्थभ्रंशसमुद्भवो निवेदितः। ततः सिंहेनोक्तम्, भोः क्रथनक! मा त्वं ग्रामं गत्वा भूयोऽपि भारोद्वहनकष्टभागी भूयाः। तदत्रैव अरण्ये निर्विशङ्को मरकतसदृशानि शष्पाग्राणि भक्षयन् मया सह सदैव वस। सोऽपि तथेत्युक्त्वा तेषां मध्ये विचरन् न कुतोऽपि भयमिति सुखेन आस्ते। तथान्येद्युर्मदोत्कटस्य महागजेन अरण्यचारिणा सह युद्धमभवत्। ततस्तस्य दन्तमुशलप्रहारैर्व्यथा सञ्जाता। व्यथितः कथमपि प्राणैर्न वियुक्तः। अथ शरीरासामर्थ्यात् न कुत्रचित्पदमपि चलितुं शक्नोति। तेऽपि सर्वे काकादयोऽप्रभुत्वेन क्षुधाविष्टाः परं दुःखं भेजुः। अथ तान् सिंहः प्राह। भो! अन्विष्यतां कुत्रचित् किञ्चित् सत्त्वं येन अहं एतामपि दशां प्राप्तस्तद्धत्वा युष्मद्भोजनं सम्पादयामि। अथ ते चत्वारोऽपि भ्रमितुमारब्धा यावन्न किञ्चित् सत्त्वं पश्यन्ति तावद्वायसशृगालौ परस्परं मन्त्रयतः। शृगाल आह- भो वायस! किं प्रभूतभ्रान्तेन, अयमस्माकं प्रभोः क्रथनको विश्वस्तास्तिष्ठति तदेनं हत्वा प्राणयात्रां कुर्म्मः। वायस आह–युक्तमुक्तं भवता, परं स्वामिना तस्य अभयप्रदानं दत्तमास्ते न

वध्योऽस्यामिति। शृगाल आह-भोः वायस! अहं स्वामिनं विज्ञाप्य तथा करिष्ये यथा स्वामी वधं करिष्यति तात्तिष्ठन्तु भवन्तोऽत्रैव यावदहं गृहं गत्वा प्रभोराज्ञां गृहीत्वा च आगच्छामि। एवमभिधाय सत्वरं सिंहमुद्दिश्य प्रस्थितः। अथ सिंहमासाद्य इदमाह--स्वामिन्! समस्तं वनं भ्रान्त्वा वयमागताः, न किञ्चित्सत्त्वमासादितम्, तत् किं कुर्मो वयम्। सम्प्रति वयं बुभुक्षया पदमेकमपि प्रचलितुं न शक्नुमः। देवोऽपि पथ्याशी वर्त्तते। तद्यदि देवादेशो भवति तत् क्रथनकपिशितेन अद्य पथ्यक्रिया क्रियते। अथ सिंहस्तस्य तद्दारुणं वचनमाकर्ण्य सकोपमिदमाह--धिक् पापाधम! यद्येवं भूयोऽपि वदसि ततः त्वां तत्क्षणमेव वधिष्यामि यतो मया तस्य अभयं प्रदत्तम्। तत् कथं व्यापादयामि। उक्तञ्च।

न गोप्रदानं न महीप्रदानं न चान्नदानं हि तथा प्रधानम्।
यथा वदन्तीह बुधाः प्रधानं सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानम् ३१३

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह- स्वामिन्! यदि अभयप्रदानं दत्वा वधः क्रियते तदा एष दोषो भवति। पुनर्यदि देवपादानां भक्त्या स आत्मनो जीवितव्यं प्रयच्छति तन्न दोषः, ततो यदि स स्वमेव आत्मानं वधाय नियोजयति, तद्वध्योऽन्यथा, अस्माकं मध्यादेकतमो वध्य इति, यतो देवपादाः पथ्याशिनःक्षुन्निरोधादन्त्यां दशां यास्यन्ति। तत् किमेतैः प्राणैरस्माकं ये स्वाम्यर्थे न यास्यन्ति। अपरं पश्चादपि अस्माभिर्वह्निप्रवेशः कार्य्यः। यदि स्वामिपादानां किञ्चिदनिष्टं भविष्यति। उक्तञ्च।

यस्मिन् कुले यः पुरुषः प्रधानः स सर्वयत्नैः परिरक्षणीयः।
तस्मिन्विनष्टेकुलसारभूतेन नाभिषंगे ह्यरयोवहन्ति ३१४

तदाकर्ण्य मदोत्कट आह-यद्येवं तत् कुरुष्व यद्रोचते तच्छ्रुत्वा स सत्वरं गत्वा तान् आह, भोः स्वामिनो महती अवस्था वर्त्तते, तत् किं पर्य्यटितेन तेन विना कोऽत्र अस्मान् रक्षयिष्यति । तद्गत्वा तस्य क्षुद्रोगात् परलोकं प्रस्थितस्य आत्मशरीरदानं कुर्मो येन स्वामिप्रसादस्य अनृणतां गच्छामः । उक्तञ्च ।

आपदं प्राप्नुयात् स्वामी यस्य भृत्यस्य पश्यतः ।
प्राणेषु विद्यमानेषु स भृत्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३१५ ॥

तदनन्तरं ते सर्वे बाष्पपूरितदृशो मदोत्कटं प्रणम्य उपविष्टाः । तान् दृष्ट्वा मदोत्कट आह-भोः ! प्राप्तं दृष्टं वा किञ्चित् सत्वम् ? अथ तेषां मध्यात् काकः प्रोवाच, स्वामिन् ! वयं तावत् सर्वत्र पर्य्यटिताः, परं न किञ्चित्सत्वमासादितं दृष्टं वा । तदद्य मां भक्षयित्वा प्राणान् धारयतु स्वामी, येन देवस्य आश्वासनं भवति मम पुनः स्वर्गप्राप्तिरिति । उक्तञ्च ।

स्वाम्यर्थे यस्त्यजेत् प्राणान् भृत्यो भक्तिसमन्वितः ।
परं स पदमाप्नोति जरामरणवर्जितम् ॥ ३१६ ॥

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह-भोः ! स्वल्पकायो भवान् तव भक्षणात् स्वामिनस्तावत् प्राणयात्रा न भवति अपरो दोषश्च तावत् समुत्पद्यते । उक्तञ्च ।

काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम् ।
भक्षितेनापि किं तेन ! तृप्तिर्येन न जायते ॥ ३१७ ॥

तद्दर्शिता स्वामिभक्तिर्भवता, गतं च आनृण्यं भर्त्तृपिण्डस्य, प्राप्तश्च उभयलोके साधुवादः, तदपसर अग्रतः, अहं स्वामिनं विज्ञापयामि । तथानुष्ठिते शृगालः सादरं प्रणम्य उपविष्टः स्वामिन् ! मां भक्षयित्वा

अद्य प्राणयात्रां विधाय मम उभयलोकप्राप्तिं कुरु ! उक्तञ्च ।

स्वाम्यायत्ताः सदा प्राणा भृत्यानामर्जिता धनैः ।
यतस्ततो न दोषोऽस्ति तेषां ग्रहणसम्भवः ॥ ३१८ ॥

अथ तच्छ्रुत्वा द्वीपी आह-भोः ! साधु उक्तं भवता, पुनः भवानपि स्वल्पकायः स्वजातिश्च, नखायुधत्वात् अभक्ष्य एव । उक्तञ्च । नाभक्ष्यं भक्षयेत् प्राज्ञः प्राणैः कण्ठगतैरपि । विशेषात्तदपि स्तोकं लोकद्वयविनाशकम् ॥ ३१९ ॥

तद्दर्शितं त्वया आत्मनः कौलीन्यम्, अथवा साधु चेदमुच्यते ।

एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति संग्रहम् ।
आदिमध्यावसानेषु न ते गच्छन्ति विक्रियाम् ॥ ३२० ॥

तदपसर अग्रतो येनाहं स्वामिनं विज्ञापयामि । तथानुष्ठिते द्वीपी प्रणम्य मदोत्कटमाह, स्वामिन् ! क्रियताम् अद्य मम प्राणैः प्राणयात्रा, दीयतामक्षयोवासः स्वर्गे, मम विस्तार्य्यतां क्षितितले प्रभूततरं यशःतन्नात्र विकल्पः कार्य्यः । उक्तञ्च ।

मृतानां स्वामिनः कार्य्ये भृत्यानामनुवर्त्तिनाम् ।
भवेत् स्वर्गेऽक्षयो वासः कीर्त्तिश्च धरणीतले ॥ ३२१ ॥

तच्छ्रुत्वा क्रथनकश्चिन्तयामास, एतैः तावत् सर्वैरपि शोभनानि वाक्यानि प्रोक्तानि, न च एकोऽपि स्वामिना विनाशितः, तदहमपि प्राप्तकालं विज्ञापयामि, येन मम वचनमेते त्रयोऽपि समर्थयन्ति । इति निश्चित्य प्रोवाच, भोः ! सत्यमुक्तं भवता, परं भवानपि नखायुधः तत् कथं भवन्तं स्वामी भक्षयति । उक्तञ्च ।

मनसापि स्वजात्यानां योऽनिष्टानि प्रचिन्तयेत्।
भवन्ति तस्य तान्येव इहलोके परत्र च ॥ ३२२ ॥

तदपसर अग्रतो येन अहं स्वामिनं विज्ञापयामि, तथानुष्ठिते क्रथनकोऽग्रे स्थित्वा प्रणम्योवाच। स्वामिन्! एते तावदभक्ष्या भवतां तत् मम प्राणैः प्राणयात्रां विधीयतां येन मम उभयलोकप्राप्तिर्भवति। उक्तञ्च।

न यज्वानोऽपि गच्छन्ति तां गतिं नैव योगिनः।
यां यान्ति प्रोज्झितप्राणाः स्वाम्यर्थे सेवकोत्तमाः ३२३

एव मभिहिते ताभ्यां शृगालाचित्रकाभ्यां विदारितोभयकुक्षिः क्रथनकः प्राणान् अत्याक्षीत्। ततश्च तैः क्षुद्रपण्डितैः सर्वैर्भक्षितः। अतोऽहं ब्रवीमि। बहवः पण्डिताः क्षुद्रा इति।

तद्भद्र! क्षुद्रपरिवारोऽयं ते राजा मया सम्यग्ज्ञातः सतामसेव्यश्च। उक्तञ्च।

अशुद्धप्रकृतौ राज्ञि जनता नानुरज्यते।
यथा गृध्रसमासन्नः कलहंसः समाचरेत् ॥ ३२४ ॥

तथा च। गृध्राकारोऽपि सेव्यः स्यात् हंसाकारैः सभासदैः
हंसाकारोऽपि सन्त्याज्यो गृध्राकारैः स तैर्नृपः ॥ ३२५ ॥

तन्नूनं ममोपरि केनचित् दुर्जनेन अयं प्रकोपितः। तेनैवं वदति। अथवा भवति एतत्। उक्तञ्च।

मृदुना सलिलेन खन्यमानान्यवघृष्यन्ति गिरेरपि
स्थलानि। उपजापविदां च कर्णजापैः किमु चेतांसि मृदूनि मानवानाम् ॥ ३२६ ॥

कर्णविषेण च भग्नः किं किं न करोति बालिशो लोकः
क्षपणकतामपि धत्ते पिबति सुरां नरकपालेन॥ ३२७॥

अथवा साधु इदमुच्यते।

पादाहतोऽपि दृढदण्डसमाहतोऽपि यं दंष्ट्रया स्पृशति तं किल हन्ति सर्पः । कोऽप्येष एव पिशुनोऽग्रमनुष्यधर्मः कर्णे परं स्पृशति हन्ति परं समूलम् ३२८

तथाच । अहो! खलभुजङ्गस्य विपरीतो वधक्रमः । कर्णे लगति चैकस्य प्राणैरन्यो वियुज्यते ॥३२९॥

तदेवं गतेऽपि किं कर्त्तव्यमिति अहं त्वां सुहृद्भावात् पृच्छामि । दमनक आह–तद्देशान्तरगमनं युज्यते न एवंविधस्य कुस्वामिनः सेवां विधातुम् । उक्तञ्च ।

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ३३० ॥

सञ्जीवक आह–अस्माकमुपरि स्वामिनि कुपिते गन्तुं न शक्यते न च अन्यत्र गतानामपि निर्वृतिः भवति । उक्तञ्च ।

महतां योऽपराध्येत दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू ताभ्यां हिंसति हिंसकम् ३३१

तद्युद्धं मुक्त्वा मे नान्यदस्ति श्रेयस्करम् । उक्तञ्च ।

न तान् हि तीर्थैस्तपसा च लोकान् स्वर्गैषिणो दानशतैः सुवृत्तैः । क्षणेनयान् यान्ति रणेषु धीराः प्राणान् समुज्झन्ति हि ये सुशीलाः ॥ ३३२ ॥

मृतैः सम्प्राप्यते स्वर्गो जीवद्भिः कीर्तिरुत्तमा ।
तदुभावपि शूराणां गुणावेतौ सुदुर्लभौ ॥ ३३३ ॥

ललाटदेशे रुधिरं स्रवत्तु शूरस्य यस्य प्रविशेच्च वक्त्रे । तत्सोमपानेन समं भवेच्च संग्रामयज्ञे विधिवत् प्रदिष्टम् ॥

तथाच। होमार्थैर्विधिवत्प्रदानविधिना सद्विप्रवृन्दार्चनैः यज्ञैर्भूरिसुदक्षिणैः सुविहितैः सम्प्राप्यते यत् फलम् । सत्तीर्थाश्रमवासहोमनियमैश्चान्द्रायणाद्यैः कृतैः पुम्भिस्तत् फलमाहवे विनिहतैः सम्प्राप्यते तत्क्षणात्

तदाकर्ण्य दमनकश्चिन्तयामास, युद्धाय कृतनिश्चयोऽयं दृश्यते दुरात्मा तद्यदि कदाचित् तीक्ष्णशृङ्गाभ्यां स्वामिनं प्रहरिष्यति तत् महान् अनर्थः सम्पत्स्यते। तदेनं भूयोऽपि स्वबुद्ध्या प्रबोध्य तथा करोमि यथा देशान्तरगमनं करोति आह च, भो मित्र! सम्यक् अभिहितं भवता, परं किन्तु कः स्वामिभृत्ययोः संग्रामः। उक्तश्च।

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा किलात्मानं प्रगोपयेत्।
बलवद्भिश्च कर्त्तव्या शरच्चन्द्रप्रकाशता॥ ३३६॥

अन्यच्च। शत्रोर्विक्रममज्ञात्वा वैरमारभते हि यः।
स पराभवमाप्नोति समुद्रष्टिट्टिभाद्यथा॥ ३३७॥

सञ्जीवक आह। कथमेतद्? सोऽब्रवीत्।

कथा १२

कस्मिंश्चित् समुद्रतीरैकदेशे टिट्टिभदम्पती प्रतिवसतः स्म। ततो गच्छति काले ऋतुसमयमासाद्य टिट्टिभी गर्भमाधत्त। अथ आसन्नप्रसवा सती सा टिट्टिभमूचे। भोकान्त! मम प्रसवसमयो वर्त्तते तद्विचिन्त्यतां किमपि निरुपद्रवं स्थानं येन तत्राहमण्डकविमोक्षणं करोमि। टिट्टिभः प्राह- भद्रे! रम्योऽयं समुद्रप्रदेशः। तदत्रैव प्रसवः कार्य्यः। सा आह- अत्र पूर्णिमादिने समुद्रवेला चरति। सा मत्तगजेन्द्रानपि समाकर्षति तद्दूरमन्यत्र किञ्चित् स्थानमन्विष्यताम्। तच्छ्रुत्वा विहस्य टिट्टिभ आह- भद्रे! युक्तमुक्तं भवत्या का मात्रा समुद्रस्य या मम दूषयिष्यति प्रसूतिम्? किं न श्रुतं भवत्या?

बद्धाम्बरचरमार्गं व्यपगतधूमं सदा महद्भयदम्।
मन्दमतिः कः प्रविशति हुताशनं स्वेच्छया मनुजः ३३८

मत्तेभकुम्भविदलनकृतश्रमं सुप्तमन्तकप्रतिमम् ।
यमलोकदर्शनेच्छुः सिंहं बोधयति को नाम? ॥३३९॥
को गत्वा यमसदनं स्वयमन्तकमादिशत्यजातभयः।
प्राणानपहर मत्तो यदि शक्तिः काचिदस्ति तव३४०॥
प्रलेयामिश्रे मरुति प्राभातिके च वाति जडे ।
गुणदोषज्ञः पुरुषो जलेन कः शीतमपनयति ॥३४१॥

तस्मात् विश्रब्धा अत्रैव गर्भं मुञ्च । उक्तंच-

यः पराभवसन्त्रस्तः स्वस्थानं सन्त्यजेन्नरः ।
तेन चेत् पुत्रिणी माता तद्वन्ध्या केन कथ्यते ॥३४२॥

तच्छुत्वा समुद्रश्चिन्तयामास अहो ? गर्वः पक्षिकीटस्य अस्य । अथवा साधु इदमुच्यते

उतक्षिप्य टिट्टिभः पादावास्ते भंगभयाद्दिवः ।
स्वचित्तकल्पितो गर्वः कस्य नात्रापि विद्यते ॥३४३॥

तन्मया अस्य प्रमाणं कुतूहलादपि द्रष्टव्यम् । किं मम एषोऽण्डापहारे कृते करिष्यति, इति चिन्तयित्वा स्थितः । अथ प्रसवानन्तरं प्राणयात्रार्थं गता याः टिट्टिभ्याः समुद्रो वेलाव्याजेन अण्डानि अपजहार। अथ आयाता सा टिट्टिभी प्रसवस्थानं शून्यमवलोक्य प्रलपन्ती टिट्टिभमूचे भो मूर्ख ! कथितमासीत् मया ते यत् समुद्रवेलया अण्डानां विनाशो भविष्यति, तद्दूरतरं व्रजावः परं मूढतया अहङ्कारमाश्रित्य मम वचनं न करोषि। अथवा साधु इदमुच्यते ।

सुहृदां हितकामानां न करोतीह यो वचः ।
स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद्भ्रष्टो विनश्यति ॥ ३४५ ॥

टिट्टिभ आह-कथमेतत् ? सा अब्रवीत् ।

कथा १३

आस्ति कस्मिंश्चित् जलाशये कम्बुग्रीवो नाम कच्छ-

पः। तस्य च सङ्कटविकटनाम्नी मित्रे हंसजातीये परम-स्नेहकोटिमाश्रिते नित्यमेव सरस्तीरमासाद्य, तेन सह अनेकदेवर्षिमहर्षीणां कथाः कृत्वा अस्तमयवेलायां स्वनीडसंश्रयं कुरुतः। अथ गच्छता कालेन अवृष्टिव-शात् सरः शनैः शनैः शोषमगमत्। ततस्तद्दुःखदु-खितौ तौ ऊचतुः। भो मित्र! जम्बालशेषमेतत्सरः सञ्जातं तत्कथं भवान् भविष्यतीति व्याकुलत्वं नो हृदि वर्त्तते। तच्छ्रुत्वा कम्बुग्रीव आह। भोः! साम्प्रतं न अस्ति अस्माकं जीवितव्यं जलाभावात्। तथापि उपा-यश्चिन्त्यतामिति। उक्तञ्च।

त्याज्यं न धैर्य्यं विधुरेऽपि काले धैर्य्यात्कदाचिद्गति-
माप्नुयात्सः। यथा समुद्रेऽपि च पोतभङ्गे सांया-
त्रिको वाञ्छति तर्त्तुमेव॥ ३४५॥

अपरञ्च। मित्रार्थे बान्धवार्थे च बुद्धिमान् यतते सदा।
जातास्वापत्सु यत्नेन जगादेदं वचो मनुः॥ ३४६॥

तत् आनीयतां काचित् दृढरज्जुर्लघुकाष्ठं वा, अन्वि-ष्यतां च प्रभूतजलसनाथं सरो येन मया मध्यप्रदेशे दन्तैर्गृहीते सति युवां कोटिभागयोः तत्काष्ठं मया सहितं संगृह्य तत्सरो नयथः। तौ ऊचतुः, भो मित्र! एवं करि-ष्यावः परं भवता मौनव्रतेन स्थातव्यं, नो चेत् तव काष्ठात् पातो भविष्यति। तथा अनुष्ठिते, गच्छता क-म्बुग्रीवेण अधोभागव्यवस्थितं कञ्चित् पुरमालोकितं तत्र ये पौरास्ते तथा नीयमानं विलोक्य सविस्मयमि-दमूचुः, अहो! चक्राकारं किमपि पक्षिभ्यां नीयते, पश्यत पश्यत, अथ तेषां कोलाहलमाकर्ण्य कम्बुग्रीव आह- भोः! किमेष कोलाहल इति वक्तुमना अर्द्धोक्ते

पतितः पौरैः खण्डशः कृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि । सुहृदां हितकामानामिति ।

तथाच । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।
द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति ॥ ३४७ ॥

टिट्टिभ आह- कथमेतत् ? सा अब्रवीत् ।

कथा १४

कस्मिंश्चित् जलाशये अनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिः यद्भविष्यश्चेति त्रयो मत्स्याः सन्ति । अथ कदाचित् तं जलाशयं दृष्ट्वा गच्छद्भिर्मत्स्यजीविभिरुक्तं, यदहो! बहुमत्स्योऽयं ह्रदः, कदाचिदपि न अस्माभिरन्वेषितः । तदद्य तावदाहारवृत्तिः सञ्जाता, सन्ध्यासमयश्च संवृत्तः ततः प्रभातेऽत्र आगन्तव्यमिति निश्चयः । अतस्तेषां तत्कुलिशपातोपमं वचः समाकर्ण्य अनागतविधाता सर्वान् मत्स्यान् आहूय इदमूचे, अहो ! श्रुतं भवद्भिः यन्मत्स्यजीविभिरभिहितम् ? तत् रात्रावपि गम्यतां कश्चिन्निकटं सरः ।

उक्तश्च । अशक्तैर्बलिनः शत्रोः कर्त्तव्यं प्रपलायनम् ।
संश्रितव्योऽथवा दुर्गो नान्या तेषां गतिर्भवेत् ॥ ३४८ ॥

तन्नूनं प्रभातसमये मत्स्यजीविनोऽत्र समागम्य मत्स्यसंक्षयं करिष्यन्ति एतन्मम मनसि वर्त्तते । तन्न युक्तं साम्प्रतं क्षणमपि अत्रावस्थातुम् । उक्तञ्च ।

विद्यमाना गतिर्येषामन्यत्रापि सुखावहा ।
ते न पश्यन्ति विद्वांसो देहभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ३४९ ॥

तदाकर्ण्य प्रत्युत्पन्नमतिः प्राह-अहो ! सत्यमभिहितं भवता, ममापि अभीष्टमेतत्, तदन्यत्र गम्यतामिति । उक्तञ्च ।

परदेशभयाद्भीता बहुमाया नपुंसकाः । स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥ ३५० ॥
यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात् स्वदेशरागेण हि याति नाशम् । तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ ३५१ ॥

अथ तत्समाकर्ण्य प्रोच्चैर्विहस्य यद्भविष्यः प्रोवाच, अहो! न भवद्भ्यां मन्त्रितं सम्यगेतदिति यतः किं वाङ्मात्रेणापि तेषां पितृपैतामहिकं एतत्सरः त्यक्तुं युज्यते । यदि आयुःक्षयोऽस्ति तदन्यत्र गतानामपि मृत्युर्भविष्यति एव । उक्तञ्च ।

अरक्षितं तिष्ठाति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः ।
कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ ३५२ ॥

तदहं न यास्यामि भवद्भ्यां च यत्प्रतिभाति तत्कर्तव्यम्।अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा अनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिश्च, निष्क्रान्तौ सह परिजनेन । अथ प्रभाते तैर्मत्स्यजीविभिर्जालैस्तज्जलाशयमालोड्य यद्भविष्येण सह तत् सरो निर्मत्स्यतां नीतम् । अतोऽहं ब्रवीमि । अनागतविधाता चेति । तत् ज्ञात्वा टिट्टिभ आह । भद्रे ? किं मां यद्भविष्यसदृशं सम्भावयसि । तत्पश्य मे बुद्धिप्रभावं यावदेनं दुष्टसमुद्रं स्वचञ्च्वा शोषयामि । टिट्टिभी आह-अहो! कस्ते समुद्रेण सह विग्रहः ? तन्न युक्तमस्योपरि कोपं कर्तुम् । उक्तञ्च ।

पुंसामसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवेत् कोपः ।
पिठरं ज्वलदतिमात्रं निजपार्श्वानेव दहतितराम्॥३५३

तथाच । अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।
गच्छन्नभिमुखो नाशं याति वह्नौ पतंगवत् ॥ ३५४ ॥

टिट्टिभ आह। प्रिये! मामैवं वद येषाम् उत्साहशक्तिः भवति ते स्वल्पा अपि गुरून् विक्रमन्ते। उक्तंच।

विशेषात् परिपूर्णस्य याति शत्रोरमर्षणः।
आभिमुख्यं शशाङ्कस्य यथाद्यापि विधुन्तुदः॥३५५॥

तथाच। प्रमाणादधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युतेः।
पदं मूर्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः॥ ३५६॥

तथाच। बलस्यापि रवेः पादाः पतन्त्युपरि भूभृताम्।
तेजसा सह जातानां वयः कुत्रोपयुज्यते॥ ३५७॥

हस्ती स्थूलतरः स चाङ्कुशवशः किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशः
दीपे प्रज्वलिते प्रणश्यति तमः किं दीपमानं तमः।
वज्रेणापि शताः पतन्ति गिरयः किं वज्रमात्रो गिरिः
तेजो यस्य विराजते स बलवान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः३५८

तदनया चंच्वास्य सकलं तोयं शुष्कस्थलतां नयामि। टिट्टिभी आह। भोः कान्त! यत्र जाह्नवी नवनदीशतानि गृहीत्वा नित्यमेव प्रविशति। तथा सिन्धुश्च, तत्कथं त्वमष्टादशनदीशतैः पूर्य्यमाणं तं विप्रुषवाहिन्या चञ्च्वा शोषयिष्यासि। तत् किमश्रद्धेयेन उक्तेन। टिट्टिभ आह। प्रिये!

अनिर्वेदः श्रियो मूलं चञ्चुर्मे लोहसन्निभा।
अहोरात्राणि दीर्घाणि समुद्रः किं न शुष्यति॥३५९॥

दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण पौरुषं न कृतम्।
जयति तुलामधिरूढो भास्वानपि जलदपटलानि३६०

टिट्टिभ्याह। यदि त्वयावश्यं समुद्रेण सह वैरानुष्ठानं कार्यं तदन्यानपि विहगानाहूय सुहज्जनसहित एवं समाचर। उक्तञ्च।

बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः।
तृणैरावेष्ट्यते रज्जुर्यया नागोपि बध्यते॥ ३६१॥

तथाच। चटकाकाष्ठकूटेन मक्षिकादर्दुरैस्तथा।
महाजनविरोधेन कुञ्जरः प्रलयं गतः॥ ३६२॥
टिट्टिभ आह। कथमेतत्? सा प्राह।

कथा १९

कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चटकदंपती तमालतरुकृतानिलयौ प्रतिवसतः। अथ गच्छता कालेन संततिरभवत्। अन्यस्मिन्नहनि प्रमत्तो गजः कश्चित्तं तमालवृक्षं घर्मार्तश्छायार्थी समाश्रितः। ततो मदोत्कर्षात्तां तस्य शाखां चटकाक्रान्तां पुष्कराग्रेणाकृष्य बभञ्ज। तस्या भङ्गेन चटकाण्डानि सर्वाणि विशीर्णानि। आयुःशेषतयाच चटकौ कथमपि प्राणैर्न वियुक्तौ। अथ साण्डभङ्गाभिभूता प्रलापान्कुर्वाणा न कथंचिदतिष्ठत। अत्रान्तरे तस्यास्तान्प्रलापाञ्छ्रुत्वा काष्ठकूटो नाम पक्षी तस्याः परमसुहृत्तद्दुःखदुःखितोऽभ्येत्य तामुवाच। भवति! किं वृथाप्रलापेन उक्तञ्च।

नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः।
पण्डितानाञ्च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः॥३६३॥
तथाच। अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति
स दुःखे लभते दुःखं द्वावनर्थौ निषेवते॥ ३६४॥
अन्यच्च। श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः।
तस्मान्न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्य्याश्च शक्तितः३६५

चटका प्राह। अस्त्वेतत्। परं दुष्टगजेन मदात् मम सन्तानक्षयः कृतः, तद्यदि मम त्वं सुहृत् सत्यस्तदस्य गजापसदस्य कोऽपि वधोपायश्चिन्त्यतां यस्य अनुष्ठानेन मे सन्ततिनाशदुःखमपसरति। उक्तञ्च।

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु।
अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये॥३६६॥

काष्ठकूट आह। भगवति! सत्यमभिहितं भवत्या। उक्तंच।

स सुहृद् व्यसने यः स्यादन्यजात्युद्भवोऽपि सन्।
वृद्धौ सर्वोऽपि मित्रं स्यात् सर्वेषामेव देहिनाम्३६७
स सुहृद्व्यसने यः स्यात् स पुत्रो यस्तु भक्तिमान्।
स भृत्यो यो विधेयज्ञः सा भार्य्या यत्र निर्वृतिः३६८

तत्पश्य मे बुद्धिप्रभावं, परं ममापि सुहृद्भूता वीणारवा नाम मक्षिका अस्ति। तत् तामाहूय आगच्छामि येन स दुरात्मा दुष्टगजो वध्यते। अथ असौ चटकया सह मक्षिकामासाद्य प्रोवाच। भद्रे! मम इष्टा इयं चटका केनचिद् दुष्टगजेन पराभूता अण्डस्फोटनेन। तत्तस्य वधोपायमनुतिष्ठतो मे साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि। मक्षिकापि आह। भद्र! किमुच्यतेऽत्र विषये। उक्तञ्च।

पुनः प्रत्युपकाराय मित्राणां क्रियते प्रियम्।
यत् पुनर्मित्रमित्रस्य कार्य्यं मित्रैर्न किं कृतम्॥ ३६९ ॥

सत्यमेतत्, परं ममापि भेको मेघनादो नाम मित्रं तिष्ठति, तमपि आहूय यथोचितं कुर्मः। उक्तञ्च।

हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः।
कथञ्चिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ३७०॥

अथ ते त्रयोऽपि गत्वा मेघनादस्य अग्रे समस्तमपि वृत्तान्तं निवेद्य तस्थुः। अथ स प्रोवाच। कियन्मात्रोऽसौ वराको गजो महाजनस्य कुपितस्याग्रे। तन्मदीयो मन्त्रः कर्त्तव्यः। मक्षिके! त्वं गत्वा मध्याह्नसमये तस्य मदोद्धतस्य गजस्य कर्णे वीणारवसदृशं शब्दं कुरु, येन श्रवणसुखलालसो निमी-

लितनयनो भवति! ततश्च काष्ठकूटचंच्वा स्फोटितनयनोऽन्धीभूतः तृषार्त्तो मम गर्त्ततटाश्रितस्य सपरिकरस्य शब्दं श्रुत्वा जलाशयं गत्वा समभ्येति। ततो गर्त्तमासाद्य पतिष्यति पञ्चत्वं यास्यति च इति। एवं समवायः कर्त्तव्यो यथा वैरसाधनं भवति। अथ तथा अनुष्ठिते स मत्तगजो मक्षिकागेयसुखात् निमीलितनेत्रः काष्ठकूटहतचक्षुः मध्याह्नसमये भ्राम्यन् मण्डूकशब्दानुसारी गच्छन् महतीं गर्त्तामासाद्य पतितो मृतश्च। अतोऽहं ब्रवीमि, चटका काष्ठकूटेन इति।

टिट्टिभ आह। भद्रे! एवं भवतु, सुहृद्वर्गसमुदायेन समुद्रं शोषयिष्यामि इति निश्चित्य बकसारसमयूरादीन् समाहूय प्रोवाच भोः! पराभूतोऽहं समुद्रेणाण्डकापहारेण तच्चिन्त्यतामस्य शोषणोपायः। ते सम्मन्त्र्य प्रोचुः अशक्ता वयं समुद्रशोषणे, तत् किं वृथाप्रयासेन उक्तश्च।

अबलः प्रोन्नतं शत्रुं यो याति मदमोहितः।
युद्धार्थं स निवर्त्तेत शीर्णदन्तो गजो यथा ॥३७१॥

तदस्माकं स्वामी वैनतेयः अस्ति, तत्तस्मै सर्वमेतत् परिभवस्थानं निवेद्यतां येन स्वजातिपरिभवकुपितो वैरानृण्यं गच्छति। अथवा अत्रावलेपं करिष्यति तथापि नास्तिवो दुःखम्। उक्तश्च।

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्येऽनुवर्त्तिनि कलत्रे।
स्वामिनि शक्तिसमेते निवेद्य दुःखं सुखी भवति ३७२॥

तद्यामो वैनतेयसकाशं यतोऽसौ अस्माकं स्वामी। तथा अनुष्ठिते सर्वे ते पक्षिणो विषण्णवदना बाष्पपूरितदृशः वैनतेयसकाशमासाद्य करुणस्वरेण

फूत्कर्त्तुमारब्धाः अहो ! अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् ! अधुना सदाचारस्य टिट्टिभस्य भवति नाथे सति, समुद्रेण अण्डानि अपहृतानि । तत प्रनष्टमधुना पक्षिकुलम् । अन्येऽपि स्वेच्छया समुद्रेण व्यापादयिष्यन्ते । उक्तञ्च ।

एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् ।
गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः॥३७३॥

तथाच । चाटुतस्करदुर्वृत्तैस्तथा साहसिकादिभिः ।
पीड्यमानाः प्रजा रक्ष्याः कूटच्छद्मादिभिस्तथा ३७४॥

प्रजानां धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षितुः ।
अधर्मादपि षड्भागो जायते यो न रक्षति ॥ ३७५ ॥

प्रजापीडनसन्तापात् समुद्भूतो हुताशनः ।
राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्त्तते॥ ३७६॥

राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।
राजा पिता च माता च सर्वेषां न्यायवर्त्तिनाम्॥३७७॥

फलार्थी पार्थिवो लोकान् पालयेद्यत्नमास्थितः ।
दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥३७८॥

यथा बीजांकुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः ।
फलप्रदो भवेत् काले तद्वल्लोकः सुरक्षितः ॥३७९॥

हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च ।
तथान्यदपि यत्किञ्चित् प्रजाभ्यः स्यान्नृपस्य तत्३८०

अथ एवं गरुडः समाकर्ण्य तद्दुःखदुःखितः कोपाविष्टश्च व्यचिन्तयत् । अहो ! सत्यमुक्तमेतैः पक्षिभिः तत् अद्य गत्वा तं समुद्रं शोषयामः । एवं चिन्तयतस्तस्य विष्णुदूतः समागत्य आह । भो गरुत्मन् ! भगवता नारायणेन अहं तव पार्श्वे प्रेषितः, देवकार्य्याय भगवान् अमरावत्यां यास्यतीति, तत

सत्वरमागम्यताम्, तच्छ्रुत्वा गरुडः साभिमानं प्राह, भो दूत! किं मया कुभृत्येन भगवान् करिष्यति। तद्गत्वा तं वद यदन्यो भृत्यो वाहनाय अस्मत्-स्थाने क्रियताम् । मदीयो नमस्कारो वाच्यो भगवतः । उक्तञ्च ।

यो न वेत्ति गुणान् यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।
न हि तस्मात् फलं किञ्चित् सुकृष्टादूषरादिव॥३८१॥

दूत आह। भो वैनतेय ! कदाचिदपि भगवन्तं प्रति त्वया न एतदभिहितं ईदृक् । तत् कथय किं ते भगवता अपमानस्थानं कृतम् ? गरुड आह । भगवदाश्रयभूतेन समुद्रेण अस्मट्टिट्टिभाण्डानि अपहृतानि, तद्यदि तस्य निग्रहं न करोति तदहं भगवतो न भृत्य इत्येष निश्चयस्त्वया वाच्यः । तदद्रुततरं गत्वा भवता भगवतः समीपे वक्तव्यम् । अथ दूतमुखेन प्रणयकुपितं वैनतेयं विज्ञाय भगवान् चिन्तयामास। अहो! स्थाने कोपो वैनतेयस्य, तत् स्वयमेव गत्वा सम्मानपुरःसरं तमानयामि । उक्तञ्च ।

भक्तं शक्तं कुलीनञ्च न भृत्यमपमानयेत् ।
पुत्रवल्लालयेन्नित्यं य इच्छेत् श्रियमात्मनः॥३८२॥

अन्यच्च। राजा तुष्टोऽपि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति
ते तु सम्मानितास्तस्य प्राणैरप्युपकुर्वते ॥ ३८३ ॥

इत्येवं सम्प्रधार्य्य रुक्मपुरे वैनतेयसकाशं सत्वरमगमत्, वैनतेयोऽपि गृहागतं भगवन्तमवलोक्य त्रपाधोमुखः प्रणम्योवाच। भगवन् ! त्वदाश्रयोन्मत्तेन समुद्रेण मम भृत्यस्य अण्डानि अपहृत्य ममापमानं विहितम् । परं भगवल्लज्जया मया

विलम्बितं नोचेदेनमहं स्थलान्तमद्यैव नयामि, यतः स्वामिभयाच्छुनोऽपि प्रहारो न दीयते। उक्तञ्च।

येन स्याल्लघुता वाथ पीडा चित्ते प्रभोः क्वचित्।
प्राणत्यागेऽपि तत् कर्म न कुर्य्यात् कुलसेवकः॥३८५॥

तच्छ्रुत्वा भगवान् आह। भो वैनतेय! सत्यमभिहितं भवता। उक्तञ्च।

भृत्यापराधजो दण्डः स्वामिनो जायते यतः।
तेन लज्जापि तस्योत्था न भृत्यस्य तथा पुनः॥३८६॥

तदागच्छ येन अण्डानि समुद्रादादाय टिट्टिभं सम्भावयावः अमरावतीञ्च गच्छावः। तथानुष्ठिते समुद्रो भगवता निर्भर्त्स्य आग्नेयं शरं सन्धाय अभिहितः, भो दुरात्मन्! दीयन्तां टिट्टिभाण्डानि नो चेत् स्थलतां त्वां नयामि। ततः समुद्रेण सभयेन टिट्टिभाण्डानि तानि प्रदत्तानि, टिट्टिभेनापि भार्य्यायै समर्पितानि। अतोऽहं ब्रवीमि, शत्रोर्बलमविज्ञायेति।

तस्मात् पुरुषेण उद्यमो न त्याज्यः। तदाकर्ण्य सञ्जीवकस्तमेव भूयोऽपि पप्रच्छ, भो मित्र! कथं ज्ञेयो मया असौ दुष्टबुद्धिरिति। इयन्तं कालं यावदुत्तरोत्तरस्नेहेन प्रसादेन च अहं दृष्टो न कदाचित् तद्विकृतिर्दृष्टा, तत् कथ्यतां येनाहमात्मरक्षार्थं तद्वधाय उद्यमं करोमि। दमनक आह। भद्र! किमत्र ज्ञेयं? एष ते प्रत्ययः, यदि रक्तनेत्रस्त्रिशिखां भ्रूकुटिं दधानः सृक्किणीपरिलेलिहत् त्वां दृष्ट्वा भवति तद्दुष्टबुद्धिरन्यथा सुप्रसादश्चेति। तदाज्ञापय माम्, स्वाश्रयं प्रति गच्छामि। त्वया च यथा अयं मन्त्र-

भेदो न भवति तथा कार्य्यम् । यदि निशामुखं प्राप्य गन्तुं शक्नोषि तद्देशत्यागः कार्य्यः । यतः ।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३८६ ॥
आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ ३८७ ॥

बलवताभिभूतस्य विदेशगमनं तदनुप्रवेशो वा नीतिः । तद्देशत्यागः कार्य्यः । अथवा आत्मा सामादिभिरुपायैरभिरक्षणीयः । उक्तञ्च ।

अपि पुत्रकलत्रैर्वा प्राणान्रक्षेत पण्डितः ।
विद्यमानैर्यतस्तैः स्यात् सर्वं भूयोऽपि देहिनाम् ३८८

तथाच । येन केनाप्युपायेन शुभेनाप्यशुभेन वा ।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३८९ ॥
यो मायां कुरुते मूढः प्राणत्यागे धनादिषु ।
तस्य प्राणाः प्रणश्यन्ति तैर्नष्टैर्नष्टमेव तत् ॥३९०॥

एवमभिधाय दमनकः करटकसकाशमगमत् । करटकोऽपि तमायान्तं दृष्ट्वा प्रोवाच । भद्र ! किं कृतं तत्रभवता ? दमनक आह । मया यावत् नीतिबीजनिर्वापणं कृतं परतो दैवविहितायत्तम् । उक्तञ्च यतः ।

पराङ्मुखेऽपि दैवेऽत्र कृत्यं कार्य्यं विपश्चिता ।
आत्मदोषविनाशाय स्वचित्तस्तम्भनाय च ॥३९१॥

तथाच । उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति । दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः॥

करटक आह । तत् कथय कीदृक् त्वया नीतिबीजं निर्वापितम् । सोऽब्रवीत् । मया अन्योन्यं ताभ्यां

मिथ्याप्रजल्पनेन भेदस्तथा विहितो यथा भूयोऽपि मन्त्रयन्तौ एकस्थानस्थितौ न द्रक्ष्यसि । करटक आह । अहो ! न युक्तं भवता विहितं यत्परस्परं तौ स्नेहार्द्रहृदयौ सुखाश्रयौ कोपसागरे प्रक्षिप्तौ । उक्तञ्च ।

अविरुद्धं सुखस्थं यो दुःखमार्गे नियोजयेत् ।
जन्मजन्मान्तरे दुःखी स नरःस्यादसंशयम्॥३९३॥

अपरं त्व यद्भेदमात्रेणापि तुष्टस्तदपि अयुक्तं यतः सर्वोऽपि जनो विरूपकरणे समर्थो भवति नोपकर्तुम् । उक्तञ्च ।

घातयितुमेव नीचः परकार्य्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम् ।
पातयितुमस्ति शक्तिर्वायोर्वृक्षं नचोन्नमयितुम् ३९४

दमनक आह । अनभिज्ञो भवान् नीतिशास्त्रस्य, तेन एतद् ब्रवीषि । उक्तञ्च यतः ।

जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिश्च प्रशमं नयेत् ।
महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते॥३९५॥

तच्छत्रुभूतोऽयमस्माकं मन्त्रिपदापहरणात् । उक्तञ्च ।

पितृपैतामहं स्थानं यो यस्यात्र जिगीषते ।
स तस्य सहजः शत्रुरुच्छेद्योऽपि प्रिये स्थितः ॥३९६॥

तत् मया स उदासीनतया समानीतोऽभयप्रदानेन यावत् तावदहमपि तेन साचिव्यात् प्रच्यावितः । अथवा साधु इदमुच्यते ।

दद्यात्साधुर्यदि निजपदे दुर्जनाय प्रवेशं
तन्नाशाय प्रभवति ततो वाञ्छमानः स्वयं सः ।
तस्माद्देयो विपुलमतिभिर्नावकाशोऽधमानां
जारोऽपिस्याद्गृहपतिरिति श्रूयतेवाक्यतोऽत्र ३९७

तेन मया तस्योपरि वधोपाय एष विरच्यते । देश-

त्यागाय वा भविष्यति। तच्च त्वां मुक्त्वा अन्यो न ज्ञास्यति, तद्युक्तमेतत् स्वार्थायानुष्ठितम् । उक्तञ्च यतः।

निस्त्रिंशं हृदयं कृत्वा वाणीं क्षुरसमोपमाम्।
विकल्पोऽत्र न कर्त्तव्यो हन्यात्तत्रापकारिणम् ३९८

अपरं मृतोऽपि अस्माकं भोज्यो भविष्यति, तदेकं तावद्वैरसाधनम्। अपरं क्षान्तिव्यश्च भविष्यति तृप्तिश्चेति। तद्गुणत्रयेऽस्मिन् उपस्थिते कस्मान्मां दूषयसि त्वं जाड्यभावात्। उक्तञ्च।

परस्य पीडनं कुर्वन् स्वार्थसिद्धिं च पण्डितः।
मूढबुद्धिर्न भक्षेत वने चतुरको यथा॥ ३९९॥

करटक आह। कथमेतत्? स आह।

कथा १६

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे वज्रदंष्ट्रो नाम सिंहः। तस्य चतुरकक्रव्यमुखनामानौ शृगालवृकौ भृत्यभूतौ सदैवानुगतौ तत्रैव वने प्रतिवसतः। अथ अन्यदिने सिंहेन कदाचित् आसन्नप्रसवा प्रसववेदनया स्वयूथाद्भ्रष्टा उष्ट्री उपविष्टा कस्मिंश्चिद्वनगहने समासादिता। अथ तां व्यापाद्य यावदुदरं स्फोटयति, तावज्जीवल्लघुदासेरकशिशुर्निष्क्रान्तः सिंहोऽपि दासेरक्याः पिशितेन सपरिवारः परां तृप्तिमुपागतः परं स्नेहात् बालदासेरकं त्यक्तं गृहमानीय इदमुवाच। भद्र! न तेऽस्ति मृत्योर्भयं मत्तो न अन्यस्मादपि। ततः स्वेच्छया अत्र वने भ्राम्यतामिति। यतस्ते शङ्कुसदृशौ कर्णौ ततः शङ्कुकर्णो नाम भविष्यति। एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विहारिणः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्तास्तिष्ठन्ति। शङ्कुकर्णोऽपि यौवनपदवी-

मारूढः क्षणमपि न तं सिंहं मुञ्चति । अथ कदाचित् वज्रदंष्ट्रस्य केनचिद्वन्येन मत्तगजेन सह युद्धमभवत् । तेन मदवीर्य्यात् स दन्तप्रहारैस्तथा क्षतशरीरो विहितो यथा प्रचलितुं न शक्नोति । तदा क्षुत्क्षामकण्ठः तान् प्रोवाच। भो ! अन्विष्यतां किञ्चित्सत्त्वं येन अहमेवं स्थितोऽपि तं व्यापाद्य आत्मनो युष्माकञ्च क्षुत्प्रणाशं करोमि । तच्छ्रुत्वा ते त्रयोऽपि वने सन्ध्याकालं यावद्भ्रान्ताः परं न किञ्चित्सत्त्वमासादितम् । अथ चतुरकः चिन्तयामास, यदि शङ्कुकर्णोऽयं व्यापाद्यते ततः सर्वेषां कतिचिद्दिनानि तृप्तिर्भवति परं नैनं स्वामी मित्रत्वादाश्रयसमाश्रितत्वाच्च विनाशयिष्यति । अथवा बुद्धिप्रभावेण स्वामिनं प्रतिबोध्य तथा करिष्ये यथा व्यापादयिष्यति । उक्तञ्च ।

अवध्यं चाथवागम्यमकृत्यं नास्ति किंचन ।
लोके बुद्धिमतां बुद्धेस्तस्मात्तां विनियोजयेत् ॥४००॥

एवं विचिन्त्य शङ्कुकर्णमिदमाह, भोः शङ्कुकर्ण ! स्वामी तावत्पथ्यं विना क्षुधया परिपीडयते स्वाम्यभावादस्माकमपि ध्रुवं विनाश एव । ततो वाक्यं किञ्चित् स्वाम्यर्थे वदिष्यामि । तत्श्रूयताम् । शङ्कुकर्ण आह। भो ! शीघ्रं निवेद्यतां येन ते वचनं शीघ्रं निर्विकल्पं करोमि । अपरं स्वामिनो हिते कृते मयासुकृतशतं कृतं भविष्यति । अथ चतुरक आह । भो भद्र ! आत्मशरीरं द्विगुणलाभन स्वामिने प्रयच्छ, येन ते द्विगुणं शरीरं भवति, स्वामिनः पुनः प्राणयात्रा भवति । तदाकर्ण्य शङ्ककर्णः प्राह, भद्र ! यदि एवं तन्मदीयप्रयोजनमेतदुच्यताम् । स्वाम्यर्थः क्रियतामिति, परमत्र धर्मः प्रतिभूः इति ते विविच्य सर्वे सिंहसकाशमाजग्मुः ।

ततः चतुरक आह, देव ! न किञ्चित् सत्त्वं प्राप्तम् । भगवानादित्योऽपि अस्तङ्गतः । तद्यदि स्वामी द्विगुणं शरीरं प्रयच्छति ततः शङ्कुकर्णोऽयं द्विगुणवृद्ध्या स्वशरीरं प्रयच्छति धर्मप्रतिभुवा। सिंह आह, भो ! यदि एवं तत् सुन्दरतरम्, व्यवहारस्य अस्य धर्मः प्रतिभूः क्रियतामिति । अथ सिंहवचनानन्तरं वृकशृगालाभ्यां विदारितोभयकुक्षिः शङ्कुकर्णः पञ्चत्वमुपागतः । अथ वज्रदंष्ट्रः चतुरकमाह, भोः चतुरक ! यावदहं नदीं गत्वा स्नानं देवतार्चनविधिं कृत्वा आगच्छामि , तावत् त्वया अत्र अप्रमत्तेन भाव्यमित्युक्त्वा नद्यां गतः । अथ तस्मिन् गते चतुरकः चिन्तयामास, कथं मम एकाकिनो भोज्योऽयमुष्ट्रो भविष्यतीति विचिन्त्य क्रव्यमुखमाह, भोः क्रव्यमुख ! क्षुधालुर्भवान्, तद्यावदसौ स्वामी न आगच्छति तावत् त्वमस्य उष्ट्रस्य मांसं भक्षय। अहं त्वां स्वामिनो निर्दोषं प्रतिपादयिष्यामि । सोऽपि तच्छ्रुत्वा यावत् किञ्चिन्मांसं आस्वादयति तावच्चतुरकेणोक्तम्, भोः क्रव्यमुख । समागच्छति स्वामी, तत् त्यक्त्वा एनं दूरे तिष्ठ येनास्य भक्षणं न विकल्पयति। तथानुष्ठिते सिंहः समायातो यावदुष्ट्रं पश्यति तावद्रिक्तीकृतहृदयो दासेरकः । ततो भ्रुकुटिं कृत्वा परुषतरमाह, अहो ! केनैष उष्ट्र उच्छिष्टतां नीतो येन तमपि व्यापादयामि । एवमभिहिते क्रव्यमुखः चतुरकमुखं अवलोकयति, किल तद्वद किंचिद्येन मम शान्तिर्भवति । अथ चतुरको विहस्योवाच, भो ! मामनादृत्य पिशितं भक्षयित्वा अधुना मन्मुखमवलोकयसि । तत् आ-

स्वादय अस्य दुर्णयतरोः फलमिति । तदाकर्ण्य क्रव्यमुखो जीवनाशभयाद्दूरदेशं गतः । एतस्मिन् अन्तरे तेन मार्गेण दासेरकसार्थो भाराक्रान्तः समायातः । तस्याग्रसरोष्ट्रस्य कण्ठे महती घण्टा बद्धा तस्याः शब्दं दूरतोऽपि आकर्ण्य सिंहो जम्बूकमाह । भद्र ! ज्ञायतां किमेष रौद्रः शब्दः श्रूयतेऽश्रुतपूर्वः । तच्छ्रुत्वा चतुरकः किंचिद्वनान्तरं गत्वा सत्वरमभ्युपेत्य प्रोवाच, स्वामिन् ! गम्यतां गम्यतां यदि शक्नोषि गन्तुम् । सोऽब्रवीत्, भद्र ! किमेवं मां व्याकुलयसि, तत् कथय किमेतदिति । चतुरक आह-स्वामिन् ! एष धर्म्मराजः तवोपरि कुपितः, यदनेन अकाले दासेरकोऽयं मदीयो व्यापादितः तत्सहस्रगुणमुष्ट्रमस्य सकाशाद् ग्रहीष्यामीति निश्चित्य बृहन्मानमादाय अग्रेसरस्य उष्ट्रस्य ग्रीवायां घण्टां बद्ध्वा वध्यदासेरकसक्तानपि पितृपितामहानादाय वैरनिर्यातनार्थमायात एव । सिंहोऽपि तच्छ्रुत्वा सर्वतो दूरादेव अवलोक्य मृतमुष्ट्रं परित्यज्य प्राणभयात् प्रनष्टः । चतुरकोऽपि शनैः शनैः तस्य उष्ट्रस्य मांसं भक्षयामास । अतोऽहं ब्रवीमि, परस्य पीडनं कुर्वन्निति ।

अथ दमनके गते सञ्जीवकश्चिन्तयामास, अहो ! किमेतन्मया कृतं यच्छष्पादोऽपि मांसाशिनस्तस्यानुगः संवृत्तः । अथवा साधु इदमुच्यते ।

अगम्यान् यः पुमान् याति असेव्यांश्च निषेवते ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ४०१ ॥

तत् किं करोमि क्व गच्छामि, कथं मे शान्तिर्भवि-

ष्यति, अथवा तमेव पिङ्गलकं गच्छामि, कदाचि-न्मां शरणागतं रक्षति प्राणैर्न वियोजयति। यत उक्तश्च।

धर्म्मार्थं यततामपीह विपदो दैवाद्यदि स्युः क्वचित्
तत्तासामुपशान्तये सुमतिभिः कार्य्यो विशेषान्नयः।
लोके ख्यातिमुपागतात्र सकले लोकोक्तिरेषा यतो
दग्धानां किल वह्निना हितकरः सेकोऽपि तस्योद्भवः॥

तथाच। लोकेऽथवा तनुभृतां निजकर्मपाकं
नित्यं समाश्रितवतां सुहितक्रियाणाम्।
भावार्जितं शुभमथाप्यशुभं निकामं
यद्भावि तद्भवति नात्र विचारहेतुः॥ ४०३॥

अपरं च, अन्यत्र गतस्यापि मे कस्यचित् दुष्टसत्त्व-स्य मांसाशिनः सकाशान्मृत्युर्भविष्यति, तद्वरं सिंहात्। उक्तश्च।

महद्भिः स्पर्द्धमानस्य विपदेव गरीयसी।
दन्तभङ्गोऽपि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे॥४०४॥

तथाच। महतोऽपि क्षयं लब्ध्वा श्लाघ्यं नीचोऽपि गच्छति।
दानार्थी मधुपो यद्वद्गजकर्णसमाहतः॥ ४०५॥

एवं निश्चित्य स स्खलितगतिर्मन्दं मन्दं गत्वा सिंहाश्रयं पश्यन्नपठत्, अहो साधु इदमुच्यते।

अन्तर्लीनभुजङ्गमं गृहमिव व्यालाकुलं वा वनं
ग्राहाकीर्णमिवाभिरामकमलच्छायासनाथं सरः।
नानादुष्टजनैरसत्यवचनासक्तैरनार्य्यैर्वृतं
दुःखेन प्रतिगम्यते प्रचकितै राज्ञां गृहं वार्धिवत्॥

एवं पठन् दमनकोक्ताकारं पिङ्गलकं दृष्ट्वा प्रचकितः संवृतशरीरो दूरतरं प्रणामकृतिं विनापि उप-विष्टः, पिङ्गलकोऽपि तथाविधं तं विलोक्य दमन-कवाक्यं श्रद्दधानः कोपात् तस्योपरि पपात। अथ

सञ्जीवकः खरनखरविकर्त्तितपृष्ठः शृंगाभ्यां तदुदर-मुल्लिख्य कथमपि तस्मादपेतः शृंगाभ्यां हन्तु-मिच्छन् युद्धायावस्थितः। अथ द्वौ अपि तौ पुष्पि-तपलाशप्रतिमौ परस्परवधकांक्षिणौ दृष्ट्वा करटको दमनकमाह,भो मूढमते! अनयोर्विरोधं वितन्वता त्वया साधु न कृतं न च त्वं नीतितत्त्वं वेत्सि। नीतिविद्भिरुक्तञ्च।

कार्य्याण्युत्तमदण्डसाहसफलान्यायाससाध्यानि ये
प्रीत्या संशमयन्ति नीतिकुशलाःसाम्नैव ते मन्त्रिणः।
निःसाराल्पफलानि ये त्वविधिना वाञ्छन्ति दण्डोद्यमै-
स्तेषां दुर्णयचेष्टितैर्नरपतेरारोप्यते श्रीस्तुलाम्॥४०७॥

तद्यदि स्वाम्यभिघातो भविष्यति तत् किं त्वदी-यमन्त्रबुद्ध्या क्रियते। अथ सञ्जीवको न वध्यते तथापि अभव्यं यतःप्राणसन्देहात् तस्यच वधः, तन्मूढ! कथं त्वं मन्त्रिपदमभिलषसि, सामसि-द्धिं न वेत्सि, तद्वृथा मनोरथोऽयं ते दण्डरुचेः उक्तञ्च।

सामादिदण्डपर्य्यन्तो नयः प्रोक्तः स्वयम्भुवा।
तेषां दण्डस्तु पापीयांस्तं पश्चाद्विनियोजयेत् ४०८
तथाच।साम्नैव यत्रसिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः।
पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थः पटोलेन॥४०९॥
तथाच। आदौ साम प्रयोक्तव्यं पुरुषेण विजानता।
सामसाध्यानि कार्य्याणि विक्रियां यान्ति न क्वचित्॥
न चन्द्रेण न चौषध्या न सूर्य्येण न वह्निना।
साम्नैव विलयं याति विद्वेषिप्रभवं तमः॥ ४११॥
तथा यत् त्वं मन्त्रित्वमभिलषसि तदपि अयुक्तं

यतस्त्वं मन्त्रिगतिं न वेत्सि। यतः पञ्चविधो मन्त्रः स च कर्म्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत्,देशकालविभागो,विनिपातप्रतीकारः कार्य्यसिद्धिश्चेति । सोऽयं स्वाम्यमात्ययोरेकतमस्य किंवा द्वयोरपि विनिपातः समुत्पद्यते लग्नः। तद्यदि काचिच्छक्तिरस्ति तद्विचिन्त्यतां विनिपातप्रतीकारः , भिन्नसन्धाने हि मन्त्रिणां बुद्धिपरीक्षा, तन्मूर्ख! तत् कर्तुमसमर्थस्त्वं यतो विपरीतबुद्धिरसि। उक्तञ्च।

मंत्रिणां भिन्नसन्धाने भिषजां सान्निपातिके।
कर्म्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः ४१२

अन्यच्च।घातयितुमेव नीचः परकार्य्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम् । पातयितुमेव शक्तिर्नाखोरुद्धर्त्तुमन्नपिटम् ॥ ४१३ ॥

अथवा न ते दोषोऽयं स्वामिनो दोषो यस्ते वाक्यं श्रद्धधाति । उक्तञ्च ।

नराधिपा नीचजनानुवर्त्तिनो बुधोपदिष्टेन पथा न यान्ति ये । विशन्त्यतो दुर्गममार्गनिर्गमं समस्तसम्बाधमनर्थपञ्जरम् ॥ ४१४ ॥

तद्यदि त्वमस्य मन्त्री भविष्यसि तदा अन्योऽपि कश्चिन्न अस्य समीपे साधुजनः समेष्यति । उक्तञ्च ।

गुणालयोऽप्यसन्मन्त्री नृपतिर्नाधिगम्यते ।
प्रसन्नस्वादुसलिलो दुष्टग्राहो यथा ह्रदः ॥ ४१५ ॥

तथा शिष्टजनरहितस्य स्वामिनोऽपि नाशो भविष्यति उक्तञ्च । चित्रास्वादकथैर्भृत्यैरनायासितकार्मुकैः ।
ये रमन्ते नृपास्तेषां रमन्ते रिपवः श्रिया ॥ ४१६ ॥

तत् किं मूर्खोपदेशेन, केवलं दोषो न गुणः । उक्तञ्च ।

नानाम्यं नमते दारु नाश्मनि स्यात् क्षुरक्रिया ।
सूचीमुख विजानीहि नाशिष्यायोपदिश्यते ॥४१७॥

दमनक आह । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा १७

अस्ति कस्मिंश्चित् पर्वतैकदेशे वानरयूथम् । तच्च कदाचित् हेमन्तसमये अतिकठोरवातसंस्पर्शवेपमानकलेवरं तुषारवर्षोद्धतप्रवर्षघनधारानिपातसमाहतं न कथश्चित् शान्तिमगमत् । अथ केचित् वानरा वह्निकणसदृशानि गुञ्जाफलानि अवचित्य वह्निवाञ्छया फूत्कुर्वन्तः समन्तात् तस्थुः । अथ सूचीमुखो नाम पक्षी तेषां तं वृथायासमवलोक्य प्रोवाच, भोः ! सर्वे मूर्खाः यूयं, नैते वह्निकणाः, गुञ्जाफलानि एतानि, तत् किं वृथा श्रमेण, न एतस्मात् शीतरक्षा भविष्यति । तत् अन्विष्यतां कश्चित् निर्वातो वनप्रदेशो गुहा वा गिरिकन्दरं वा । अद्यापि साटोपा मेघा दृश्यन्ते । अथ तेषामेकतमो वृद्धवानरः तमुवाच, भो मूर्ख ! किं तव अनेन व्यापारेण, तद्गम्यताम् । उक्तञ्च ।

मुहुर्विघ्नितकर्माणं द्यूतकारं पराजितम् ।
नालापयेद्विवेकज्ञो यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ॥४१८॥

तथाच । आखेटकं वृथा क्लेशं मूर्खं व्यसनसंस्थितम् ।
आलापयति यो मूढः स गच्छति पराभवम् ॥ ४१९ ॥

सोऽपि तमनादृत्य भूयोऽपि वानराननवरतमाह, भोः! किं वृथा क्लेशेन, अथ यावदसौ न कथंचित् प्रलपन् विरमति तावदेकेन वानरेण व्यर्थश्रमत्वात् कुपितेन पक्षाभ्यां गृहीत्वा शिलायामास्फालित उपरतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि, नानाम्यं नमते दार्वित्यादि ।

तथाच। उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये।
पयःपानं भुजंगानां केवलं विषवर्द्धनम् ॥ ४२० ॥

अन्यच्च। उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने।
पश्य वानरमूर्खेण सुगृही निर्गृहीकृतः ॥ ४२१ ॥

दमनक आह। कथमेतत्? सोऽब्रवीत्।

कथा १८

अस्ति कस्मिंश्चित् वनोद्देशे शमीवृक्षः। तस्य लम्बमानशिखायां कृतावासौ अरण्यचटकदम्पती वसतः स्म। अथ कदाचित् तयोः सुखसंस्थयोर्हेमन्तमेघो मन्दं मन्दं वर्षितुमारब्धः। अत्रान्तरे कश्चित् शाखामृगो वातासारसमाहतः प्रोद्धूषितशरीरो दण्डवीणां वादयन् वेपमानः तत् शमीमूलमासाद्य उपविष्टः। अथ तं तादृशमवलोक्य चटका प्राह, भो भद्र!

हस्तपादसमोपेतो दृश्यसे पुरुषाकृतिः।
शीतेन भिद्यसे मूढ! कथं न कुरुषे गृहम् ॥४२२॥

एतच्छ्रुत्वा तां वानरः सकोपमाह, अधमे! कस्मात् न त्वं मौनव्रता भवसि। अहो! धार्ष्ट्यमस्याः अद्य मामुपहसति।

सूचीमुखी दुराचारा रण्डा पण्डितवादिनी।
नाशङ्कते प्रजल्पन्ती तत् किमेनां न हन्म्यहम् ॥४२३॥

एवं प्रलप्य तामाह, मुग्धे! किं तव ममोपरि चिन्तया।

उक्तंच। वाच्यं श्रद्धासमेतस्य पृच्छतश्च विशेषतः।
प्रोक्तं श्रद्धाविहीनस्य अरण्यरुदितोपमम्॥४२४॥

तत किं बहुना। तावत कुलायस्थितया तया अभिहितः स तावत् तां शमीमारुह्य तस्याः कुलायं शतधा खण्डश अकरोत् ! अतोऽहं ब्रवीमि उपदेशो न दातव्य इति।

तन्मूर्ख! शिक्षापितोऽपि न शिक्षितः त्वम्। अथवा न ते दोषोऽस्ति, यतः साधोः शिक्षागुणाय सम्पद्यते नं असाधोः। उक्तञ्च।

किं करोत्येव पाण्डित्यमस्थाने विनियोजितम्।
अन्धकारप्रतिच्छन्ने घटे दीप इवाहितः॥ ४२५॥

तद्व्यर्थपाण्डित्यमाश्रित्य मम वचनमशृण्वन् न आत्मनः शान्तिमपि वेत्सि, तन्नूनमपजातः त्वम्। उक्तञ्च।

जातः पुत्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च।
अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्तव्याः शास्त्रवेदिभिः ४२६

मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः।
अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः॥४२७॥

अप्यात्मनो विनाशं गणयति न खलः परव्यसनहृष्टः।
प्रायो मस्तकनाशे समरमुखे नृत्यति कबन्धः४२८

अहो! साधु इदमुच्यते।

धर्म्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च द्वावेतौ विदितौ मम।
पुत्रेण व्यर्थपाण्डित्यात् पिता धूमेन घातितः४२९

दमनक आह। कथमेतत्? सोऽब्रवीत।

कथा१९

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्च द्वे मित्रे प्रतिवसतः स्म। अथ कदाचित् पापबुद्धिना चिन्तितम्, अहं तावत मूर्खोदारिद्र्योपेतश्च। तदेनं धर्म्म-

बुद्धिमादाय देशान्तरं गत्वा अस्य आश्रयेण अर्थोपार्जनं कृत्वा एनमपि वंचयित्वा सुखी भवामि । अथ अन्यस्मिन् अहनि पापबुद्धिः धर्म्मबुद्धिं प्राह, भो मित्र! वार्द्धकभावे किं तमात्मविचेष्टितं स्मरसि । देशान्तरमदृष्ट्वा कां शिशुजनस्य वार्त्तां कथयिष्यासि । उक्तञ्च ।

देशान्तरेषु बहुविधभाषावेशादि येन न ज्ञातम् ।
भ्रमता धरणीपीठे तस्य फलं जन्मनो व्यर्थम् ४३०

तथाच। विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति मानवः सम्यक्।
यावद्व्रजति न भूमौ देशाद्देशान्तरं हृष्टः ॥ ४३१ ॥

अथ तस्य तद्वचनमाकर्ण्य प्रहृष्टमनाः तेनैव सह गुरुजनानुज्ञातः शुभे अहनि देशान्तरं प्रस्थितः । तत्र च धर्म्मबुद्धिप्रभावेण भ्रमता पापबुद्धिना प्रभूततरं वित्तमासादितम् । ततश्च द्वावपि तौ प्रभूतोपार्जितद्रव्यौ प्रहृष्टौ स्वगृहं प्रति औत्सुक्येन निवृत्तौ । उक्तञ्च ।

प्राप्तविद्यार्थशिल्पानां देशान्तरनिवासिनाम् ।
क्रोशमात्रोऽपि भूभागः शतयोजनवद्भवेत्॥४३२॥

अथ स्वस्थानसमीपवर्त्तिना पापबुद्धिना धर्म्मबुद्धिरभिहितः, भद्र ! न सर्वमेतद्धनं गृहं प्रति नेतुं युज्यते, यतः कुटुम्बिनो बान्धवाश्च प्रार्थयिष्यन्ते । तदत्र एव वनगहने क्वापि भूमौ निक्षिप्य किंचिन्मात्रमादाय गृहं प्रविशावो भूयोऽपि प्रयोजने सञ्जाते तन्मात्रं समेत्य अस्मात् स्थानात् नेष्यावः। उक्तञ्च।

न वित्तं दर्शयेत् प्राज्ञः कस्यचित् स्वल्पमप्यहो ।
मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः ॥ ४३३ ॥

तथाच। यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि।

आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान्॥४३४॥

तदाकर्ण्य धर्मबुद्धिः प्राह, भद्र! एवं क्रियताम्। तथा अनुष्ठिते द्वावपि तौ स्वगृहं गत्वा सुखेन संस्थितवन्तौ। अथ अन्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्निशीथेऽटव्यां गत्वा तत् सर्वं वित्तं समादाय गर्त्तं पूरयित्वा स्वभवनं जगाम। अथ अन्येद्युः धर्मबुद्धिं समभ्येत्य प्रोवाच, सखे! बहुकुटम्बा वयं वित्ताभावात् सीदामः। तद्गत्वा तत्र स्थाने किंचिन्मात्रं धनमानयावः। सोऽब्रवीत्, भद्र! एवं क्रियताम्। अथ द्वावपि गत्वा तत् स्थानं यावत् खनतस्तावत् रिक्तं भाण्डं दृष्टवन्तौ। अत्रान्तरे पापबुद्धिः शिरस्ताडयन् प्रोवाच, भो धर्मबुद्धे! त्वया हृतमेतद्धनं न अन्येन, यतो भूयोऽपि गर्त्तापूरणं कृतं, तत् प्रयच्छ मे तस्यार्द्धम्, अथवा अहं राजकुले निवेदयिष्यामि। स आह, भो दुरात्मन्! मैवं वद, धर्मबुद्धिः खलु अहम्। न एतच्चौरकर्म करोमि।

उक्तञ्च। मातृवत्परदाराणि परद्रव्याणि लोष्टवत्।
आत्मवत् सर्वभूतानि वीक्षन्ते धर्मबुद्धयः॥४३५॥

एवं द्वावपि तौ विवदमानौ धर्माधिकारिणं गतौ प्रोचतुश्च परस्परं दूषयन्तौ। अथ धर्माधिकरणाधिष्ठितपुरुषैः दिव्यार्थं यावत् नियोजितौ तावत् पापबुद्धिः आह, अहो! न सम्यग्दृष्टोऽयं न्यायः। उक्तञ्च।

विवादेऽन्विष्यते पत्रं तदभावेऽपि साक्षिणः
साक्ष्यभावात्ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः॥४३६॥

तदत्र विषये मम वृक्षदेवताः साक्षीभूताः तिष्ठंति। ताअपि आवयोः एकतरं चौरं साधुं वा करिष्यन्ति। अथ तैः सर्वैः अभिहितम्, भोः! युक्तमुक्तं भवता। उक्तञ्च।

अन्त्यजोऽपि यदा साक्षी विवादे सम्प्रजायते।
न तत्र विद्यते दिव्यं किं पुनर्यत्र देवताः॥ ४३७॥

तदस्माकमपि अत्र विषये महत्कौतूहलं वर्त्तते। प्रत्यूषसमये युवाभ्यामपि अस्माभिः सह तत्र वनोद्देशे गन्तव्यमिति। एतस्मिन्नन्तरे पापबुद्धिः स्वगृहं गत्वा स्वजनकमुवाच, तात! प्रभूतोऽयं मयार्थो धर्म्मबुद्धेश्चोरितः, स च तव वचनेन परिणतिं गच्छति, अन्यथा अस्माकं प्राणैः सह यास्यति। स आह, वत्स! द्रुतं वद येन प्रोच्य तद्द्रव्यं स्थिरतां नयामि। पापबुद्धिः आह, तात! अस्ति तत्प्रदेशे महाशमी, तस्यां महत्कोटरमस्ति, तत्र त्वं साम्प्रतमेव प्रविश। ततः प्रभाते यदाहं सत्यश्रावणं करोमि, तदा त्वया वाच्यं यद्धर्म्मबुद्धिश्चौर इति। तथा अनुष्ठिते प्रत्यूषे स्नात्वा पापबुद्धिः धर्म्मबुद्धिपुरःसरो धर्माधिकरणिकैः सह तां शमीमभ्येत्य तारस्वरेण प्रोवाच।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्धे धर्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम्॥ ४३८॥

भगवति वनदेवते! आवयोर्मध्ये यः चौरः त्वं कथय। अथ पापबुद्धिपिता शमीकोटरस्थः प्रोवाच, भोः! शृणुत शृणुत धर्म्मबुद्धिना हृतमेतद्धनम्। तदाकर्ण्य सर्वे ते राजपुरुषा विस्मयोत्फुल्ललोचना यावद्धर्म्मबुद्धेः वित्तहरणोचितं निग्रहं शास्त्रदृष्ट्या अवलोकयन्ति तावद्धर्म्मबुद्धिना तच्छमीकोटरं वह्निभोज्यद्रव्यैः परिवेष्ट्य वह्निना सन्दीपितम्। अथ ज्वलति तस्मिन् शमीकोटरेऽर्द्धदग्धशरीरः स्फुटितेक्षणः करुणं परिदेवयन् पापबुद्धिपिता निश्चक्राम

ततश्च तैः सर्वैः पृष्टः भोः ! किमिदम् ? इत्युक्ते स पापबुद्धिविचेष्टितं सर्वमिदं निवेदयित्वा उपरतः । अथ ते राजपुरुषाः पापबुद्धिं शमीशाखायां प्रतिलम्ब्य धर्म्मबुद्धिं प्रशस्य इदमूचुः । अहो ! साधु इदमुच्यते ।

उपायं चिन्तयेत् प्राज्ञस्तथापायं च चिन्तयेत् ।
पश्यतो बकमूर्खस्य नकुलेन हता बकाः ॥ ४३९ ॥

धर्म्मबुद्धिः प्राह । कथमेतत् ? ते प्रोचुः ।

कथा २०

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे बहुबकसनाथो वटपादपः । तस्य कोटरे कृष्णसर्पः प्रतिवसति स्म । स च बकबालकानजातपक्षान् अपि सदैव भक्षयन् कालं नयति । अथ एको बकस्तेन भक्षितानि अपत्यानि दृष्ट्वा शिशुवैराग्यात् सरस्तीरमासाद्य बाष्पपूरपूरितनयनः अधोमुखस्तिष्ठति । तञ्च तादृक्चेष्टितमवलोक्य कुलीरकः प्रोवाच, माम ! किमेवं रुद्यते भवता अद्य । स आह, भद्र ! किं करोमि, मम मन्दभाग्यस्य बालकाः कोटरनिवासिना सर्पेण भक्षिताः, तद्दुःखदुःखितोऽहं रोदिमि । तत् कथय मे यदि अस्ति कश्चिदुपायः तद्विनाशाय । तदाकर्ण्य कुलीरकः चिन्तयामास । अयं तावत् अस्मज्जातिसहजवैरी तथा उपदेशं प्रयच्छामि सत्यानृतं यथान्येऽपि बकाः सर्वे संक्षयमायान्ति । उक्तञ्च ।

नवनीतसमां वाणीं कृत्वा चित्तं तु निर्दयम् ।
तथा प्रबोध्यते शत्रुः सान्वयो म्रियते यथा ॥ ४४० ॥

आह च, माम ! यदि एवं तत् मत्स्यमांसखण्डानि नकुलस्य बिलद्वारात् सर्पकोटरं यावत् प्रक्षिप यथा नकुलस्तन्मार्गेण गत्वा तं दुष्टसर्पं विना-

शयति। अथ तथा अनुष्ठिते मत्स्यमांसानुसारिणा नकुलेन तं कृष्णसर्पं निहत्य तेऽपि तद्वृक्षाश्रयाः सर्वे बकाश्च शनैः शनैर्भक्षिताः। अतो वयं ब्रूमः उपायं चिन्तयेदिति।

तदनेन पापबुद्धिना उपायश्चिन्तितो नापायः। ततस्तत्फलं प्राप्तम्।

धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च द्वावेतौ विदितौ मम।
पुत्रेण व्यर्थपाण्डित्यात् पिता धूमेन घातितः॥४१॥

एवं मूढ! त्वयापि उपायश्चिन्तितो नापायः पापबुद्धिवत्। तत् न भवसि त्वं सज्जनः, केवलं पापबुद्धिरसि, ज्ञातो मया स्वामिनः प्राणसन्देहानयनात्। प्रकटीकृतं त्वया स्वयमेवात्मनो दुष्टत्वं कौटिल्यञ्च। अथवा साधु इदमुच्यते।

यातादपि कः पश्येच्छिखिनामाहारनिःसरणमार्गम्।
यदि जलदध्वनिमुदितास्त एव मूढा न नृत्येयुः॥४४२॥

यदि त्वं स्वामिन एनां दशां नयसि तदस्मद्विधस्य का गणना। तस्मात् मम आसन्नेन भवता न भाव्यम्। उक्तञ्च।

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूषिकाः।
राजन् तत्र हरेच्छेनो बालकं नात्र संशयः॥४४३॥

दमनक आह, कथमेतत्? सोऽब्रवीत्,

कथा २१

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने जीर्णधनो नाम वणिक्पुत्रः। स च विभवक्षयात् देशान्तरगमनमना व्यचिन्तयत्।

यत्र देशेऽथवा स्थाने भोगान् भुक्त्वा स्ववीर्यतः।
तस्मिन् विभवहीनो यो वसेत् स पुरुषाधमः॥४४४॥

तथाच। येनाहङ्कारयुक्तेन चिरं विलसितं पुरा।
दीनं वदति तत्रैव यः परेषां स निन्दितः ॥ ४४५ ॥

तस्य च गृहे लोहभारघटिता पूर्वपुरुषोपार्जिता तुला आसीत्। ताञ्च कस्यचित् श्रेष्ठिनो गृहे निक्षेपभूतां कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः। ततः सुचिरं कालं देशान्तरं यथेच्छया भ्रान्त्वा पुनः स्वपुरमागत्य तं श्रेष्ठिनमुवाच, भोः श्रेष्ठिन् ! दीयतां मे सा निक्षेपतुला। स आह, भोः ! नास्ति सा त्वदीया तुला मूषिकैर्भक्षिता। जीर्णधन आह, भोः श्रेष्ठिन् ! नास्ति दोषस्ते यदि मूषिकैः भक्षितेति। ईदृक् एवायं संसारः। न किञ्चिदत्र शाश्वतमस्ति, परमहं नद्यां स्नानार्थं गमिष्यामि, तत् त्वमात्मीयं शिशुमेनं धनदेवनामानं मया सह स्नानोपकरणहस्तं प्रेषय इति। सोऽपि चौर्य्यभयात्तस्य शङ्कितः स्वपुत्रमुवाच, वत्स ! पितृव्योऽयं तव स्नानार्थं नद्यां यास्यति तद्गम्यतामनेन सार्द्धं स्नानोपकरणमादाय इति। अहो ! साधु इदमुच्यते।

न भक्त्या कस्यचित् कोऽपि प्रियं प्रकुरुते नरः।
मुक्त्वा भयं प्रलोभं वा कार्य्यकारणमेव वा ॥४४६॥

तथाच। अत्यादरो भवेद्यत्र कार्य्यकारणवर्जितः।
तत्र शङ्का प्रकर्त्तव्या परिणामेऽसुखावहा ॥४४७ ॥

अथ असौ वणिक्शिशुः स्नानोपकरणमादाय प्रहृष्टमनास्तेन अभ्यागतेन सह प्रस्थितः। तथानुष्ठिते वणिक् स्नात्वा तं शिशुं नदीगुहायां प्रक्षिप्य तद्द्वारं बृहच्छिलया आच्छाद्य सत्वरं गृहमागतः पृष्टश्च तेन वणिजा, भो अभ्यागत ! कथ्यतां कुत्र मे शिशुर्यः त्वया सह नदीं गत इति। स आह, नदीतटात् स श्येनेन हृत इति। श्रेष्ठ्याह, मिथ्यावादिन् ! किं क्वचित् श्येनो बालं हर्त्तुं

शक्नोति ? तत् समर्पय मे सुतमन्यथा राजकुले निवेदयिष्यामि इति। स आह, भोः सत्यवादिन्! यथा श्येनो बालं न नयति तथा मूषिका अपि लोहभारघटितां तुलां न भक्षयन्ति, तत् अर्पय मे तुलां, यदि दारकेण प्रयोजनम्। एवं तौ विवदमानौ द्वावपि राजकुलं गतौ। तत्र श्रेष्ठी तारस्वरेण प्रोवाच, भोः! अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम्!!! मम शिशुः अनेन चौरेण अपहृतः। अथ धर्माधिकारिणः तमूचुः, भोः! समर्प्यतां श्रेष्ठिसुतः। स आह, किं करोमि, पश्यतो मे नदीतटात् श्येनेन अपहृतः शिशुः। तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः, भोः! न सत्यमभिहितं भवता, किं श्येनः शिशुं हर्तुं समर्थो भवति ? स आह, भो भोः! श्रूयतां मद्वचः।

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूषिकाः।
राजन्! तत्र हरेच्छ्येनो बालकं नात्र संशयः॥४४८॥

ते प्रोचुः। कथमेतत्! ततः श्रेष्ठी सभ्यानामग्रे आदितः सर्वं वृत्तान्तं निवेदयामास। ततः तैर्विहस्य द्वावपि तौ परस्परं संबोध्य तुलाशिशुप्रदानेन सन्तोषितौ। अतोऽहं ब्रवीमि, तुलां लोहसहस्रस्येति।

तन्मूर्ख! सञ्जीवकप्रसादमसहमानेन त्वया एतत् कृतम्। अहो साधु इदमुच्यते।

प्रायेणात्र कुलान्वितं कुकुलजाः श्रीवल्लभं दुर्भगा
दातारं कृपणा ऋजूननृजवो वित्ते स्थितं निर्धनाः।
वैरूप्योपहताश्च कान्तवपुषं धर्माश्रयं पापिनो
नानाशास्त्रविचक्षणश्च पुरुषं निन्दन्ति मूर्खाः सदा॥ ४४९॥

तथा च। मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या निर्धनानां महाधनाः।

व्रतिनः पापशीलानामसतीनां कुलस्त्रियः ॥४५०॥

तन्मूर्ख ! त्वया हितमपि अहितं कृतम् । उक्तञ्च ।

पण्डितोऽपि वरं शत्रुर्न मूर्खो हितकारकः ।
वानरेण हतो राजा विप्राश्चौरेण रक्षिताः ॥ ४५१॥

दमनक आह । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा २२

कस्यचित् राज्ञो नित्यं वानरोऽतिभक्तिपरोऽङ्गसेवकोऽन्तःपुरेऽपि अप्रतिषिद्धप्रसरोऽतिविश्वासस्थानमभूत् । एकदा राज्ञो निद्रां गतस्य वानरे व्यजनं नीत्वा वायुं विदधाति राज्ञो वक्षःस्थलोपरि मक्षिका उपविष्टा । व्यजनेन मुहुर्मुहुर्निषिध्यमानापि पुनः पुनः तत्रैव उपविशति । ततस्तेन स्वभावचपलेन मूर्खेण वानरेण क्रुद्धेन सता तीक्ष्णं खड्गमादाय तस्या उपरि प्रहारो विहितः । ततो मक्षिका उड्डीय गता तेन शितधारेण असिना राज्ञो वक्षो द्विधा जातं राजा मृतश्च । तस्मात् चिरायुरिच्छता नृपेण मूर्खोऽनुचरो न रक्षणीयः । अपरमेकस्मिन्नगरे कोऽपि विप्रो महाविद्वान् परं पूर्वजन्मयोगेन चौरो वर्त्तते । स तस्मिन् पुरेऽन्यदेशादागतान् चतुरो विप्रान् बहूनि वस्तूनि विक्रीणतो दृष्ट्वा चिन्तितवान्, अहो ! केन उपायेन एषां धनं लभे । इति विचिन्त्य तेषां पुरोऽनेकानि शास्त्रोक्तानि सुभाषितानि च अतिप्रियाणि मधुराणि वचनानि जल्पता तेषां मनसि विश्वासमुत्पाद्य सेवा कर्त्तुमारब्धा । अथ वा साधु इदमुच्यते ।

असती भवति सलज्जा क्षारं नीरञ्च शीतलं भवति ।
दम्भी भवति विवेकी प्रियवक्ता भवति धूर्त्तजनः ॥४५२

अथ तस्मिन् सेवां कुर्वति तैः विप्रैः सर्ववस्तूनि विक्रीय बहुमूल्यानि रत्नानि क्रीतानि। ततः तानि जङ्घामध्ये तत्समक्षं प्रक्षिप्य स्वदेशं प्रति गन्तुमुद्यमो विहितः। ततः स धूर्त्तविप्रस्तान् विप्रान् गन्तुमुद्यतान् प्रेक्ष्य चिन्ताव्याकुलितमनाः सञ्जातः। अहो! धनमेतत् न किञ्चित् मम चटितम्। अथ एभिः सह यामि, पथि क्वापि विषं दत्त्वा एतान्निहत्य सर्वरत्नानि गृह्णामि। इति विचिन्त्य तेषामग्रे सकरुणं विलप्य इदमाह, भोः मित्राणि! यूयं मामेकाकिनं मुक्त्वा गन्तुमुद्यताः। तन्मे मनो भवद्भिः सह स्नेहपाशेन बद्धं भवद्विरहनाम्नैव आकुलं सञ्जातं यथा धृतिं क्वापि न धत्ते। यूयमनुग्रहं विधाय सहायभूतं मामपि सहैव नयत। तद्वचः श्रुत्वा ते करुणार्द्रचित्ताः तेन सममेव स्वदेशं प्रति प्रस्थिताः। अथ अध्वनि तेषां पञ्चानामपि पल्लीपुरमध्ये व्रजतां ध्वांक्षाः कथयितुमारब्धाः, रे रे किराताः! धावत धावत। सपादलक्षधनिनो यान्ति। एतान् निहत्य धनं नयत। ततः किरातैः ध्वांक्षवचनमाकर्ण्य सत्वरं गत्वा ते विप्रा लगुडप्रहारैः जर्जरीकृत्य वस्त्राणि मोचयित्वा विलोकिताः, परं धनं किञ्चिन्न लब्धम्। तदा तैः किरातैरभिहितम्। भोः पान्थाः! पुरा कदापि ध्वांक्षवचनमनृतं न आसीत्। ततो भवतां सन्निधौ क्वापि धनं विद्यते। तदर्पयत। अन्यथा सर्वेषामपि वधं विधाय चर्म विदार्य प्रत्यङ्गं प्रेक्ष्य धनं नेष्यामः। तदा तेषामीदृशं वचनमाकर्ण्य चौरविप्रेण मनसि चिन्तितम्, यदा एषां विप्राणां वधं विधाय अंगं विलोक्य रत्नानि नेष्यन्ति तदा अपि मां वधिष्य-

न्ति । ततोऽहं पूर्वमेवात्मानमरत्नं समर्प्य एतान् मुञ्चामि । उक्तञ्च ।

मृत्योर्बिभेषि किं बाल ! न स भीतं विमुञ्चति ।
अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥४५३॥

तथा च, गवार्थे ब्राह्मणार्थे च प्राणत्यागं करोति यः ।
सूर्य्यस्य मण्डलं भित्वा स याति परमां गतिम् ॥४५४॥

इति निश्चित्य अभिहितम्, भोः किराताः ! यदि एवं ततो मां पूर्वं निहत्य विलोकयत । ततः तैस्तथानुष्ठिते तं धनरहितमवलोक्य अपरे चत्वारोऽपि मुक्ताः । अतोऽहं ब्रवीमि, पण्डितोऽपि वरं शत्रुरिति । अथ एवं संवदतोस्तयोः सञ्जीवकः क्षणमेकं पिङ्गलकेन सह युद्धं कृत्वा तस्य खरनखरप्रहाराभिहतो गतासुः वसुन्धरापीठे निपपात । अथ तं गतासुमवलोक्य पिङ्गलकस्तद्गुणस्मरणार्द्रहृदयः प्रोवाच, भो ! अयुक्तं मया पापेन कृतं सञ्जीवकं व्यापादयता, यतो विश्वासघातादन्यत् नास्ति पापतरं कर्म । उक्तञ्च ।

मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यश्च विश्वासघातकः ।
ते नरा नरकं यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ४५५ ॥

भूमिक्षये राजविनाश एव भृत्यस्य वा बुद्धिमतो विनाशे । नो युक्तमुक्तं ह्यनयोः समत्वं नष्टापि भूमिः सुलभा न भृत्याः ॥ ४५६ ॥

तथा मया सभामध्ये स सदैव प्रशंसितः । तत् किं कथयिष्यामि तेषामग्रतः । उक्तञ्च ।

उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि ।
न तस्य दोषो वक्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ॥४५७॥

एवंविधं प्रलम्पन्तं दमनकः समेत्य सहर्षमिदमाह,

देव ! कातरतमस्तव एष न्यायो यद्द्रोहकारिणं शष्पभुजं हत्वा इत्थं शोचसि । तन्न एतदुपपन्नं भूभुजामुक्तञ्च ।

पिता वा यदि भ्राता पुत्रो भार्य्याथवा सुहृत् ।
प्राणद्रोहं यदा गच्छेद्धन्तव्यो नास्ति पातकम्॥४५८

तथाच । राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षी स्त्री चात्रपा दुष्टमतिः सहायः । प्रेष्यः प्रतीपोऽधिकृतः प्रमादी त्याज्या अमी यश्च कृतं न वेत्ति ॥ ४५९ ॥

अपिच । सत्यानृताच परुषा प्रियवादिनी च हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या । भूरिव्यया प्रचुरवित्त-समागमाच वेश्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा॥४६०॥

अपिच । अकृतोपद्रवः कश्चिन्महानपि न पूज्यते ।
पूजयन्ति नरा नागान्न तार्क्ष्यं नागघातिनम्॥४६१॥

तथाच।अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥४६२॥

एवं तेन सम्बोधितः पिङ्गलकः सञ्जीवकशोकं त्यक्त्वा दमनकसाचिव्येन राज्यमकरोत् ॥

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रे मित्रभेदो नाम प्रथमं तन्त्रं समाप्तम् ।

श्रीगणेशायनमः

अथ

मित्रसम्प्राप्तिर्नाम द्वितीयं तन्त्रम् ।

अथ इदमारभ्यते मित्रसम्प्राप्तिर्नाम द्वितीयं तन्त्रं तस्य अयमाद्यः श्लोकः ।

असाधना अपि प्राज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः ।
साधयन्त्याशु कार्य्याणि काकाखुमृगकूर्मवत् ॥ १ ॥

तद्यथा अनुश्रूयते ।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तस्य न अतिदूरस्थो महोच्छ्रायवान् नानाविहङ्गोपभुक्तफलः कीटैरावृतकोटरः छायाश्वासितपथिकजनसमूहो न्यग्रोधपादपो महान् । अथवा युक्तम् ।

छायासुप्तमृगः शकुन्तनिवहैर्विष्वग् विलुप्तच्छदः
कीटैरावृतकोटरः कपिकुलैः स्कन्धे कृतप्रश्रयः ।
विश्रब्धं मधुपैर्निपीतकुसुमः श्लाघ्यः स एव द्रुमः
सर्वाङ्गैर्बहुसत्त्वसङ्गसुखदो भूभारभूतोऽपरः ॥ २ ॥

तत्र च लघुपतनको नाम वायसः प्रतिवसति स्म । स कदाचित् प्राणयात्रार्थं पुरमुद्दिश्य प्रचलितो यावत् पश्यति तावत् जालहस्तोऽतिकृष्णतनुः स्फुटितचरण ऊर्द्धकेशो यमकिङ्कराकारो नरः सम्मुखो बभूव । अथ तं दृष्ट्वा शङ्कितमना व्यचिन्तयत् । यदयं दुरात्मा अद्य मम आश्रयवटपादपसम्मुखोऽभ्येति । तन्न ज्ञायते किमद्य वटवासिनां विहङ्गमानां सङ्क्षयो भविष्यति न वा । एवं

बहुविधं विचिन्त्य तत्क्षणान्निवृत्त्य तमेव वटपादपं गत्वा सर्वान् विहङ्गमान् प्रोवाच, भो! अयं दुरात्मा लुब्धको जालतण्डुलहस्तः समभ्येति। तत् सर्वथा तस्य न विश्वसनीयम्। एष जालं प्रसार्य्य तण्डुलान् प्रक्षेप्स्यति। ते तण्डुला भवद्भिः सर्वैरपि कालकूटसदृशा द्रष्टव्याः। एवं वदतस्तस्य स लुब्धकस्तत्र वटतले आगत्य जालं प्रसार्य्य सिन्दुवारसदृशान् तण्डुलान् प्रक्षिप्य न अतिदूरं गत्वा निभृतः स्थितः। अथ ये पक्षिणस्तत्र स्थितास्ते लघुपतनकवाक्यार्गलया निवारितास्तान् तण्डुलान् हालाहलाङ्कुरानिव वीक्षमाणा निभृताः तस्थुः। अत्रान्तरे चित्रग्रीवो नाम कपोतराजः सहस्रपरिवारः प्राणयात्रार्थं परिभ्रमन् तान् तण्डुलान् दूरतोऽपि पश्यन् लघुपतनकेन निवार्य्यमाणोऽपि जिह्वालौल्यात् भक्षणार्थमपतत् सपरिवारो निबद्धश्च। साधु इदमुच्यते।

जिह्वालौल्यप्रसक्तानां जलमध्यनिवासिनाम्।
अचिन्तितो वधोऽज्ञानां मीनानामिव जायते॥३॥

अथवा दैवप्रतिकूलतया भवति एवं, न तस्य दोषोऽस्ति, उक्तञ्च।

पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान्
रामेणापि कथं न हेमहरिणस्यासम्भवो लक्षितः।
अक्षैश्चापि युधिष्ठिरेण सहसा प्राप्तो ह्यनर्थः कथं
प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्रायो मतिः क्षीयते॥४॥

तथाच। कृतान्तपाशबद्धानां दैवोपहतचेतसाम्।
बुद्धयः कुब्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि॥५॥

अत्रान्तरे लुब्धकस्तान् बद्धान् विज्ञाय प्रहृष्टमनाः प्रोद्यतयष्टिः तद्वधार्थं प्रधावितः। चित्रग्रीवोऽपि आत्मानं सपरिवारं बद्धं मत्वा लुब्धकमायान्तं दृष्ट्वा

तान् कपोतानूचे । अहो ! न भेतव्यम्, उक्तञ्च ।

व्यसनेष्वेव सर्वेषु यस्य बुद्धिर्न हीयते ।
स तेषां पारमभ्येति तत् प्रभावादसंशयम् ॥ ६ ॥
सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ।
उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमये तथा ॥ ७ ॥

तत्सर्वे वयं हेलया उड्डीय सपाशजाला अस्य अदर्शनं गत्वा मुक्तिं प्राप्नुमः, नो चेद्भयविक्लवाः सन्तो हेलया समुत्पातं न करिष्यथ ततो मृत्युमवाप्स्यथ । उक्तञ्च ।

तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः ।
बहून् बहुत्वादायासान् सहन्तीत्युपमा सताम् ॥८॥

तथानुष्ठिते लुब्धको जालमादाय आकाशे गच्छतां तेषां पृष्ठतो भूमिस्थोऽपि पर्य्यधावत् । तत ऊर्द्धाननः श्लोकमेनमपठत् ।

जालमादाय गच्छन्ति संहताः पक्षिणोऽप्यमी ।
यावच्च विवदिष्यन्ते पतिष्यन्ति न संशयः ॥ ९ ॥

लघुपतनकोऽपि प्राणयात्राक्रियां त्यक्त्वा किमत्र भविष्यतीति कुतूहलात् तत्पृष्ठलग्नोऽनुसरति । अथ दृष्टेरगोचरतां गतान् विज्ञाय लुब्धको निराशः श्लोकमपठन् निवृतश्च ।

न हि भवति यन्न भाव्यं भवति च भाव्यं प्रयत्नेन ।
करतलगतमपि नश्यति यस्य हि भवितव्यता नास्ति ॥ १० ॥

तथाच । पराङ्मुखे विधौ चेत् स्यात् कथञ्चित् द्रविणोदयः । तत्सोऽन्यदपि संगृह्य याति शङ्खनिधिर्यथा ॥ ११ ॥

तदास्तां तावत् विहङ्गामिषलोभो यावत् कुटुम्ब-वर्त्तनोपायभूतं जालमपि मे नष्टम् । चित्रग्रीवोऽपि लुब्धकमदर्शनीभूतं ज्ञात्वा तानुवाच । भो ! निवृत्तः स दुरात्मा लुब्धकः । तत्सर्वैरपि स्वस्थैर्गम्यतां महिलारोप्यस्य प्रागुत्तरदिग्भागे तत्र मम सुहृत् हिरण्यको नाम मूषकः, सर्वेषां पाशच्छेदं करिष्यति । उक्तञ्च ।

सर्वेषामेव मर्त्यानां व्यसने समुपस्थिते ।
वाङ्मात्रेणापि साहाय्यं मित्रादन्यो न सन्दधे॥१२॥

एवं ते कपोताः चित्रग्रीवेण सम्बोधिता महिलारोप्ये नगरे हिरण्यकबिलदुर्गं प्रापुः । हिरण्यकोऽपि सहस्रमुखबिलदुर्गं प्रविष्टः सन् अकुतोभयः सुखेन आस्ते; अथवा साधु इदमुच्यते ।

अनागतं भयं दृष्ट्वा नीतिशास्त्रविशारदः ।
अवसन्मूषकस्तत्र कृत्वा शतमुखं बिलम् ॥ १३ ॥
दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः ।
सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृपः ॥ १४ ॥

तथाच। न गजानां सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनाम्।
तत् कर्म सिध्यते राज्ञां दुर्गेणैकेन यद्रणे ॥ १५ ॥
शतमेकोऽपि सन्धत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
तस्मात् दुर्गं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविदो जनाः १६

अथ चित्रग्रीवो बिलमासाद्य तारस्वरेण प्रोवाच, भो भो मित्र हिरण्यक ! सत्वरमागच्छ । महती मे व्यसनावस्था वर्त्तते । तच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽपि बिलदुर्गान्तर्गतः सन् प्रोवाच, भोः ! को भवान् ? किमर्थमायातः ? किं कारणम् ? कीदृक् ते व्यसनावस्थानम् ? तत् कथ्यतामिति । तच्छ्रुत्वा चित्रग्री-

व आह, भोः ! चित्रग्रीवो नाम कपोतराजोऽहं ते सुहृत् । तत् सत्वरमागच्छ, गुरुतरं प्रयोजनमस्ति । तत् आकर्ण्य पुलकिततनुः प्रहृष्टात्मा स्थिरमनाः त्वरमाणो निष्क्रान्तः । अथवा साधु इदमुच्यते ।

सुहृदः स्नेहसम्पन्ना लोचनानन्ददायिनः ।
गृहे गृहवतां नित्यं नागच्छन्ति महात्मनाम् ॥१७॥
आदित्यस्योदयं तात ! ताम्बूलं भारती कथा ।
इष्टा भार्य्या सुमित्रं च अपूर्वाणि दिने दिने॥१८॥
सुहृदो भवने यस्य समागच्छन्ति नित्यशः ।
चित्ते च तस्य सौख्यस्य न किञ्चित् प्रतिमं सुखम्॥१९॥

अथ चित्रग्रीवं सपरिवारं पाशबद्धमालोक्य हिरण्यकः सविषादमिदमाह। भोः किमेतत् स आह, भो ! जानन्नपि किं पृच्छसि ? उक्तश्च यतः ।

यस्माच्च येन च यदा च यथा च यच्च यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म । तस्माच्च तेन च तदा च तथा च तच्च तावच्च तत्र च कृतान्तवशादुपैति ॥ २० ॥

तत् प्राप्तं मया एतद्बन्धनं जिह्वालौल्यात् । साम्प्रतं त्वं सत्वरं पाशविमोक्षं कुरु । तदाकर्ण्य हिरण्यक आह ।

अध्यर्द्धाद्योजनशतादामिषं वीक्षते खगः ।
सोऽपि पार्श्वस्थितं दैवा द्बन्धनं न च पश्यति ॥ २१ ॥

तथाच-रविनिशाकरयोर्ग्रहपीडनं गजभुजङ्गविहङ्गमबन्धनम् । मतिमतां च निरीक्ष्य दरिद्रतां विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ २२ ॥

तथाच । व्योमैकान्तविचारिणोऽपि विहगाः सम्प्राप्नुवन्त्यापदं बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिला न्मीनाः

समुद्रादपि । दुर्णीतं किमिहास्ति? किं च सुकृतं? कः स्थानलाभे गुणः? कालः सर्वजनान् प्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ २३ ॥

एवमुक्त्वा चित्रग्रीवस्य पाशं छेत्तुमुद्यतं स तमाह। भद्र! मा मैवं कुरु, प्रथमं मम भृत्यानां पाशच्छेदं कुरु तदनु ममापि च। तच्छ्रुत्वा कुपितो हिरण्यकः प्राह। भो! न युक्तमुक्तं भवता यतः स्वामिनोऽनन्तरं भृत्याः। स आह, भद्र! मा मैवं वद, मदाश्रयाः सर्वे एते वराकाः, अपरं स्वकुटुम्बं परित्यज्य समागताः। तत् कथमेतावन्मात्रमपि सम्मानं न करोमि। उक्तञ्च।

यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम्।
वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित्॥२४॥

तथाच। विश्वासः सम्पदां मूलं तेन यूथपतिर्गजः।
सिंहो मृगाधिपत्येऽपि न मृगैः परिवार्य्यते ॥ २५ ॥

अपरं मम कदाचित् पाशच्छेदं कुर्वतस्ते दन्तभङ्गो भवति अथवा दुरात्मा लुब्धकः समभ्येति। तत् नूनं मम नरकपात एव। उक्तञ्च।

सदाचारेषु भृत्येषु संसीदत्सु च यः प्रभुः।
सुखी स्यात् नरकं याति परत्रेह च सीदति ॥२६॥

तत् श्रुत्वा प्रहृष्टो हिरण्यकः प्राहः। भो! वेद्मि अहं राजधर्म्मम्। परं मया तव परीक्षा कृता। तत् सर्वेषां पूर्वं पाशच्छेदं करिष्यामि। भवानपि अनेन विधिना बहुकपोतपरिवारो भविष्यति, उक्तञ्च।

कारुण्यं संविभागश्च यस्य भृत्येषु सर्वदा।
सम्भवेत् स महीपालस्त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे ॥२७॥

एवमुक्त्वा सर्वेषां पाशच्छेदं कृत्वा हिरण्यकः चित्र-

ग्रीवमाह । मित्र ! गम्यतामधुना स्वाश्रयं प्रति भूयोऽपि व्यसने प्राप्ते समागन्तव्यम् । इति तान् संप्रेष्य पुनरपि दुर्गं प्रविष्टः । चित्रग्रीवोऽपि सपरिवारः स्वाश्रयम् अगमत। अथवा साधु इद-मुच्यते ।

मित्रवान् साधयत्यर्थान् दुःसाध्यानपि वै यतः ।
तस्मान्मित्राणि कुर्वीत समानान्येव चात्मनः २८

लघुपतनकोऽपि वायसः सर्वं तं चित्रग्रीवबन्धमो-क्षमवलोक्य विस्मितमना व्यचिन्तयत् । अहो ! बुद्धिरस्य हिरण्यकस्य शक्तिश्च दुर्गसामग्री च तत् ईदृगेव विधिः विहङ्गानां बन्धनमोक्षात्मकः। अहं च न कस्यचित् विश्वसिमि चलप्रकृतिश्च । तथापि एनं मित्रं करोमि ।

उक्तञ्च। अपि सम्पूर्णतायुक्तैः कर्त्तव्याः सुहृदो बुधैः।
नदीशः परिपूर्णोऽपि चन्द्रोदयमपेक्षते ॥ २९ ॥

एवं सम्प्रधार्य्य पादपादवतीर्य्य बिलद्वारमाश्रि-त्य चित्रग्रीववच्छब्देन हिरण्यकं समाहूतवान् । एहि एहि भो हिरण्यक ! एहि । तच्छब्दं श्रुत्वा हिरण्यको व्यचिन्तयत् । किमन्योऽपि कश्चित् कपोतो बन्धनशेष-स्तिष्ठति येन मां व्याहरति। आह च,भोः । को भवान्? स आह, अहं लघुपतनको नाम वायसः । तत् श्रुत्वा विशेषादन्तर्लीनो हिरण्यक आह, भो ! द्रुतं गम्यतां अस्मात् स्थानात्, वायस आह,तव पार्श्वे गुरुकार्य्येण समागतः, तत् किं न क्रियते मया सह दर्शनम्, हिर-ण्यक आह, न मेऽस्ति त्वया सह सङ्गमेन प्रयोजनमिति स आह, भोः ! चित्रग्रीवस्य मया तव सकाशात् पाश-मोक्षणं दृष्टं तेन मम महती प्रीतिः सञ्जाता । तत् क-

दाचित् ममापि बन्धने जाते तव पार्श्वात् मुक्तिर्भविष्यति। तत् क्रियतां मया सह मैत्री। हिरण्यक आह, अहो! त्वं भोक्ता। अहं ते भोज्यभूतः। तत् का त्वया सह मम मैत्री तत् गम्यतां, मैत्री विरोधभावात् कथम्? उक्तश्च।

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम्।
तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः॥ ३० ॥

तथाच। यो मित्रं कुरुते मूढ आत्मनोऽसदृशं कुधीः।
हीनं वाप्यधिकं वापि हास्यतां यात्यसौ जनः ३१

तत् गम्यतामिति। वायस आह, भो हिरण्यक! एषोऽहं तव दुर्गद्वारे उपविष्टः। यदि त्वं मैत्रीं न करोषि ततोऽहं प्राणमोक्षणं तवाग्रे करिष्यामि। अथवा प्रायोपवेशनं मे स्यात् इति। हिरण्यक आह, भोः! त्वया वैरिणा सह कथं मैत्रीं करोमि? उक्तश्च।

वैरिणा न हि सन्दध्यात् सुश्लिष्टेनापि सन्धिना।
सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम्॥ ३२ ॥

वायस आह, भोः! त्वया सह दर्शनमपि नास्ति कुतो वैरं तत् किमनुचितं वदसि, हिरण्यक आह, द्विविधं वैरं भवति सहजं कृत्रिमश्च। तत् सहजवैरी त्वमस्माकम्। उक्तश्च।

कृत्रिमं नाशमभ्येति वैरं द्राकृत्रिमैर्गुणैः।
प्राणदानं विना वैरं सहजं याति न क्षयम्॥ ३३ ॥

वायस आह, भो! द्विविधस्य वैरस्य लक्षणं श्रोतुमिच्छामि। तत् कथ्यताम्। हिरण्यक आह, भोः! कारणेन निर्वृत्तं कृत्रिमम्। तत्तदर्होपकारकरणाद्गच्छति। स्वाभाविकं पुनः कथमपि न गच्छति।

तद्यथा नकुलसर्पाणां, शष्पभुङ्नखायुधानां, जलवह्न्योः, देवदैत्यानां, सारमेयमार्जाराणाम्, ईश्वरदरिद्राणां, सपत्नीनां, लुब्धकहरिणानां, श्रोत्रियभ्रष्टक्रियाणां, मूर्खपण्डितानां, पतिव्रताकुलटानां, सज्जनदुर्जनानाम्। न कश्चित् केनापि व्यापादितः, तथापि प्राणान् सन्तापयन्ति।

वायस आह।

कारणान्मित्रतां याति कारणादेति शत्रुताम्।
तस्मान्मित्रत्वमेवात्र योज्यं वैरं न धीमता ॥ ३४॥

तस्मात् कुरु मया सह समागमं मित्रधर्मार्थम्।

हिरण्यक आह, भोः! श्रूयतां नीतिसर्वस्वम्।

सकृद्दुष्टमपीष्टं यः पुनः सन्धातुमिच्छति।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३५ ॥

अथवा गुणवानहं न मे कश्चित् वैरयातनां करिष्यति एतदपि न सम्भाव्यम्। उक्तञ्च।

सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत्प्राणान् प्रियान् पाणिनेः
मीमांसाकृतमुन्ममाथ सहसा हस्ती मुनिं जैमिनिम्।
छन्दोज्ञाननिधिं जघान मकरो वेलातटे पिङ्गलं
अज्ञानावृतचेतसामतिरुषां कोऽर्थस्तिरश्चां गुणैः ३६

वायस आह, अस्त्येतत् तथापि श्रूयताम्।

उपकाराच्च लोकानां निमित्तान्मृगपक्षिणाम्।
भयाल्लोभाच्च मूर्खाणां मैत्री स्याद्दर्शनात्सताम्॥३७॥

मृद्घट इव सुखभेद्यो दुःसन्धानश्च दुर्जनो भवति।
सुजनस्तु कनकघट इव दुर्भेद्यः सुकरसन्धिश्च ॥३८॥

इक्षोरग्रात् क्रमशः पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः।
तद्वत् सज्जनमैत्री विपरीतानान्तु विपरीता ॥ ३९॥

तथाच। आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा

वृद्धिमती च पश्चात् । दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धभिन्ना
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ४० ॥
तत् साधुरहमपरं त्वां शपथादिभिर्निर्भयं करि-
ष्यामि । स आह, न मे अस्ति ते शपथैः प्रत्ययः ।
उक्तञ्च ।
शपथैः सन्धितस्यापि न विश्वासं व्रजेद्रिपोः ।
श्रूयते शपथं कृत्वा वृत्रः शक्रेण सूदितः ॥ ४१ ॥
न विश्वासं विना शत्रुर्देवानामपि सिद्ध्यति ।
विश्वासात्त्रिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः ॥ ४२ ॥
अन्यच्च । बृहस्पतेरपि प्राज्ञस्तस्मान्नैवात्र विश्वसेत् ।
य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुष्यंच सुखानि च ॥४३॥
तथाच । सुसूक्ष्मेणापि रन्ध्रेण प्रविश्याभ्यन्तरं रिपुः ।
नाशयेच्च शनैः पश्चात् प्लवं सलिलपूरवत् ॥ ४४ ॥
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ४५ ॥
न बध्यते ह्यविश्वस्तो दुर्बलोऽपि बलोत्कटैः ।
विश्वस्ताश्चाशु बध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः ॥४६॥
सुकृत्यं विष्णुगुप्तस्य मित्राप्तिर्भार्गवस्य च ।
बृहस्पतेरविश्वासो नीतिसन्धिस्त्रिधा स्थितः ४७ ॥
तथाच । महताप्यर्थसारेण यो विश्वसिति शत्रुषु ।
भार्य्यासु सुविरक्तासु तदन्तं तस्य जीवितम् ४८ ॥
तच्छ्रुत्वा लघुपतनकोऽपि निरुत्तरःचिास यतन्मा
अहो ! बुद्धिप्रागल्भ्यमस्य नीतिविषये । अथवा
त एव अस्योपरि मैत्रीपक्षपातः । सआह, भो
हिरण्यक !
सतां साप्तपदं मैत्रमित्याहुर्विबुधा जनाः ।

तस्मात्त्वं मित्रतां प्राप्तो वचनं मम तच्छृणु ॥४९ ॥
दुर्गस्थेनापि त्वया मया सह नित्यमेव आलापो गुणदोषसुभाषितगोष्ठीकथाः सर्वदा कर्त्तव्या यद्येवं न विश्वसिषि। तच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽपि व्यचिन्तयत्, विदग्धवचनोऽयं दृश्यते लघुपतनकः सत्यवाक्यश्च, तद्युक्तमनेन मैत्रीकरणम् । परं कदाचित् मम दुर्गे चरणपातोऽपि न कार्य्यः। उक्तञ्च ।

भीतभीतः पुरा शत्रुर्मन्दं मन्दं विसर्पति ।
भूमौ प्रहेलया पश्चाज्जारहस्तोऽङ्गनास्विव ॥५० ॥

तच्छ्रुत्वा वायस आह, भद्र! एवं भवतु । ततः प्रभृति द्वौ तौ अपि सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवन्तौ तिष्ठतः। परस्परं कृतोपकारौ कालं नयतः। लघुपतनकोऽपि मांसशकलानि मेध्यानि बलिशेषाणि अन्यानि वात्सल्याहृतानि पक्वान्नविशेषाणि हिरण्यकार्थमानयति । हिरण्यकोऽपि तण्डुलान् अन्यांश्च भक्ष्यविशेषान् लघुपतनकार्थं रात्रौ आहृत्य तत्कालायातस्य अर्पयति । अथवा युज्यते द्वयोरपि एतत् ।

उक्तञ्च। ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति।
भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ ५१ ॥
नोपकारं विना प्रीतिः कथञ्चित् कस्यचिद्भवेत् ।
उपयाचितदानेन यतो देवा अभीष्टदाः ॥ ५२ ॥
तावत् प्रीतिर्भवेल्लोके यावद्दानं प्रदीयते ।
वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ५३ ॥
पश्य दानस्य माहात्म्यं सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
यत् प्रभावादपि द्वेषी मित्रतां याति तत्क्षणात् ५४॥

पुत्रादपि प्रियतरं खलु तेन दानं मन्ये पशोरपि वि-
वेकविवर्जितस्य। दत्ते खले नु निखिलं खलु येन दुग्धं
नित्यं ददाति महिषी ससुतापि पश्य ॥ ९५ ॥
किं बहुना, प्रीतिं निरन्तरां कृत्वा दुर्भेद्यां नखमांसवत्।
मूषको वायसश्चैव गतौ कृत्रिममित्रताम् ॥ ९६ ॥

एवं स मूषकस्तदुपकाररञ्जितः तथा विश्वस्तो यथा तस्य पक्षमध्ये प्रविष्टः तेन सह सर्वदैव गोष्ठीं करोति अथ अन्यस्मिन्नहनि वायसोऽश्रुपूर्णनयनः समभ्येत्य सगद्गदं तमुवाच, भद्र हिरण्यक? विरक्तिः सञ्जाता मे साम्प्रतं देशस्य अस्य उपरि, तदन्यत्र यास्यामि। हिरण्यक आह, भद्र! किं विरक्तेः कारणम्? स आह, भद्र! श्रूयताम्। अत्र देशे महत्या अनावृष्ट्याद्दुर्भिक्षं सञ्जातम्। दुर्भिक्षत्वात् जनो बुभुक्षापीडितः कोऽपि बलिमात्रमपि न प्रयच्छति। अपरं गृहे गृहे बुभुक्षितजनैः विहङ्गानां बन्धनाय पाशाः प्रगुणीकृताः सन्ति। अहमपि आयुः शेषतया पाशेन बद्ध उद्धरितोऽस्मि। एतद्विरक्तेः कारणम्। तेनाहं विदेशं चलित इति। बाष्पमोक्षं करोमि। हिरण्यक आह, अथ भवान् क्व प्रस्थितः? स आह, अस्ति दक्षिणापथे वनगहनमध्ये महासरः। तत्र त्वत्तोऽधिकः परमसुहृत् कूर्म्मो मन्थरको नाम। स च मे मत्स्यमांसखण्डानि दास्यति, तद्भक्षणात् तेन सह सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवन् सुखेन कालं नेष्यामि। न अहमत्र विहङ्गानां पाशबन्धनेन क्षयं द्रष्टुमिच्छामि। उक्तञ्च।

अनावृष्टिहते देशे शस्ये च प्रलयं गते।
धन्यास्तात! न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम्॥९७॥
कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम्।
को विदेशः सविद्यानां? कः परः प्रियवादिनाम्॥९८॥

विद्वत्त्वञ्च नृपत्वञ्च नैव तुल्यं कदाचन।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ५९ ॥

हिरण्यक आह, यदि एवं तदहमपि त्वया सह गमिष्यामि। ममापि महद्दुःखं वर्त्तते। वायस आह, भोः तव किं दुःखम्? तत्कथय। हिरण्यक आह, भोः! बहुवक्तव्यमस्ति अत्र विषये। तत्र एव गत्वा सर्वं सविस्तरं कथयिष्यामि। वायस आह, अहं तावत् आकाशगतिः तत्कथं भवतो मया सह गमनम्। स आह; यदि मे प्राणान् रक्षसि तदा स्वपृष्ठमारोप्य मां तत्र प्रापयिष्यसि। न अन्यथा मम गतिः अस्ति। तत् श्रुत्वा सानन्दं वायस आह, यदि एवं तद्धन्योऽहं यद्भवतापि सह तत्र कालं नयामि। अहं सम्पातादिकान् अष्टौ उड्डीनगतिविशेषान् वेद्मि। तत्समारोह मम पृष्ठं, येन सुखेन त्वां तत्सरः प्रापयामि। हिरण्यक आह, उड्डीनानां नामानि श्रोतुमिच्छामि, स आह,

सम्पातं विप्रपातञ्च महापातं निपातनम्।
वक्रं तिर्य्यक् तथा चोर्ध्वमष्टमं लघुसंज्ञकम् ॥६०॥

तच्छ्रुत्वा हिरण्यकः तत्क्षणादेव तदुपरि समारूढः सोऽपि शनैः शनैः तमादाय सम्पातोड्डीनप्रस्थित क्रमेण तत्सरः प्राप्तः। ततो लघुपतनकं मूषकाधिष्ठितं विलोक्य दूरतोऽपि देशकालवित् असामान्यकाकोऽयमिति ज्ञात्वा सत्वरं मन्थनको जले प्रविष्टः। लघुपतनकोऽपि तीरस्थतरुकोटरे हिरण्यकं मुक्त्वा शाखाग्रमारुह्य तारस्वरेण प्रोवाच, भो मन्थरक! आगच्छ, आगच्छ तव मित्रमहं लघुपतनको नाम वायसः चिरात् सोत्कण्ठः समायातः। तदागत्य आलिङ्गय माम्। उक्तञ्च।

किं चन्दनैः सकर्पूरैः ? तुहिनैः किञ्च शीतलैः ?।
सर्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ६१ ॥
तथाच । केनामृतमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ।
आपदाञ्च परित्राणं शोकसन्तापभेषजम् ॥ ६२ ॥

तच्छ्रुत्वा निपुणतरं परिज्ञाय सत्वरं सलिलान्निष्क्रम्य पुलकिततनुः आनन्दाश्रुपूरितनयनो मन्थरकः प्रोवाच, एहि एहि मित्र ! आलिङ्गय माम्, चिरकालात् मया त्वं न सम्यक् परिज्ञातः, तेन अहं सलिलान्तः प्रविष्टः ।

उक्तञ्च।यस्य न ज्ञायते वीर्य्यं न कुलं न विचेष्टितम् ।
न तेन सङ्गतिं कुर्य्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ६३ ॥

एवमुक्ते लघुपतनको वृक्षात् अवतीर्य्य तमालिङ्गितवान् । अथवा साधु इदमुच्यते ।

अमृतस्य प्रवाहैः किं कायक्षालनसम्भवैः ।
चिरान्मित्रपरिष्वङ्गो योऽसौ मूल्यविवर्जितः॥६४॥

एवं द्वौ अपि तौ विहितालिङ्गनौ परस्परं पुलकितशरीरौ वृक्षादधः समुपविष्टौ प्रोचतुः आत्मचरित्रवृत्तान्तम् । हिरण्यकोऽपि मन्थरकस्य प्रणामं कृत्वा वायसाभ्यासे समुपविष्टः। अथ तं समालोक्य मन्थरको लघुपतनकमाह, भोः ! कोऽयं मूषकः ? कस्मात् त्वया भक्ष्यभूतोऽपि पृष्ठमारोप्य आनीतः ? तन्न अत्र स्वल्पकारणेन भाव्यम् । तत् श्रुत्वा लघुपतनक आह, भो ! हिरण्यको नाम मूषकोऽयम्, मम सुहृत् द्वितीयमिव जीवितम् । तत् किं बहुना,

पर्ज्जन्यस्य यथा धारा यथाच दिवि तारकाः ।
सिकता रेणवो यद्वत्संख्यया परिवर्जिताः ॥ ६५॥

गुणसंख्या परित्यक्ता तद्वदस्य महात्मनः ।
परं निर्वेदमापन्नः सम्प्राप्तोऽयं तवान्तिकम् ॥ ६६ ॥

मन्थरक आह, किमस्य वैराग्यकारणम् । वायस आह, पृष्टो मया । परमनेन अभिहितम्, यद्बहु वक्तव्यमस्ति तत् तत्र एव गतः कथयिष्यामि । ममापि न निवेदितम् । तत् भद्र हिरण्यक ! इदानीं निवेद्यतामुभयोः अपि आवयोः तदात्मनो वैराग्यकारणम् । सोऽब्रवीत् ।

कथा १

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तस्य न अतिदूरे मठायतनं भगवतः श्रीमहादेवस्य । तत्र च ताम्रचूडो नाम परिव्राजकः प्रतिवसति स्म । स च नगरे भिक्षाटनं कृत्वा प्राणयात्रां समाचरति । भिक्षाशेषञ्च तत्रैव भिक्षापात्रे निधाय तद्भिक्षापात्रं नागदन्ते अवलम्ब्य पश्चात् रात्रौ स्वपिति । प्रत्यूषे च तदन्नं कर्मकराणां दत्त्वा सम्यक् तत्रैव देवतायतने सम्मार्जनोपलेपमण्डनादिकं समाज्ञापयति। अन्यस्मिन् अहनि मम बान्धवैः निवेदितम्, स्वामिन् ! मठायतने सिद्धमन्नं मूषकभयात् तत्रैव भिक्षापात्रे निहितं नागदन्तेऽवलम्बितं तिष्ठति सदा एव, तद्वयं भक्षयितुं न शक्नुमः । स्वामिनः पुनरगम्यं किमपि नास्ति । तत् किं वृथाटनेन अन्यत्र ! अद्य तत्र गत्वा यथेच्छं भुञ्जामहे तव प्रसादात्। तदाकर्ण्य अहं सकलयूथपरिवृतः तत्क्षणादेव तत्र गतः । उत्पत्य च तस्मिन् भिक्षापात्रे समारूढः । तत्र भक्ष्य विशेषाणि सेवकानां दत्त्वा पश्चात् स्वयमेव भक्षयामि, सर्वेषां तृप्तौ जातायां भूयः स्वगृहं

गच्छामि । एवं नित्यमेव तदन्नं भक्षयामि । परिव्राजकोऽपि यथाशक्ति रक्षति । परं यदा एव निद्रान्तरितो भवति, तदा अहं तत्र आरुह्य आत्मकृत्यं करोमि । अथ कदाचित् तेन मम रक्षणार्थं महान् यत्नः कृतः । जर्जरवंशः समानीतः।तेन सुप्तोऽपि मम भयात् भिक्षापात्रं ताडयति । अहमपि अभक्षितेऽपि अन्ने प्रहारभयात् अपसर्पामि । एवं तेन सह सकलां रात्रिं विग्रहपरस्य कालो व्रजति ! अथ अन्यस्मिन्नहनि तस्य मठे बृहत्स्फिङ्नामा परिव्राजकः तस्य सुहृत् तीर्थयात्राप्रसङ्गेन पान्थः प्राघुणिकः समायातः, तं दृष्ट्वा प्रत्युत्थानविधिना सम्भाव्य प्रतिपत्तिपूर्वकम् अभ्यागतक्रियया नियोजितः । ततश्च रात्रौ एकत्र कुशसंस्तरे द्वौ अपि प्रसुप्तौ धर्मकथां कथयितुमारब्धौ । अथ बृहत्स्फिक्कथागोष्ठीषु स ताम्रचूडो मूषकत्रासार्थं व्याक्षिप्तमना जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताडयन् तस्य शून्यं प्रतिवचनं प्रयच्छति तन्मयः न किञ्चित् उदाहरति । अथ असौ अभ्यागतः परं कोपमुपागतः तमुवाच, भोः ताम्रचूड ! परिज्ञातः त्वं सम्यक् न सुहृत्, तेन मया सह साह्लादं न जल्पसि । तत् रात्रौ अपि त्वदीयं मठं त्यक्त्वा अन्यत्र मठे यास्यामि । उक्तञ्च ।

एह्यागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्माच्चिराद्दृश्यसे?
का वार्त्ता? अतिदुर्बलोऽसि ? कुशलं? प्रीतोऽस्मि ते
दर्शनात् । एवं ये समुपागतान् प्रणयिनः प्रह्लादयन्त्यादरात् तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा हर्म्याणि
गन्तुं सदा ॥ ६७ ॥

गृही यत्रागतं दृष्ट्वा दिशो वीक्षेत वाप्यधः ।
तत्र ये सदने यान्ति ते शृङ्गरहिता वृषाः ॥ ६८ ॥

नाभ्युत्थानक्रिया यत्र नालापा मधुराक्षराः ।
गुणदोषकथा नैव तत्र हर्म्ये न गम्यते ॥ ६९ ॥

तदेकमठप्राप्त्या अपि त्वं गर्वितः, त्यक्तः सुहृत्स्नेहः। न एतत् वेत्सि यत् त्वया मठाश्रयव्याजेन नरकोपार्जनं कृतम्।

उक्तञ्च। नरकाय मतिस्ते चेत्पौरोहित्यं समाचर ।
वर्षं यावत् किमन्येन मठचिन्तां दिनत्रयम्॥७०॥

तन्मूर्ख ! शोचितव्यः त्वं गर्वं गतः । तदहं त्वदीयं मठं परित्यज्य यास्यामि । अथ तत् श्रुत्वा भयत्रस्तमनाः ताम्रचूडः तमुवाच, भो भगवन् ! मा एवं वद न त्वत्समोन्यो मम सुहृत् कश्चिदस्ति, परं तत् श्रूयतां गोष्ठीशैथिल्यकारणम् । एष दुरात्मा मूषकः प्रोन्नतस्थाने धृतमपि भिक्षापात्रमुत्प्लुत्य आरोहति भिक्षाशेषञ्च तत्रस्थं भक्षयति। तदभावात् एव मठे मार्जनक्रिया अपि न भवति। तन्मूषकत्रासार्थमेतेन वंशेन भिक्षापात्रं मुहुर्मुहुः ताडयामि न अन्यत् कारणमिति। अपरमेतत् कुतूहलं पश्य अस्य दुरात्मनो यन्मार्जारमर्कटादयोऽपि तिरस्कृता अस्य उत्पतनेन। बृहत्स्फिक् आह। अथ ज्ञायते तस्य बिलं कस्मिंश्चित् प्रदेशे ? ताम्रचूड आह। भगवन् ! न वेद्मि सम्यक् । स आह । नूनं निधानस्य उपरि तस्य बिलम्। निधानोष्मणा प्रकूर्दते ।

उक्तञ्च, ऊष्मापि वित्तजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम्।
किं पुनस्तस्य सम्भोगस्त्यागकर्मसमन्वितः॥७१॥

तथाच, नाकस्माच्छाण्डिली मातर्विक्रीणाति तिलैस्तिलान्। लुञ्चितानितरैर्येन हेतुरत्र भविष्यति॥७२॥

ताम्रचूड आह, कथमेतत् ? स आह ।

कथा २

यदा अहं कस्मिंश्चित् स्थाने प्रावृट्काले व्रतग्रहणनिमित्तं कञ्चित् ब्राह्मणं वासार्थं प्रार्थितवान्। ततश्च तद्वचनात् तेनापि शुश्रूषितः सुखेन देवार्चनपरः तिष्ठामि । अथ अन्यस्मिन्नहनि प्रत्यूषे प्रबुद्धोऽहं ब्राह्मणब्राह्मणीसंवादे दत्तावधानः शृणोमि । तत्र ब्राह्मण आह, ब्राह्मणि ! प्रभाते दक्षिणायनसंक्रान्तिः अनन्तदानफलदा भविष्यति। तदहं प्रतिग्रहार्थं ग्रामान्तरं यास्यामि । त्वया ब्राह्मणस्य एकस्य भगवतः सूर्य्यस्य उद्देशेन किञ्चिद्भोजनं दातव्यम् । अथ तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणी परुषतरवचनैः तं भर्त्सयमाना प्राह, कुतः ते दारिद्र्योपहतस्य भोजनप्राप्तिः ? तत् किं न लज्जसे एवं ब्रुवाणः। अपि च न मया तव हस्तलग्नया क्वचिदपि लब्धं सुखं, न मिष्टान्नस्य आस्वादनं, न च हस्तपादकण्ठादिभूषणम् । तत् श्रुत्वा भयत्रस्तोऽपि विप्रो मन्दं मन्दं प्राह, ब्राह्मणि ! न एतद्युज्यते वक्तुम्। उक्तञ्च ।

ग्रासादपि तदर्द्धञ्च कस्मान्नो दीयतेऽर्थिषु ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥७३॥

ईश्वरा भूरिदानेन यल्लभन्ते फलं किल ।
दरिद्रस्तच्च काकिण्या प्राप्नुयादिति नःश्रुतिः॥७४॥

दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महानपि
समृद्ध्या। कूपोऽन्तः स्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य
न समुद्रः ॥ ७५ ॥

तथाच। अकृतत्यागमहिम्ना मिथ्या किं राज राज
शब्देन। गोप्तारं न निधीनां कथयन्ति महेश्वरं
विबुधाः ॥ ७६ ॥

अपिच । सदा दानपरिक्षीणः शस्त एव करीश्वरः।
अदानः पीनगात्रोऽपि निन्द्य एव हि गर्दभः ॥७७॥
सुशीलोऽपि सुवृत्तोऽपि यात्यदानादधो घटः ।
पुनः कुब्जापि काणापि दानादुपरि कर्कटी ॥७८॥
यच्छञ्जलमपि जलदो वल्लभतामेति सकललोकस्य।
नित्यं प्रसारितकरो मित्रोऽपि न वीक्षितुं शक्यः॥७९॥
एवं ज्ञात्वा दारिद्र्याभिभूतैः अपिस्वल्पात् स्वल्पतरं काले पात्रे च देयम् । उक्तञ्च ।

सत्पात्रं महती श्रद्धा देशे काले यथोचिते ।
यद्दीयते विवेकज्ञैस्तदानन्त्याय कल्पते ॥८०॥
तथाच।अतितृष्णा न कर्त्तव्या तृष्णां नैव परित्यजेत्।
अतितृष्णाभिभूतस्य शिखा भवति मस्तके॥८१॥
ब्राह्मणी आह । कथमेतत् ? स आह ।

कथा ३

अस्ति कस्मिंश्चित् वनोद्देशे कश्चित् पुलिन्दः स च पापर्द्धिं कर्त्तुं वनं प्रति प्रस्थितः । अथ तेन प्रसर्पता महान् अञ्जनपर्वतशिखराकारः क्रोडः समासादितः । तं दृष्ट्वा कर्णान्ताकृष्टनिशितसायकेन समाहतः, तेनापि कोपाविष्टेन चेतसा बालेन्दुद्युतिना दंष्ट्राग्रेण पाटितोदरः पुलिन्दो गतासुः भूतलेऽपतत् । अथ लुब्धकं व्यापाद्य शूकरोऽपि शरप्रहारवेदनया पञ्चत्वं गतः। एतस्मिन्नन्तरे कश्चित् आसन्नमृत्युः शृगाल इतस्ततो निराहारतया पीडितः परिभ्रमन् तं प्रदेशमाजगाम । यावत् वराहपुलिन्दौ द्वौ अपि पश्यति तावत् प्रहृष्टो व्यचिन्तयत्, भोः ! सानुकूलो मे विधिः । तेन एतदपि अचिन्तितं भोजनमुपस्थितम् । अथवा साधु इदमुच्यते ।

अकृतेऽप्युद्यमे पुंसामन्यजन्मकृतं फलम् ।
शुभाशुभं समभ्येति विधिना सन्नियोजितम् ॥८२॥
तथाच । यस्मिन् देशे च काले च वयसा यादृशेनच ।
कृतं शुभाशुभं कर्म तत्तथा तेन भुज्यते ॥ ८३ ॥
तदहं तथा भक्षयामि यथा बहूनि अहानि मे प्राणयात्रा भवति । तत् तावदेवं स्नायुपाशं धनुष्कोटिगतं भक्षयामि । उक्तश्च ।
शनैः शनैश्च भोक्तव्यं स्वयं वित्तमुपार्जितम् ।
रसायनमिव प्राज्ञैर्हेलया न कदाचन ॥ ८४ ॥
इत्येवं मनसा निश्चित्य चापचटितकोटिं मुखमध्ये प्रक्षिप्य स्नायुं भक्षितुं प्रवृत्तः । ततश्च त्रुटिते पाशे तालुदेशं विदार्य्य चापकोटिर्मस्तकमध्ये न निष्क्रान्ता । सोऽपि तद्वेदनया तत्क्षणात मृतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।
अतितृष्णा न कर्त्तव्या तृष्णां नैव परित्यजेत् ।
अतितृष्णाभिभूतस्य शिखा भवति मस्तके ॥८५॥
स पुनरपि आह । ब्राह्मणि ! न श्रुतं भवत्या ।
आयुः कर्म च वित्तश्च विद्या निधनमेव च ।
पश्चैतानि हि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः ॥८६॥

अथ एवं सा तेन प्रबोधिता ब्राह्मणी आह, यदि एवं तदस्ति मे गृहे स्तोकंतिलराशिः।ततः तिलान् लुञ्चित्वा तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्यामीति। ततः तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणो ग्रामं गतः । सापि तिलान् उष्णोदकेन संमर्द्य कुट्टित्वा सूर्य्यातपे दत्तवती । अत्रान्तरे तस्या गृहकर्मव्यग्रायाः तिलानां मध्ये कश्चित् सारमेयो मूत्रोत्सर्गं चकार । तं दृष्ट्वा सा चिन्तितवती, अहो ! नैपुण्यं पश्य पराङ्मुखीभूतस्य विधेः यदेते तिला अभोज्याः कृताः ।

तदलमेतान् समादाय कस्यचित् गृहं गत्वा लुञ्चितै-रलुञ्चितान् आनयामि । सर्वोऽपि जनोऽनेन विधिना प्रदास्यतीति। अथ यस्मिन् गृहेऽहं भिक्षार्थं प्रविष्टः तत्र गृहे सापि तिलान् आदाय प्रविष्टा विक्रयं कर्त्तुम् । आह च,गृह्णातु कश्चित् अलुञ्चितैः लुञ्चितान् तिलान् । अथ तद्गृहगृहिणी गृहं प्रविष्टा यावत् अलुञ्चितैः लुञ्चितान् गृह्णाति तावत् अस्याः पुत्रेण कामन्दकीशास्त्रं दृष्ट्वा व्याहृतम्, मातः! अग्राह्याः खलु इमे तिलाः। न अस्या अलुञ्चितैः लुञ्चिता ग्राह्याः । कारणं किञ्चित् भविष्यति, तेन एषा अलुञ्चितैः लुञ्चितान् प्रयच्छति तत् श्रुत्वा तया परित्यक्तास्ते तिलाः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

नाकस्माच्छाण्डिली मातः विक्रीणाति तिलैस्तिलान्।
लुञ्चितानितरैर्येन हेतुरत्र भविष्यति ॥ ८७ ॥

एतदुक्त्वा स भूयोऽपि प्राह, अथ ज्ञायते तस्य क्रमणमार्गः । ताम्रचूड आह, भगवन् ! ज्ञायते यत एकाकी न समागच्छति । किन्तु असंख्ययूथपरिवृतः पश्यतो मे परिभ्रमन् इतस्ततः सर्वजनेन सह आगच्छति याति च। अभ्यागत आह, अस्ति किञ्चित् खनित्रकम् स आह, बाढ़मस्ति, एषा सर्वलोहमयी स्वहस्तिका । अभ्यागत आह, तर्हि प्रत्यूषे त्वया मया सह स्थातव्यं येन द्वौ अपि जनचरणमलिनायां भूमौ तत्पदानुसारेण गच्छावः । मया अपि तद्वचनमाकर्ण्य चिन्तितम् । अहो ! विनष्टोऽस्मि यतोऽस्य साभिप्रायवचांसि श्रूयन्ते । नूनं यथा निधानं ज्ञातं तथा दुर्गमपि अस्माकं ज्ञास्यति एतदभिप्रायादेव ज्ञायते । उक्तश्च ।

सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति सारतां तस्य।
हस्ततुलयापि निपुणाः पलप्रमाणं विजानन्ति ८८

वाञ्छैव सूचयति पूर्वतरं भविष्यं पुंसां यदन्यतनुजं त्वशुभं शुभंवा । विज्ञायते शिशुरजातकलापचिह्नः प्रत्युद्गतैरपसरन् सरसः कलापि ॥ ८९ ॥

ततोऽहं भयत्रस्तमनाः सपरिवारो दुर्गमार्गं परित्यज्य अन्यमार्गेण गन्तुं प्रवृत्तः । सपरिजनो याव दग्रतो गच्छामि तावत् सम्मुखो वृहत्कायो मार्जारः समायाति । स च मूषकवृन्दमवलोक्य तन्मध्ये सहसा उत्पपात । अथ ते मूषका मां कुमार्गगामिनमवलोक्य गर्हयन्त हतशेषा रुधिरप्लावितवसुन्धराः तमेव दुर्गं प्रविष्टाः अथवा साधु इदमुच्यते ।

छित्त्वा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्क्त्वा बलाद्वागुरां
पर्य्यन्ताग्निशिखाकलापजटिलान्निर्गत्य दूरं वनात्।
व्याधानां शरगोचरादपि जवेनोत्पत्य धावन् मृगः
कूपान्तःपतितःकरोतु विधुरे किंवा विधौ पौरुषम् ॥

अथ अहमेकोऽन्यत्र गतः शेषा मूढतया तत्रैव दुर्गे प्रविष्टाः । अत्रान्तरे स दुष्टपरिव्राजको रुधिरबिन्दुचर्चितां भूमिमवलोक्य तेनैव दुर्गमार्गेण आगत्य उपस्थितः ततश्च स्वहस्तिकया खनितुमारब्धः । अथ तेन खनता प्राप्तं तन्निधानं यस्य उपरि सदा एवाहं कृतवसतिः यस्य उष्मणा महादुर्गमपि गच्छामि ततो हृष्टमनाः ताम्रचूडमिदमूचेऽभ्यागतः । भो भगवन् ! इदानीं स्वपिहि निःशङ्कः । अस्य उष्मणा मूषकस्ते जागरणं सम्पादयति एवमुक्त्वा निधानमादाय मठाभिमुखं प्रस्थितौ द्वौ अपि । अहमपि यावत् निधानरहितं स्थानं आगच्छामि तावत् अरमणीयं उद्वेगकारकं तत

स्थानं वीक्षितुमपि न शक्नोमि अचिन्तयश्च । किं करोमि ? क्व गच्छामि ? कथं मे स्यात् मनसः प्रशान्ति-रेवं चिन्तयतो महाकष्टेन स दिवसो व्यतिक्रान्तः । अथ अस्तमितेऽर्के सोद्वेगो निरुत्साहस्तस्मिन् मठे सपरिवारः प्रविष्टः । अथ अस्मत् परिग्रहशब्दमाकर्ण्य ताम्रचूडोऽपि भूयो भिक्षापात्रं जर्जरवंशेन ताडयितुं प्रवृत्तः । अथ असौ अभ्यागतः प्राह । सखे ! किमद्यापि निःशङ्को न निद्रां गच्छसि । स आह, भगवन् ! भूयोऽपि समायातः सपरिवारः स दुष्टात्मा मूषकः । तद्भयात् जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताडयामि । ततो विहस्य अभ्यागतः प्राह । सखे ! मा भैषीः । वित्तेन सह गतोऽस्य कूर्दनोत्साहः । सर्वेषामपि जन्तूनां इयमेव स्थितिः । उक्तञ्च ।

यदुत्साही सदा मर्त्यः पराभवति यज्जनान् ।
यदुद्धतं वदेद्वाक्यं तत्सर्वं वित्तजं बलम् ॥ ९१ ॥

अथ अहं तत् श्रुत्वा कोपाविष्टो भिक्षापात्रमुद्दिश्य विशेषादुत्कूर्दितोऽप्राप्तभूमौ निपतितः । तत् श्रुत्वा असौ मे शत्रुर्विहस्य ताम्रचूडम् उवाच । भोः ! पश्य पश्य कौतूहलम् । आह च ।

अर्थेन बलवान् सर्वो अर्थयुक्तः स पण्डितः ।
पश्यैनं मूषकं व्यर्थं स्वजातेः समतां गतम् ॥ ९२ ॥

तत् स्वपिहि त्वं गतशंकः । यदस्य उत्पतनकारणं तत् आवयोर्हस्तगतं जातम् । अथवा साधु इदमुच्यते ।

दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः ।
तथार्थेन विहीनोऽत्र पुरुषो नामधारकः ॥९३॥

तत् श्रुत्वा अहं मनसा विचिन्तितवान् यतोऽङ्-

लिमात्रमपि कूर्दनशक्तिर्नास्ति तत् धिक् अर्थहीनस्य पुरुषस्य जीवितम् । उक्तञ्च ।

अर्थेन च विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।
उच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा॥९४॥
यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः ।
नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः॥ ९५ ॥
सन्तोऽपि न हि राजन्ते दरिद्रस्येतरे गुणाः ।
आदित्य इव भूतानां श्रीर्गुणानां प्रकाशिनी॥९६॥
न तथा बाध्यते लोके प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
यथा द्रव्याणि संप्राप्य तैर्विहीनः सुखे स्थितः॥९७॥
शुष्कस्य कीटखातस्य वह्निदग्धस्य सर्वतः ।
तरोरप्यूषरस्थस्य वरं जन्म न चार्थिनः ॥ ९८ ॥
शङ्कनीया हि सर्वत्र निष्प्रतापा दरिद्रता ।
उपकर्त्तुमपि प्राप्तं निःस्वं सन्त्यज्य गच्छति ॥ ९९ ॥
उन्नम्योनम्य तत्रैव निर्धनानां मनोरथाः ।
हृदयेष्वेव लीयन्ते विधवास्त्रीस्तनाविव ॥ १०० ॥
व्यक्तेऽपि वासरे नित्यं दौर्गत्यतमसावृतः ।
अग्रतोऽपि स्थितो यत्नान्न केनापीह दृश्यते ॥१०१॥

एवं विलप्य अहं भग्नोत्साहस्तन्निधानं गण्डोपधानीकृतं दृष्ट्वा स्वं दुर्गं प्रभाते गतः । ततश्च मद्भृत्याः प्रभाते गच्छन्तो मिथो जल्पन्ति । अहो ! असमर्थोऽयमुदरपूरणेऽस्माकम् । केवलमस्य पृष्ठलग्नानां बिडालादिविपत्तयः । तत् किमनेन आराधितेन । उक्तञ्च ।

यत् सकाशान्न लाभः स्यात् केवलाः स्युर्विपत्तयः।
स स्वामी दूरतस्त्याज्यो विशेषादनुजीविभिः १०२

एवं तेषां वचांसि श्रुत्वा स्वदुर्गं प्रविष्टोऽहम्। याव-

न्न कश्चित् मम सन्मुखे अभ्येति तावत् मया चिन्तितम् । धिक् इयं दरिद्रता । अथवा साधु इदमुच्यते ।

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं मैथुनमप्रजम् ।
मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥१०३॥

एवं मे चिन्तयतः ते भृत्या मम शत्रूणां सेवका जाताः । ते च मामेकाकिनं दृष्ट्वा विडम्बनां कुर्वन्ति अथ मया एकाकिना योगनिद्रां गतेन भूयो विचिन्तितम् । यत् तस्य कुतपस्विनः समाश्रयं गत्वा तद्दण्डोपधानवर्तिकृतां वित्तपेटां शनैः शनैः विदार्य्य तस्य निद्रावशं गतस्य स्वदुर्गे तद्वित्तं आनयामि येन भूयोऽपि मे वित्तप्रभावेण आधिपत्यं पूर्ववद्भविष्यति । उक्तञ्च ।

व्यथयन्ति परं चेतो मनोरथशतैर्जनाः ।
नानुष्ठानैर्धनैर्हीनाः कुलजा विधवा इव ॥ १०४ ॥
दौर्गत्यं देहिनां दुःखमपमानकरं परम् ।
येन स्वैरपि मन्यन्ते जीवन्तोऽपि मृता इव॥१०५॥
दैन्यस्य पात्रतामेति पराभूतेः परं पदम् ।
विपदामाश्रयः शश्वद्दौर्गत्यकलुषीकृतः ॥ १०६ ॥
लज्जन्ते बान्धवास्तेन सम्बन्धं गोपयन्ति च ।
मित्राण्यमित्रतां यान्ति यस्य न स्युः कपर्दकाः१०७॥
मूर्त्तं लाघवमेवैतदपायानामिदं गृहम् ।
पर्य्यायो मरणस्यायं निर्धनत्वं शरीरिणाम् ॥१०८॥
अजाधूलिरिव त्रस्तैर्मार्जनीरेणुवज्जनैः ।
दीपखद्योतछायेव त्यज्यते निर्धनो जनैः ॥ १०९ ॥
शौचावशिष्टयाप्यस्ति किञ्चित् कार्य्यं क्वचिन्मृदा ।
निर्धनेन जनेनैव न तु किञ्चित् प्रयोजनम् ॥११०॥

अधनो दातुकामोऽपि संप्राप्तो धनिनां गृहम्।
मन्यते याचकोऽयं धिग्दारिद्र्यं खलु देहिनाम् ॥१११॥
अतो वित्तापहारं विदधतो यदि मे मृत्युः स्यात् तथापि शोभनम्। उक्तञ्च।
स्ववित्तहरणं दृष्ट्वा यो हि रक्षत्यसून्नरः।
पितरोऽपि न गृह्णन्ति तद्दत्तं सलिलाञ्जलिम्११२॥
तथाच। गवार्थे ब्राह्मणार्थे च स्त्रीवित्तहरणे तथा।
प्राणांस्त्यजति यो युद्धे तस्य लोकाः सनातनाः॥१३॥
एवं निश्चित्य रात्रौ तत्र गत्वा निद्रावशं उपागतस्य पेटायां मया छिद्रं कृतं यावत् तावत् प्रबुद्धो दुष्टतापसः ततश्च जर्जरवंशप्रहारेण शिरसि ताडितः कथञ्चित् आयुःशेषतया निर्गतोऽहं न मृतश्च। उक्तञ्च।
प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो, देवोऽपि तं लंघयितुं न शक्तः॥तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मेयदस्मदीयं न हि तत्परेषाम् ॥ ११४ ॥
काककूर्मौ पृच्छतः। कथमेतत्? हिरण्यक आह।

कथा ४

अस्ति कस्मिंश्चिन्नगरे सागरदत्तो नाम वणिक्, तत्सूनुना रूपकशतेन विक्रीयमाणः पुस्तको गृहीतः। तस्मिंश्च लिखितमस्ति।
प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोऽपि तं लंघयितुं न शक्तः। तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे यदस्मदीयं न हि तत्परेषाम् ॥ ११५ ॥
तद्दृष्ट्वा सागरदत्तेन तनुजः पृष्टः, पुत्र! कियता मूल्येन एष पुस्तको गृहीतः। सोऽब्रवीत्, रूपकशतेन।

तच्छ्रुत्वा सागरदत्तोऽब्रवीत्, धिक् मूर्ख ! त्वं लिखितैकश्लोकं रूपकशतेन यद्गृह्णासि एतया बुद्ध्या कथं द्रव्योपार्जनं करिष्यसि ! तत् अद्य प्रभृति त्वया मे गृहे न प्रवेष्टव्यम् । एवं निर्भर्त्स्य गृहात् निःसारितः । स च तेन निर्वेदेन विप्रकृष्टं देशान्तरं गत्वा किमपि नगरमासाद्य अवस्थितः । अथ कतिपयदिवसैः तन्नगरनिवासिना केनचिदसौ पृष्टः, कुतो भवानागतः ? किं नामधेयो वेति । असावब्रवीत्, प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । अथ अन्येनापि पृष्टेन अनेन तथा एव उत्तरं दत्तम् । एवं च नगरस्य मध्ये प्राप्तव्यमर्थ इति तस्य प्रसिद्धं नाम जातम् । अथ राजकन्या चन्द्रवती नाम अभिनवरूपयौवनसम्पन्ना सखीद्वितीया एकस्मिन् महोत्सवदिवसे नगरं निरीक्षमाणा अस्ति । तत्र एव च कश्चिद्राजपुत्रोऽतीवरूपसम्पन्नो मनोरमश्च कथमपितस्या दृष्टिगोचरे गतः । तद्दर्शनसमकालमेव कुसुमबाणाहतया तया निजसखी अभिहिता, सखि ! यथा किल अनेन सह समागमो भवति, तथा अद्य त्वया यतितव्यम् । एवञ्च श्रुत्वा सा सखी तत्सकाशं गत्वा शीघ्रमब्रवीत्, यदहं चन्द्रवत्या तवान्तिकं प्रेषिता, भणितश्च त्वां प्रति तया, यन्मम त्वद्दर्शनात् मनोभवेन पश्चिमावस्था कृता । तद्यदि शीघ्रमेव मदन्तिके न समेष्यसि तदा मे मरणं शरणम् । इति श्रुत्वा तेन अभिहितम् । यदि अवश्यं मया तत्र आगन्तव्यं तत्कथय केन उपायेन प्रवेष्टव्यम् । अथ सख्याभिहितम्, रात्रौ सौधावलम्बितया दृढवरत्रया त्वया तत्रारोढव्यम् । सोऽब्रवीत्, यदि एवं निश्चयो भवत्याः तदहमेवं करिष्यामि इति निश्चि-

त्य सखी चन्द्रवतीसकाशं गता। अथ आगतायां रजन्यां स राजपुत्रः स्वचेतसा व्यचिन्तयत्, अहो ! महदकृत्यमेतत्। उक्तञ्च।

गुरोः सुतां मित्रभार्य्यां स्वामिसेवकगेहिनीम्।
यो गच्छति पुमाँल्लोके तमाहुर्ब्रह्मघातिनम्॥११६॥

अपरञ्च, अयशः प्राप्यते येन येन चापगतिर्भवेत्।
स्वर्गाच्च भ्रश्यते येन तत्कर्म्म न समाचरेत् ॥११७॥

इति सम्यग्विचार्य्य तत्सकाशं न जगाम। अथ प्राप्तव्यमर्थः पर्य्यटन् धवलगृहपार्श्वे रात्रावलम्बितवरत्रां दृष्ट्वा कौतुकाविष्टहृदयः तामालम्ब्य अधिरूढः। तया च राजपुत्र्या स एवायमिति आश्वस्तचित्तया स्नानखादनपानाच्छादनादिना सम्मान्य तेन सह शयनतलमाश्रितया तदङ्गसंस्पर्शसञ्जातहर्षरोमाञ्चितगात्रया उक्तम्, युष्मद्दर्शनमात्रानुरक्तया मया आत्मा प्रदत्तोऽयम्। त्वद्वर्जं अन्यो भर्त्ता मनसि अपि मे न भविष्यतीति। तत् कस्मात् मया सह न ब्रवीषि। सोऽब्रवीत्, प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः। इत्युक्ते तयाऽन्योऽयमिति मत्वा धवलगृहादुत्तार्य्य मुक्तः। स तु खण्डदेवकुले गत्वा सुप्तः। अथ तत्र कयाचित् स्वैरिण्या दत्तसङ्केतको यावत् दण्डपाशकः प्राप्तस्तावदसौ पूर्वसुप्तः तेन दृष्टो रहस्यसंरक्षणार्थमभिहितश्च को भवान्? सोऽब्रवीत्, प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः। इति श्रुत्वा दण्डपाशकेन अभिहितम्, यच्छून्यं देवगृहमिदम्। तदत्र मदीयस्थाने गत्वा स्वपिहि। तथा प्रतिपद्य स मतिविपर्य्यासात् अन्यशयने सुप्तः। अथ तस्य रक्षकस्य कन्या नियमवती नाम रूपयौवनसम्पन्ना कस्यापि पुरुषस्य अनुरक्ता सङ्केतं दत्वा तत्र शयने सुप्तासीत्। अथ सा तमायातं दृष्ट्वा स एव

अयमस्मद्वल्लभ इति रात्रौ घनतरान्धकारव्यामोहिता उत्थाय भोजनाच्छादनादिक्रियां कारयित्वा गान्धर्व-विवाहेन आत्मानं विवाहयित्वा तेन समं शयने स्थिता विकसितवदनकमला तमाह, किमद्यापि मया सह विश्रब्धं भवान् न ब्रवीति। सोऽब्रवीत्, प्राप्तव्यमर्थं लभ-ते मनुष्यः इति श्रुत्वा तया चिन्तितम्, यत्कार्य्य-मसमीक्षितं क्रियते तस्य ईदृक्फलविपाको भवतीति। एवं विमृश्य सविषादया तया निःसारितोऽसौ। स च यावद्वीथीमार्गेण गच्छति तावदन्यविषयवासी-वरकीर्त्तिर्नाम वरो महता वाद्यशब्देन आगच्छ-ति। प्राप्तव्यमर्थोऽपि तैः समं गन्तुमारब्धः। अथ यावत्प्रत्यासन्ने लग्नसमये राजमार्गासन्नश्रेष्ठिगृह-द्वारे रचितमण्डपवेदिकायां कृतकौतुकमङ्गलवेशा वणिक्सुता अस्ति तावत् मदमत्तो हस्ती आरोहकं हत्वा प्रणश्यज्जनकोलाहलेन लोकमाकुलयन् तमेव उद्दे-शं प्राप्तः। तं चदृष्ट्वा सर्वे वरानुयायिनो वरेण सह प्रण-श्य दिशो जग्मुः। अथ अस्मिन्नवसरे भयतरल-लोचनामेकाकिनीं कन्यामवलोक्य मा भैषीरहं परित्रातेति सुधीरं स्थिरीकृत्य दक्षिणपाणौ संगृह्य म-हासाहसिकतया प्राप्तव्यमर्थः परुषवाक्यैः हस्तिनं नि-र्भर्त्सितवान्। ततः कथमपि दैवयोगादपयाते हस्तिनि ससुहृद्बान्धवेन अतिक्रान्तलग्नसमये वरकीर्त्तिना आग-त्य तावत् तां कन्यामन्यहस्तगतां दृष्ट्वा अभिहितम्। भोः श्वशुर! विरुद्धमिदं त्वया अनुष्ठितं यन्मह्यं प्रदा-य कन्यामन्यस्मै प्रदत्तेति। सोऽब्रवीत्, भो! अहम-पि हस्तिभयपलायितो भवद्भिः सह आयातो न जाने किमिदं वृत्तम्। इति अभिधाय दुहितरं प्रष्टुमारब्धः,

वत्से! न त्वया सुन्दरं कृतम्। तत्कथ्यतां कोऽयं वृत्तान्तः। साऽब्रवीत्, यदहमनेन प्राणसंशयात् रक्षिता तदा एनं मुक्त्वा मम जीवन्त्या नान्यः पाणिं ग्रहीष्यतीति। अनेन वार्त्ताव्यतिकरेण रजनी व्युष्टा। अथ प्रातस्तत्र सञ्जाते महाजनसमवाये वार्त्ताव्यतिकरं श्रुत्वा राजदुहिता तमुद्देशमागता। कर्णपरम्परया श्रुत्वा दण्डपाशकसुतापि तत्रैव आगता। अथ तं महाजनसमवायं श्रुत्वा राजा अपि तत्रैव आजगाम। प्राप्तव्यमर्थं प्राह, भो! विश्रब्धं कथय, कीदृशोऽसौ वृत्तान्तः, अथ सोऽब्रवीत्, प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्य इति। राजकन्या स्मृत्वा प्राह, देवोऽपि तं लंघयितुं न शक्तः! ततो दण्डपाशकसुता अब्रवीत्, तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे इति। तमखिललोकवृत्तान्तमाकर्ण्य वणिक्सुताऽब्रवीत्, यदस्मदीयं न हि तत्परेषामिति। अभयदानं दत्त्वा राज्ञा पृथक् पृथक् वृत्तातान् ज्ञात्वा अवगततत्त्वः तस्मै प्राप्तव्यमर्थाय स्वदुहितरं सबहुमानं ग्रामसहस्रेण समं सर्वालङ्कारपरिवारयुतां दत्त्वा त्वं मे पुत्रोऽसीति नगरविदितं तं यौवराज्येऽभिषिक्तवान् दण्डपाशकेनापि स्वदुहिता स्वशक्त्या वस्त्रदानादिना सम्भाव्य प्राप्तव्यमर्थाय प्रदत्ता। अथ प्राप्तव्यमर्थेनापि स्वीयपितृमातरौ समस्तकुटुम्बावृतौ तस्मिन्नगरे सम्मानपुरःसरं समानीतौ। अथ सोऽपि स्वगोत्रेण सह विविधभोगानुपभुञ्जानः सुखेन अवस्थितः अतोहंऽब्रवीमि।

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोऽपि तं लंघयितुं न
शक्तः। तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे यदस्म-
दीयं न हि तत्परेषाम् ॥ ११८ ॥

तदेतत्सकलं सुखदुःखमनुभूय परं विषादमुपागतोऽ-

नेनमित्रेण त्वत्सकाशमानीतः । तदेतत् मे वैराग्यकारणम् । मन्थरक आह, भद्र! भवति सुहृदयसन्दिग्धं यत् क्षुत्क्षामोऽपि शत्रुभूतं त्वां भक्ष्यस्थाने स्थितमेवं पृष्ठमारोप्य आनयति न मार्गेऽपि भक्षयति । उक्तञ्च यतः ।

विकारं याति नो चित्तं वित्ते यस्य कदाचन ।
मित्रं स्यात् सर्वकाले च कारयेन्मित्रमुत्तमम्॥ ११९॥
विद्वद्भिः सुहृदामत्र चिह्नैरेतैरसंशयम् ।
परीक्षाकरणं प्रोक्तं होमाग्नेरिव पण्डितैः ॥ १२० ॥

तथा च । आपत्काले तु संप्राप्ते यन्मित्रं मित्रमेवतत् ।
वृद्धिकाले तु संप्राप्ते दुर्जनोऽपि सुहृद्भवेत् ॥१२१॥

तन्ममापि अद्य अस्य विषये विश्वासः समुत्पन्नो यतो नीतिविरुद्धा इयं मैत्री मांसाशिभिर्वायसैः सह जलचराणाम् । अथवा साधु इदमुच्यते ।

मित्रं कोऽपि न कस्यापि नितान्तं न च वैरकृत् ।
दृश्यते मित्रविध्वस्तात्कार्य्याद्वैरी परीक्षितः ॥१२२॥

तत् स्वागतं भवतः । स्वगृहवदास्यतामत्र सरस्तीरे । यच्च वित्तनाशो विदेशवासश्च ते सञ्जातस्तत्र विषये सन्तापो न कर्त्तव्यः । उक्तञ्च ।

अभ्रच्छाया खलप्रीतिः सिद्धमन्नञ्च योषितः ।
किञ्चित् कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च॥१२३॥

अतएव विवेकिनो जितात्मानो धनस्पृहां न कुर्वन्ति ।

उक्तञ्च । सुसञ्चितैर्जीवनवत् सुरक्षितैः निजेऽपि देहे न वियोजितैः क्वचित् । पुंसो यमान्तं व्रजतोऽपि निष्ठुरैरेतैर्धनैः पञ्चपदी न दीयते ॥ १२४ ॥

अन्यच्च । यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥१२५॥

निर्दोषमपि वित्ताढ्यं दोषैर्योजयते नृपः ।
निर्धनः प्राप्तदोषोऽपि सर्वत्र निरुपद्रवः ॥ १२६ ॥
अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।
नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान् कष्टसंश्रयान्॥ १२७॥
अर्थार्थी यानि कष्टानि मूढोऽयं सहते जनः ।
शतांशेनापि मोक्षार्थी तानि चेन्मोक्षमाप्नुयात् १२८

अपरं । विदेशवासजमपि वैराग्यं त्वया न कार्य्यम् । यतः ।

को धीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वा विदेशः स्मृतो यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।
यद्दंष्ट्रानखलाङ्गलप्रहरणैः सिंहो वनं गाहते
तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां छिनत्त्यात्मनः १२९

अर्थहीनः परे देशे गतोऽपि यः प्रज्ञावान् भवति स कथञ्चिदपि न सीदति । उक्तञ्च ।

कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सुविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम्॥ १३०॥

तत् प्रज्ञानिधिर्भवान् न प्राकृतपुरुषतुल्यः, अथवा
उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् । शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदञ्च लक्ष्मीः स्वयं मार्गति वासहेतोः ॥ १३१ ॥

अपरं प्राप्तोऽपि अर्थः कर्मप्राप्त्या नश्यति । तत् एतावन्ति दिनानि त्वदीयमासीत् । मूहूर्त्तमपि अनात्मीयं भोक्तुं न लभ्यते । स्वयमागतमपि विधिनापह्रियते ।

अर्थस्योपार्ज्जनं कृत्वा नैव भोगं समश्नुते ।
अरण्यं महदासाद्य मूढः सोमिलको यथा॥ १३२॥

हिरण्यक आह । कथमेतत् ? स आह ।

कथा ५

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने सोमिलको नाम कौलिको वसति स्म, स च अनेकविधपटरचनारञ्जितानि पार्थिवोचितानि सदा एव वस्त्राणि उत्पादयति। परं तस्य च अनेकविधपटरचनानिपुणस्यापि न भोजनाच्छादनाभ्यधिकं कथमपि अर्थमात्रं सम्पद्यते। अथ अन्ये तत्र सामान्यकौलिकाः स्थूलवस्त्रसम्पादनविज्ञानिनो महर्द्धिसम्पन्नाः तानवलोक्य स स्वभार्य्यामाह, प्रिये ! पश्य एतान् स्थूलपटकारकान् धनकनकसमृद्धान्। तद्धारणकं मम एतत्स्थानं तदन्यत्र उपार्जनाय गच्छामि। सा आह। भोः प्रियतम ! मिथ्याप्रलपितमेतद्यदन्यत्र गतानां धनं भवति,स्वस्थाने न भवति।

उक्तञ्च। उत्पतन्ति यदाकाशे निपतन्ति महीतले।
पक्षिणां तदपि प्राप्त्या नादत्तमुपतिष्ठति ॥ १३३॥

तथाच। न हि भवति यन्न भाव्यं भवति च भाव्यं विनापि यत्नेन। करतलगतमपि नश्यति यस्य तु भवितव्यता नास्ति ॥ १३४ ॥

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम्।
तथा पुरा कृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति ॥ १३५ ॥

शेते सह शयानेन गच्छन्तमनुगच्छति।
नराणां प्राक्तनं कर्म तिष्ठेत्त्वथ सहात्मना ॥ १३६ ॥

यथा छायातपौ नित्यं सुसम्बद्धौ परस्परम्।
एवं कर्म च कर्त्ता च संश्लिष्टावितरेतरम् ॥ १३७ ॥

तस्मादत्र एव व्यवसायपरो भव। कौलिक आह। प्रिये ! न सम्यगभिहितं भवत्या, व्यवसायं विना कर्म न फलति।

उक्तञ्च । यथैकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते ।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्मणः स्मृतम् ॥१३८॥
पश्य कर्मवशात् प्राप्तं भोज्यकालेऽपि भोजनम् ।
हस्तोद्यमं विना वक्त्रे प्रविशेन्न कथञ्चन ॥ १३९ ॥
तथाच । उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति । दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः ॥ १४० ॥
तथाच । उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्य्याणि न मनोरथैः ।
न हि सिंहस्य सुप्तस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥१४१॥
उद्यमेन विना राजन्! न सिद्ध्यंति मनोरथाः ।
कातरा इति जल्पन्ति यद्भाव्यं तद्भविष्यति ॥ १४२ ॥
स्वशक्त्या कुर्वतः कर्म न चेत् सिद्धिं प्रयच्छति ।
नोपालभ्यः पुमांस्तत्र दैवान्तरितपौरुषः ॥ १४३ ॥

तन्मया अवश्यं देशान्तरं गन्तव्यम् । इति निश्चित्य वर्द्धमानपुरं गतः । तत्र च वर्षत्रयं स्थित्वा सुवर्णशतत्रयोपार्जनं कृत्वा भूयः स्वगृहं प्रस्थितः । अथ अर्द्धपथे गच्छतः तस्य कदाचिदटव्यां पर्य्यटतो भगवान् रविरस्तमुपागतः । तदा असौ व्यालभयात् स्थूलतरवटस्कन्धमारुह्य यावत् प्रसुप्तः तावन्निशीथे स्वप्ने द्वौ पुरुषौ रौद्राकारौ परस्परं प्रजल्पन्तौ अशृणोत् । तत्रैक आह, भोः कर्त्तः ! त्वं किं सम्यक् न वेत्सि ? यदस्य सोमिलकस्य भोजनाच्छादनाभ्यधिका समृद्धिर्नास्ति । तत् किं त्वया अस्य सुवर्णशतत्रयं प्रदत्तम् । स आह । भोः कर्मन्! मया अवश्यं दातव्यं व्यवसायिनां तत्र च तस्य परिणतिः त्वदायत्ता इति ।

अथ यावदसौ कौलिकः प्रबुद्धः सुवर्णग्रन्थिमवलोक-

यति, तावत् रिक्तं पश्यति । ततः साक्षेपं चिन्तयामास, अहो ! किमेतत् ! महता कष्टेन उपार्जितं वित्तं हेलया क्वापि गतम् ! तद्व्यर्थश्रमोऽकिंचनः कथं स्वपत्न्या मित्राणां च मुखं दर्शयिष्यामि । इति निश्चित्य तदेव पत्तनं गतः । तत्र च वर्षमात्रेणापि सुवर्णशतपंचकमुपार्ज्य भूयोऽपि स्वस्थानं प्रति प्रस्थितः । यावत् अर्द्धपथे भूयोऽटवीगतस्य भगवान् भानुरस्तं जगाम । अथ सुवर्णनाशभयात् सुश्रान्तोऽपि न विश्राम्यति केवलं कृतगृहोत्कण्ठः सत्वरं व्रजति । अत्रान्तरे द्वौ पुरुषौ तादृशौ दृष्टिदेशे समागच्छन्तौ जल्पन्तौ च शृणोति । तत्रैकः प्राह, भो कर्त्तः ! किं त्वया एतस्य सुवर्णशतपञ्चकं प्रदत्तम् । तत् किं न वेत्सि ? यद्भोजनाच्छादनाभ्यधिकमस्य किञ्चित् नास्ति । स आह । भोः कर्मन् ! मया अवश्यं देयं व्यवसायिनाम् । तस्य परिणामः त्वदायत्तः । तत् किं मामुपालम्भयसि ? तत् श्रुत्वा सोमिलको यावद्ग्रन्थिमवलोकयति तावत् सुवर्णं नास्ति । ततः परं दुःखमापन्नो व्यचिन्तयत्, अहो ! किं मम धनरहितस्य जीवितेन । तदत्र वटवृक्षे आत्मानमुद्बध्य प्राणान् त्यजामि । एवं निश्चित्य दर्भमयीं रज्जुं विधाय स्वकण्ठे पाशं नियोज्य शाखायामात्मानं निबध्य यावत् प्रक्षिपति तावदेकः पुमान् आकाशस्थ एव इदमाह, भो भोः सोमिलक ! मा एवं साहसं कुरु । अहं ते वित्तापहारको, न ते भोजनाच्छादनाभ्यधिकां वराटिकामपि सहामि । तद्गच्छ स्वगृहं प्रति । अन्यच्च भवदीयसाहसेन अहं तुष्टः । तथा मे न स्यात् व्यर्थं दर्शनम् । तत् प्रार्थ्यतामभीष्टो वरः कश्चित् । सोमिलक आह । यदि एवं तद्देहि मे प्रभूतं धनम् । स आह ।

भोः ! किं करिष्यसि भोगरहितेन धनेन ? यतः तव भोजनाच्छादनाभ्यधिका प्राप्तिरपि नास्ति। उक्तञ्च।

किं तया क्रियते लक्ष्म्या या वधूरिव केवला।
या च वेश्येव सामान्या पथिकैरुपभुज्यते १४४॥

सोमिलक आह। यद्यपि भोगो नास्ति तथापि तद्भवतु।

उक्तञ्च। कृपणोऽप्यकुलीनोऽपि सज्जनैर्वर्जितःसदा।
सेव्यते स नरो लोके यस्य स्यात् वित्तसञ्चयः॥१४५॥

तथाच। शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा।
निरीक्षितौ मया भद्रे ! दश वर्षाणि पञ्च च १४६॥

पुरुष आह। किमेतत् ? सोऽब्रवीत्।

कथा ६

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने तीक्ष्णविषाणो नाम महावृषभः प्रतिवसति स्म, स च मदातिरेकात् परित्यक्तनिजयूथः शृङ्गाभ्यां नदीतटानि विदारयन् स्वेच्छया मरकतसदृशानि शष्पाणि भक्षयन् अरण्यचरो बभूव। अथ तत्र एव वने प्रलोभको नामशृगालः प्रतिवसति स्म। स कदाचित् स्वभार्य्यया सह नदीतीरे सुखोपविष्टः तिष्ठति। अत्रान्तरे स तीक्ष्णविषाणो जलार्थं तदेव पुलिनमवतीर्णः। ततश्च तस्य लम्बमानौ वृषणौ अवलोक्य शृगाल्या शृगालोऽभिहितः, स्वामिन् ! पश्य अस्य वृषभस्य मांसपिण्डौ लम्बमानौ यथा स्थितौ। तदेतौ क्षणेन प्रहरेण वा पतिष्यतः। एवं ज्ञात्वा भवता पृष्ठमनुयायिना भाव्यम्। शृगाल आह। प्रिये ! न ज्ञायते कदाचित् एतयोः पतनं भविष्यति वा न वा। तत किं वृथा श्रमाय मां नियोजयसि। अत्रस्थः तावज्जला-

र्थमागतान् मूषकान् भक्षयिष्यामि समं त्वया मार्गोऽयं यतः तेषाम् । अपरं यदि त्वां मुक्त्वा अस्य तीक्ष्णविषाणस्य वृषभस्य पृष्ठे गमिष्यामि तदा आगत्य अन्यः कश्चिदेतत् स्थानं समाश्रयिष्यति । न एतत् युज्यते कर्त्तुम् । उक्तश्च ।

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥१४७॥

शृगाली आह । भोः कापुरुषः त्वं यत्किञ्चित् प्राप्तं तेनापि सन्तोषं करोषि । उक्तञ्च ।

सुपूरा स्यात् कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।
सुसन्तुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥१४८॥

तस्मात् पुरुषेण सदा एव उत्साहवता भाव्यम् उक्तञ्च ।

यत्रोत्साहसमारम्भो यत्रालस्यविहीनता ।
नयविक्रमसंयोगस्तत्र श्रीरचला ध्रुवम् ॥ १४९ ॥

तद्दैवमिति सञ्चिन्त्य त्यजेन्नोद्योगमात्मनः ।
अनुयोगं विना तैलं तिलानां नोपजायते ॥१५०॥

अन्यच्च । यस्तोकेनापि सन्तोषं कुरुते मन्दधीर्जनः ।
तस्य भाग्यविहीनस्य दत्ता श्रीरपि मार्ज्यते ।१५१॥

यच्च त्वं वदसि, एतौ पतिष्यतो न वेति, तदपि अयुक्तम् । उक्तश्च ।

कृतनिश्चयिनो वन्द्या तुङ्गिमा नः प्रशस्यते ।
चातकः को वराकोऽयं यस्येन्द्रो वारिवाहकः॥१५२॥

अपरं मूषकमांसस्य निर्विण्णा अहम्, एतौ च मांसपिण्डौ पतनप्रायौ दृश्येते, तत्सर्वथा नान्यथा कर्त्तव्यमिति अथ असौ तदाकर्ण्य मूषकप्राप्तिस्थानं परित्यज्य तीक्ष्णविषाणस्य पृष्ठमन्वगच्छत् । अथवा साधु इदमुच्यते ।

तावत् स्यात् सर्वकृत्येषु पुरुषोऽत्र स्वयं प्रभुः ।
स्त्रीवाक्याङ्कुशविक्षुण्णो यावन्नो ध्रियते बलात्॥१९३॥
अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते सुगम् ।
अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः॥१९४॥

एवं स तस्य पृष्ठतः सभार्य्यः परिभ्रमन् चिरकालं अनयत् । न च तयोः पतनमभूत् । ततश्च निर्वेदात् पञ्चदशे वर्षे शृगालः स्वभार्य्यामाह, ।

शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ।
निरीक्षितौ मया भद्रे ! दश वर्षाणि पञ्च च॥१९५॥

तयोः तत्पश्चादपि पातो न भविष्यति । तद् तदेव स्वस्थानं गच्छावः अतोऽहं ब्रवीमि ।

शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ।
निरीक्षितौ मया भद्रे! दश वर्षाणि पञ्च च १९६॥

पुरुष आह, यदि एवं तद्गच्छ भूयोऽपि वर्द्धमानपुरम् । तत्र द्वौ वणिक्पुत्रौ वसतः, एको गुप्तधनः, द्वितीय उपभुक्तधनः । ततः तयोः स्वरूपं बुद्ध्वा एकस्य वरः प्रार्थनीयः । यदि ते धनेन प्रयोजनमभक्षितेन ततः त्वामपि गुप्तधनं करोमि । अथवा दत्तभोग्येन धनेन ते प्रयोजनं तदुपभुक्तधनं करोमीति । एवमुक्त्वा अदर्शनं गतः । सोमिलकोऽपि विस्मितमना भूयोऽपि वर्द्धमानपुरं गतः । अथ सन्ध्यासमये श्रान्तः कथमपि तत् पुरं प्राप्तो गुप्तधनगृहं पृच्छन् कृच्छ्रात् लब्ध्वा अस्तमितसूर्य्ये प्रविष्टः । अथ असौ भार्य्यापुत्रसमेतेन गुप्तधनेन निर्भर्त्स्यमानो हठात् गृहं प्रविश्य उपविष्टः । ततश्च भोजनवेलायां तस्यापि भक्तिवर्जितं किञ्चिदशनं दत्तम् । ततश्च भुक्त्वा तत्र एव यावत् सुप्तो निशीथे पश्यति तावत् तावपि द्वौ पुरुषौ परस्परं मन्त्रयतः ।

तत्र एक आह । भोः कर्त्तः ! किं त्वया अस्य गुप्तधनस्य अन्योऽधिको व्ययो निर्म्मितो यत् सोमिलकस्य अनेन भोजनं दत्तम् । तदयुक्तं त्वया कृतम् । स आह । भोः कर्म्मन् ! न मम अत्र दोषः मया पुरुषस्य लाभप्राप्ति-र्दातव्या । तत्परिणतिः पुनः त्वदायत्तेति । अथ असौ यावदुत्तिष्ठति तावत् गुप्तधनो विसूचिकया खिद्यमानो रुजाभिभूतः क्षणं तिष्ठति । ततो द्वितीयेऽह्नि तद्दोषेण कृतोपवासः सञ्जातः । सोमिलकोऽपि प्रभाते तद्गृहात् निष्क्रम्य उपभुक्तधनगृहं गतः । तेनापि च अभ्युत्थाना-दिना सत्कृतो विहितभोजनाच्छादनसंमानः तस्य एव गृहे भव्यशय्यामारुह्य सुष्वाप । ततश्च निशीथे यावत्पश्यति तावत् तौ एव द्वौ पुरुषौ मिथो मन्त्रयतः अथ तयोः एक आह । भोः कर्त्तः ! अनेन सोमिलकस्य उपकारं कुर्वता प्रभूतो व्ययः कृतः, तत् कथय कथं अस्य उद्धारकविधिः भविष्यति । अनेन सर्वमेतद्व्यव-हारकगृहात् समानीतम् । स आह । भोः कर्म्मन्! मम कृत्यमेतत् । परिणतिः त्वदायत्तेति । अथ प्रभातसमये राजपुरुषो राजप्रसादजं वित्तमादाय समायात उप-भुक्तधनाय समर्पयामास । तद् दृष्ट्वा सोमिलकः चिन्त-यामास, सञ्चयरहितोऽपि वरमेष उपभुक्तधनो न असौ गुप्तधनः । उक्तञ्च ।

अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवित्तफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ १५७ ॥

तद्विधाता मां दत्तभुक्तधनं करोतु, न कार्य्यं मे गुप्तधनेन। ततः सोमिलको दत्तभुक्तधनः सञ्जातः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

अर्थस्योपार्जनं कृत्वा नैव भोगं समश्नुते ।
अरण्यं महदासाद्य मूढः सोमिलको यथा ॥१५८॥
तद्भद्र हिरण्यक ! एवं ज्ञात्वा धनविषये सन्तापो न कार्य्यः।अथ विद्यमानमपि धनं भोज्यबन्ध्यतया तत् अविद्यमानं मन्तव्यम् । उक्तश्च ।
गृहमध्यनिखातेन धनेन धनिनो यदि ।
भवामः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयम् ?॥१५९॥
तथाच।उपार्जितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् ।
तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् ॥ १६०॥
दातव्यं भोक्तव्यं धनविषये सञ्चयो न कर्त्तव्यः ।
पश्येह मधुकरीणां सञ्चितमर्थं हरन्त्यन्ये ॥ १६१ ॥
अन्यच्च, दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य । यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ १६२ ॥
एवं ज्ञात्वा विवेकिना न स्थित्यर्थं वित्तोपार्जनं कर्त्तव्यं यतो दुःखाय तत् । उक्तश्च ।
धनादिकेषु विद्यन्ते येऽत्र मूर्खाः सुखाशया ।
तप्तग्रीष्मेण सेवन्ते शैत्यार्थं ते हुताशनम् ॥१६३॥
सर्पाः पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते शुष्कैस्तृणैर्वन-गजा बलिनो भवन्ति। कन्दैः फलैर्मुनिवरा गमयन्ति कालं सन्तोष एष पुरुषस्य परं निधानम् ॥ १६४ ॥
सन्तोषामृततृप्तानां यत् सुखं शान्तचेतसाम् ।
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ?॥१६५॥
पीयूषमिव सन्तोषं पिबतां निर्वृतिः परा ।
दुःखं निरन्तरं पुंसामसन्तोषवतां पुनः ॥ १६६ ॥
निरोधाच्चेतसोऽक्षाणि निरुद्धान्यखिलान्यपि ।
आच्छादिते रवौ मेघैराच्छन्नाःस्युर्गभस्तयः॥१६७॥

वाञ्छाविच्छेदनं प्राहुः स्वास्थ्यं शान्ता महर्षयः।
वाञ्छा निवर्त्तते नार्थैः पिपासेवाग्निसेवनैः ॥ १६८ ॥
अनिन्द्यमपि निन्दन्ति स्तुवन्त्यस्तुत्यमुच्चकैः ।
स्वापतेयकृते मर्त्याः किं किं नाम न कुर्वते ?॥ १६९॥
धर्मार्थं यस्य वित्तेहा तस्यापि न शुभावहा ।
प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ १७० ॥
दानेन तुल्यो निधिरस्ति नान्यो लोभाच्च नान्योऽस्ति रिपुः पृथिव्याम् । विभूषणं शीलसमं न चान्यत् सन्तोषतुल्यं धनमस्ति नान्यत् ॥ १७१ ॥
दारिद्र्यस्य परा भूतिर्यन्मानद्रविणाल्पता ।
जरद्गवधनः शर्वः तथापि परमेश्वरः ॥ १७२ ॥
सकृत् कन्दुकपातेन पतत्यार्य्यः पतन्नपि ।
तथा पतति मूर्खस्तु मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ १७३ ॥

एवं ज्ञात्वा भद्र! त्वया सन्तोषः कार्य्यइति।मन्थरकवचनमाकर्ण्य वायस आह, भद्र! मन्थरको यत् एवं वदति तत् त्वया चित्ते कर्त्तव्यम् । अथवा साधु इदमुच्यते ।

सुलभाः पुरुषा राजन्! सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः॥१७४॥
अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति नृणामिह ।
त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः॥१७५॥

अथ एवं जल्पतां तेषां चित्रांगो नाम हरिणो लुब्धकत्रासितः तस्मिन् एव सरसि प्रविष्टः । अथ आयान्तं ससम्भ्रमम् अवलोक्य लघुपतनको वृक्षमारूढः । हिरण्यको निकटवर्तिनं शरस्तम्बं प्रविष्टः । मन्थरकः सलिलाशयम् आस्थितः अथ लघुपतनको मृगं सम्यक् परिज्ञाय मन्थरकं उवाच, एहि एहि सखे मन्थरक !

मृगोऽयं तृषार्त्तोऽत्र समायातः सरसि प्रविष्टः । तस्य शब्दोऽयं न मानुषसम्भव इति । तच्छ्रुत्वा मन्थरको देशकालोचितमाह, भो लघुपतनक! यथा अयं मृगो दृश्यते प्रभूतं उच्छ्वासं उद्वहन् उद्भ्रान्तदृष्ट्या पृष्ठतोऽवलोकयति तन्न तृषार्त्त एष नूनं लुब्धकत्रासितः । तज्ज्ञायताम् अस्य पृष्ठे लुब्धका आगच्छन्ति न वा इति । उक्तश्च ।

भयत्रस्तो नरः श्वासं प्रभूतं कुरुते मुहुः । दिशोऽवलोकयत्येव न स्वास्थ्यं व्रजति क्वचित् ॥ १७६ ॥

तच्छ्रुत्वा चित्राङ्ग आह, भो मन्थरक ! ज्ञातं त्वया सम्यक् मे त्रासकारणम् । अहं लुब्धकशरप्रहारात् उद्धारितः !कृच्छ्रेण अत्र समायातः । मम यूथं तैः लुब्धकैः व्यापादितं भविष्यति । तत् शरणागतस्य मे दर्शय किञ्चित् अगम्यं स्थानं लुब्धकानाम् । तदाकर्ण्य मन्थरक आह, भोः चित्राङ्ग श्रूयतां नीतिशास्त्रम् ।

द्वावुपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने ।
हस्तयोश्चालनादेको द्वितीयः पादवेगजः॥ १७७ ॥

तद्गम्यतां शीघ्रं सघनं वनं,यावत् अद्यापि न आगच्छन्ति ते दुरात्मानो लुब्धकाः। अत्रान्तरे लघुपतनकः सत्वरम् अभ्युपेत्य उवाच,भो मन्थरक ! गतास्ते लुब्धकाः स्वगृहोन्मुखाः प्रचुरमांसपिण्डधारिणः। तत् चित्राङ्ग ! त्वं विश्रब्धो वनात् बहिर्भव, ततः ते चत्वारोऽपि मित्रभावमाश्रिताःतस्मिन् सरसि मध्याह्नसमये वृक्षच्छायाया अधस्तात् सुभाषितगोष्ठीसुखम् अनुभवन्तः सुखेन कालं नयन्ति अथवा युक्तमेतदुच्यते ।

सुभाषितरसास्वादबद्धरोमाञ्चकञ्चुकाः ।
विनापि सङ्गमं स्त्रीणां सुधियः सुखमासते ॥ १७८॥
सुभाषितमयद्रव्यसंग्रहं न करोति यः ।
स तु प्रस्तावयज्ञेषु कां प्रदास्यति दक्षिणाम्? ॥ १७९॥
तथाच। सकृदुक्तं न गृह्णाति स्वयं वा न करोति यः।
यस्य सम्पुटिका नास्ति कुतस्तस्य सुभाषितम्॥ १८०॥

अथ एकस्मिन्नहनि गोष्ठीसमये चित्राङ्गो न आयातः। अथ ते व्याकुलीभूताः परस्परं जल्पितुं आरब्धाः। अहो! किमद्य सुहृन्न समायातः? किं सिंहादिभिः क्वापि व्यापादितः ? उत लुब्धकैः? अथवा अनले प्रपतितो गर्त्ताविषमे वा नवतृणलौल्यादिति!। अथवा साधु इदमुच्यते।

स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धैःपापं विशङ्क्यते मोहात्।
किमु दृष्टबह्वपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे?॥ १८१॥

अथ मन्थरको वायसमाह, भो लघुपतनक ! अहं हिरण्यकश्च तावद् द्वौ अपि अशक्तौ तस्य अन्वेषणं कर्त्तुं मन्दगतित्वात्। तद्गत्वा त्वं अरण्यं शोधय यदि कुत्रचित् तं जीवन्तं पश्यसीति। तदाकर्ण्य लघुपतनको नातिदूरे यावद्गच्छति तावत् पल्वलतीरे चित्राङ्गः कूटपाशनियन्त्रितः तिष्ठति। तं दृष्ट्वा शोकव्याकुलितमनाः तं अवोचत। भद्र! किमिदं ? चित्राङ्गोऽपि वायसमवलोक्य विशेषेण दुःखितमना बभूव।

अथवा युक्तमेतत्।

अपि मन्दत्वमापन्नो नष्टो वापीष्टदर्शनात्।
प्रायेण प्राणिनां भूयो दुःखावेगोऽधिको भवेत्॥ १८२॥

ततश्च वाक्यावसाने चित्राङ्गो लघुपतनकमाह। भो

मित्र ! सञ्जातोऽयं तावन्मम मृत्युः । तत् युक्तं सम्पन्नं यद् भवता सह मे दर्शनं सञ्जातम् । उक्तञ्च ।

प्राणात्यये समुत्पन्ने यदि स्यान्मित्रदर्शनम् ।
तद् द्वाभ्यां सुखदं पश्चाज्जीवतोऽपि मृतस्यच॥१८३॥

तत् क्षन्तव्यं यन्मया प्रणयात् सुभाषितगोष्ठीषु अभिहितम् । तथा हिरण्यकमन्थरकौ मम वाक्याद्वाच्यौ ।

अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि दुरुक्तं यदुदाहृतम् ।
तत् क्षन्तव्यं युवाभ्यां मे कृत्वा प्रीतिपरंमनः॥ १८४॥

तत् श्रुत्वा लघुपतनक आह । भद्र ! न भेतव्यम् अस्मद्विधैः मित्रैः विद्यमानैः, यावत् अहं द्रुततरं हिरण्यकं गृहीत्वा आगच्छामि । अपरं ये सत्पुरुषा भवन्ति ते व्यसनेन व्याकुलत्वमुपयान्ति । उक्तञ्च ।

सम्पदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे नभीरुत्वम् । तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ १८५ ॥

एवमुक्त्वा लघुपतनकः चित्राङ्गं आश्वास्य यत्र हिरण्यकमन्थरकौ तिष्ठतस्तत्र गत्वा सर्वं चित्राङ्ग पाशपतनं कथितवान् । हिरण्यकश्च चित्राङ्गपाशमोक्षणं प्रति कृतनिश्चयं पृष्ठमारोप्य भूयोऽपि सत्वरं चित्राङ्गसमीपे गतः । सोऽपि मूषकमवलोक्य किञ्चित् जीविताशया संश्लिष्ट आह ।

आपन्नाशाय विबुधैः कर्त्तव्याः सुहृदोऽमलाः ।
न तरत्यापदं कश्चिद्योऽत्र मित्रविवर्जितः ॥ १८६ ॥

हिरण्यक आह, भद्र! त्वं तावत् नीतिशास्त्रज्ञो

दक्षमतिः। तत् कथमत्र कूटपाशे पतितः स आह, भो! न कालोऽयं विवादस्य। तन्न यावत् स पापात्मा लुब्धकः समभ्येति तावत् द्रुततरं कर्त्तय इमं मत्पादपाशम्। तदाकर्ण्य विहस्य आह, हिरण्यकः। किं मयि अपि समायाते लुब्धकात् बिभेषि। ततः शास्त्रं प्रति महती मे विरक्तिः सम्पन्ना यद्भवाद्विधा अपि नीतिशास्त्रविदः एनाम् अवस्थां प्राप्नुवन्ति। तेन त्वां पृच्छामि। स आह। भद्र ! कर्मणा बुद्धिरपि हन्यते।

उक्तञ्च। कृतान्तपाशबद्धानां दैवोपहतचेतसाम्।
बुद्धयः कुब्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥१८७॥
विधात्रा रचिता या सा ललाटेऽक्षरमालिका।
न तांमार्जयितुं शक्ताःस्वबुद्ध्याप्यतिपण्डिताः॥१८८॥

एवं तयोः प्रवदतोः सुहृद्व्यसनसन्तप्तहृदयो मन्थरकः शनैः शनैः तं प्रदेशम् आजगाम। तं दृष्ट्वा लघुपतनको हिरण्यकमाह, अहो ! न शोभनम् आपतितं हिरण्यक आह। किं स लुब्धकः समायाति। स आह। आस्तां तावत् लुब्धकवार्त्ता। एष मन्थरकः समागच्छति। तत् अनीतिः अनुष्ठिता अनेन यतो वयमपि अस्य कारणात् नूनं व्यापादनं यास्यामो यदि स पापात्मा लुब्धकः समागमिष्यति, तदहं तावत् खम् उत्पतिष्यामि। त्वं पुनर्विलं प्रविश्य आत्मानं रक्षयिष्यसि। चित्राङ्गोऽपि वेगेन दिगन्तरं यास्यति। एष पुनर्जलचर स्थले कथं भविष्यति इति। व्याकुलोऽस्मि। अत्रान्तरे प्राप्तोऽयं मन्थरकः। हिरण्यक आह। भद्र ! न युक्तं अनुष्ठितं भवता, यदत्र समायातः तद् भूयोऽपि द्रुततरं गम्यताम्, यावत् असौ लुब्धको न समायाति। मन्थरक

आह। भद्र ! किंकरोमि ? न शक्नोमि तत्रस्थो मित्रव्यसनाग्निदाहं सोढुम्। तेनाहं अत्र आगतः ! अथवा साधु इदमुच्यते।

दयितजनविप्रयोगो वित्तवियोगश्च केन सह्याः स्युः।
यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न स्यात् ॥ १८९ ॥

वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशैः।
प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः ॥१९०॥

एवं तस्य प्रवदत आकर्णपूरितशरासनो लुब्धकोऽपि उपागतः, तं दृष्ट्वा मूषकेण तस्य स्नायुपाशस्तत्क्षणात् खण्डितः। अत्रान्तरे चित्राङ्गः सत्वरं पृष्ठमवलोकयन् प्रधावितः। लघुपतनको वृक्षमारूढः। हिरण्यकश्च समीपवर्त्ति बिलं प्रविष्टः, अथ असौ लुब्धको मृगगमनात् विषण्णवदनो व्यर्थश्रमः तं मन्थरकं मन्दं मन्दं स्थलमध्ये गच्छन्तं दृष्टवान् अचिन्तयच्च। यद्यपि कुरङ्गो धात्रा अपहृतः तथापि अयं कूर्म आहारार्थं सम्पादितः। तदद्य अस्य आमिषेण मे कुटुम्बस्य आहारनिर्वृत्तिः भविष्यति एवं विचिन्त्य तं दर्भैः संच्छाद्य धनुषि समारोप्य स्कन्धे कृत्वा गृहं प्रति प्रस्थितः, अत्रान्तरे तं नीयमानं अवलोक्य हिरण्यको दुःखाकुलः पर्य्यदेवयत्। कष्टं भोः ! कष्टमापतितम्।

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य। तावद्द्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ १९१ ॥

तावदस्खलितं यावत् सुखं याति समे पथि।
स्खलिते च समुत्पन्ने विषमञ्च पदे पदे ॥ १९२ ॥
यन्नम्रं सरलञ्चापि तच्चापत्सु न सीदति।

धनुर्मित्रं कलत्रं च दुर्लभं शुद्धवंशजम् ॥ १९३ ॥
न मातरि न दारेषु न सौदर्य्ये न चात्मजे ।
विश्रम्भस्तादृशः पुसां यादृङ्मित्रे निरन्तरे॥१९४॥
यदि तावत् कृतान्तेन मे धननाशो विहितः तन्मार्गश्रान्तस्य मे विश्रामभूतं मित्रं कस्मात् अपहृतम् ? अपरमपि मित्रं परं मन्थरकसमं न स्यात् । उक्तञ्च ।

असम्पत्तौ परो लाभो गुह्यस्य कथनं तथा ।
आपद्विमोक्षणं चैव मित्रस्यैतत् फलत्रयम् ॥१९५॥

तदस्य पश्चान्नान्यः सुहृद् मे । तत् किं मम उपरि अनवरतं व्यसनशरैः वर्षति हन्त विधिः ? यत आदौ तावद्वित्तनाशस्ततः परिवारभ्रंशः ततो देशत्यागः ततो मित्रवियोग इति । अथवा स्वरूपमेतत् सर्वेषामेव जन्तूनां जीवितधर्मस्य । उक्तञ्च ।

कायः सन्निहितापायः सम्पदः क्षणभंगुराः ।
समागमाः सापगमाः सर्वेषामेव देहिनाम् ॥१९६॥

तथाच, क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं धनक्षये दीव्यति जाठराग्निः । आपत्सु वैराणि समुल्लसन्ति छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ १९७ ॥

अहो! साधु उक्तं केनापि ।

प्राप्ते भये परित्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् ।
केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ १९८ ॥

अत्रान्तरे च आक्रन्दपरौ चित्रांगलघुपतनकौ तत्र एव समायातौ । अथ हिरण्यक आह, अहो! किं वृथा प्रलपितेन ! तद्यावदेष मन्थरको दृष्टिगोचरात् न नीयते तावदस्य मोक्षोपायः चिन्त्यतामिति ।

व्यसनं प्राप्य यो मोहात् केवलं परिदेवयेत्।
क्रन्दनं वर्द्धयत्येव तस्यान्तं नाधिगच्छति ॥१९९॥
केवलं व्यसनस्योक्तं भेषजं नयपण्डितैः।
तस्योच्छेदसमारम्भो विषादपरिवर्जनम् ॥ २०० ॥
अन्यच्च। अतीतलाभस्य सुरक्षणार्थं भविष्यलाभस्य च संगमार्थम्। आपत्प्रपन्नस्य च मोक्षणार्थं यन्मन्त्र्यतेऽसौ परमो हि मन्त्रः॥ २०१ ॥

तच्छ्रुत्वा वायस आह, भो! यदि एवं तत् क्रियतां मद्वचः। एष चित्रांगोऽस्य मार्गे गत्वा किञ्चित् पल्वलम् आसाद्य तस्य तीरे निश्चेतनोभूत्वा पततु। अहमपिअस्य शिरसि समारुह्य मन्दैः चञ्चुप्रहारैः शिर उल्लेखयिष्यामि। येन असौ दुष्टलुब्धकोऽमुं मृतं मत्वा मम चञ्चुप्रहरणप्रत्ययेन मन्थरकं भूमौ क्षिप्त्वा मृगार्थं परिधाविष्यति। अत्रान्तरे त्वया दर्भमयाणि पाशानि खण्डनीयानि। येन असौ मन्थरको द्रुततरं पल्वलं प्रविशति। चित्राङ्ग आह, भो! भद्रोऽयं त्वया दृष्टो मन्त्रः नूनं मन्थरकोऽयं मुक्तो मन्तव्य इति। उक्तश्च।

सिद्धं वा यदि वासिद्धं चित्तोत्साहो निवेदयेत्।
प्रथमं सर्वजन्तूनां तत् प्राज्ञो वेत्ति नेतरः ॥२०२॥

तत् एवं क्रियतामिति। तथा अनुष्ठिते स लुब्धकः तथा एव मार्गासन्नपल्वलतीरस्थं चित्राङ्गं वायससनाथमपश्यत्। तं दृष्ट्वा हर्षितमना व्यचिन्तयत्। नूनं पाशबन्धनवेदनया वराकोऽयं मृगः सावशेषजीवितः पाशं त्रोटयित्वा कथमपि एतद्वनान्तरं यावत् प्रविष्टः तावन्मृतः तद्वश्योऽयं मे कच्छपः सुयन्त्रितत्वात्। तदेनमपि तावद्गृह्णामि इति। इति अवधार्य्य कच्छपं भूत-

ले प्रक्षिप्य मृगमुपाद्रवत्। एतस्मिन्नन्तरे हिरण्यकेन वज्रोपमदंष्ट्राप्रहरणेन तद्दर्भवेष्टनं खण्डशः कृतम्। मन्थरकोऽपि तृणमध्यात् निष्क्रम्य समीपवर्त्तिनं पल्वलं प्रविष्टः। चित्राङ्गोऽपि अप्राप्तस्यापि तस्य तले उत्थाय वायसेन सह पलायितः। एतस्मिन्नन्तरे विलक्षो विषादपरो लुब्धको निवृत्तो यावत् पश्यति तावत् कच्छपोऽपि गतः। ततश्च तत्र उपविश्य इमं श्लोकमपठत्।

प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरुमृगस्तावत् त्वया मे हृतः
सम्प्राप्तः कमठः स चापि नियतं नष्टस्तवादेशतः।
क्षुत्क्षामोऽत्र वने भ्रमामि शिशुकैस्त्यक्तः समं भार्य्यया यच्चान्यन्न कृतं कृतान्त कुरु ते तच्चापि सह्या मया ॥ २०३ ॥

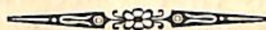
एवं बहुविधं विलप्य स्वगृहं गतः। अथ तस्मिन् व्याधे दूरतरं गते सर्वेऽपि ते काककूर्ममृगमूषिका परमानन्दभाजः परस्परमालिङ्ग्य पुनर्जातमिव आत्मानं मन्यमानाः तदेव सरः सम्प्राप्य महासुखेन सुभाषितकथागोष्ठीविनोदेन कालं नयन्ति स्म। एवं ज्ञात्वा विवेकिना मित्रसंग्रहः कार्य्यः। न च मित्रेण सह व्याजेन वर्त्तितव्यमिति उक्तञ्च यतः।

यो मित्राणि करोत्यत्र न कौटिल्येन वर्तते।
तैः समं न पराभूतिं सम्प्राप्नोति कथञ्चन ॥ २०४ ॥

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके मित्रसम्प्राप्तिर्नाम द्वितीयं तन्त्रं समाप्तम्।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तृतीयं तन्त्रम्



अथ इदमारभ्यते काकोलूकीयं नाम तृतीयं तन्त्रम् । तस्य अयमाद्यः श्लोकः ।

न विश्वसेत्पूर्वविरोधितस्य शत्रोश्च मित्रत्वमुपागतस्य । दग्धां गुहां पश्य उलूकपूर्णां काकप्रणीतेन हुताशनेन ॥ १ ॥

तद्यथा अनुश्रूयते । अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तस्य समीपस्थः अनेकशाखासनाथोऽतिघनतरपत्रच्छदो न्यग्रोधपादपोऽस्ति तत्र च मेघवर्णो नाम वायसराजोऽनेककाकपरिवारः प्रतिवसति स्म । स तत्र विहितदुर्गरचनः सपरिजनः कालं नयति स्म । तथा अन्योऽरिमर्दनो नाम उलूकराजोऽसङ्ख्योलूकपरिवारो गिरिगुहादुर्गाश्रयः प्रतिवसति स्म-स च रात्रौ अभ्येत्य सदा एव तस्य न्यग्रोधस्य समन्तात् परिभ्रमति । अथ उलूकराजः पूर्वविरोधवशाद्यं कञ्चिद्वायसं समासादयति तं व्यापाद्य गच्छति । एवं नित्याभिगमनात् शनैः शनैः तत् न्यग्रोधपादपदुर्गं तेन समन्तात् निर्वायसं कृतम् । अथवा भवत्येवम् । उक्तञ्च ।

य उपेक्षेत शत्रुं स्वं प्रसरन्तं यदृच्छया ।
रोगं चालस्यसंयुक्तः स शनैस्तेन हन्यते ॥ २ ॥

तथाच। जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिञ्च प्रशमं नयेत् ।
अतिपुष्टाङ्गयुक्तोऽपि स पश्चात् तेन हन्यते ॥ ३ ॥

अथ अन्येद्युः स वायसराजो सर्वान् वायससचिवानाहूय प्रोवाच । भो ! उत्कटः तावदस्माकं शत्रुः उद्यमसम्पन्नश्च कालवशात् नित्यमेव निशागमे समेत्य अस्मत्पक्षकदनं करोति,तत् कथमस्य प्रतिविधानम् ? वयं तावत् रात्रौ न पश्यामः । न च तस्य दिवा दुर्गं विजानीमः, येन गत्वा प्रहरामः । तदत्र विषये किं युज्यते, सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावानाम् एकतमस्य क्रियमाणस्य । तद्विचार्य्य शीघ्रं कथयन्तु भवन्तः अथ ते प्रोचुः । युक्तमभिहितं देवेन यदा एष प्रश्नः कृतः । उक्तञ्च ।

अपृष्टेनापि वक्तव्यं सचिवेनात्र किञ्चन ।
पृष्टेन तु ऋतं पथ्यं वाच्यञ्च प्रियमप्रियम् ॥ ४ ॥
यो न पृष्टो हितं ब्रूते परिणामे सुखावहम् ।
सुमन्त्री प्रियवक्ता च केवलं स रिपुः स्मृतः ॥५ ॥
तस्मादेकान्तमासाद्य कार्य्यो मन्त्रो महीपतेः ।
येन तस्य वयं कुर्मो निर्णयं कारणं तथा ॥ ६ ॥

अथ स मेघवर्णः अन्वयागतोज्जीवि-सञ्जीवि-अनुजीवि-प्रजीवि-चिरञ्जीविनाम्नः पंच सचिवान् प्रत्येकं प्रष्टुमारब्धः । तत्र एतेषामादौ ताव दुज्जीविनं पृष्टवान् । भद्र ! एवं स्थिते किं मन्यते भवान् । स आह राजन् ! बलवता सह विग्रहो न कार्य्यः । यथा स बलवान् कालप्रहर्त्ता च । उक्तञ्च यतः ।

बलीयसे प्रणमतां काले प्रहरतामपि ।
सम्पदो नापगच्छन्ति प्रतीपमिव निम्नगाः ॥ ७ ॥

तथाच।सन्त्याज्यो धार्मिकश्चार्य्यो भ्रातृसंघातवा-
न् बली।अनेकविजयी चैव सन्धेयः स रिपुर्भवेत् ॥८॥
सन्धिः कार्य्योऽप्यनार्य्येण विज्ञाय प्राणसंशयम् ।
प्राणैः संरक्षितैः सर्वं यतो भवति रक्षितम् ॥ ९ ॥
येन अनेकयुद्धविजयी स तेन विशेषात् सन्दध-
नीयः । उक्तश्च ।

अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रभावेण तस्याशु वशं गच्छन्त्यरातयः॥ १० ॥
सन्धिमिच्छेत्समेनापि सन्दिग्धो विजयो युधि ।
न हि सांशयिकं कुर्य्यादित्युवाच बृहस्पतिः॥११॥
सन्दिग्धो विजयो युद्धे जनानामिह युध्यताम् ।
उपायत्रितयादूर्द्ध्वं तस्माद्युद्धं समाचरेत्॥ १२॥
असन्दधानो मानाद्यः समेनापि हतो भृशम् ।
आमकुम्भ इवान्येन करोत्युभयसंक्षयम् ॥ १३ ॥
समं शक्तिमता युद्धमशक्तस्य हि मृत्यवे ।
दृषत्कुम्भं यथा भित्त्वा तावत् तिष्ठति शक्ति-
मान् ॥ १४ ॥
अन्यच्च। भूमिर्मित्रं हिरण्यं वा विग्रहस्य फलत्रयम्।
नास्त्येकमपि यद्येषां विग्रहं न समाचरेत् ॥ १५ ॥
खनन्नाखुबिलं सिंहः पाषाणशकलाकुलम् ।
प्राप्नोति नखभङ्गं वा फलं वा मूषको भवेत् ॥१६ ॥
तस्मान्न स्यात् फलं यत्र दुष्टं युद्धन्तु केवलम् ।
न तत् स्वयं समुत्पाद्यं कर्त्तव्यं न कथञ्चन ॥१७॥
बलीयसा समाक्रान्तो वैतसीं वृत्तिमाचरेत् ।
वाञ्छन्नभ्रंशिनीं लक्ष्मीं न भौजङ्गीं कदा-
चन ॥ १८ ॥

कुर्वन् हि वैतसीं वृत्तिं प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
भुजङ्गवृत्तिमापन्नो वधमर्हति केवलम् ॥ १९ ॥
कौर्मं संकोचमास्थाय प्रहारानपि मर्षयेत् ।
काले काले च मतिमान् उत्तिष्ठेत् कृष्णसर्पवत् ॥२०॥
आगतं विग्रहं मत्वा सुसाम्ना प्रशमं नयेत् ।
विजयस्य ह्यनित्यत्वाद्रभसश्च समुत्सृजेत् ॥ २१ ॥

तथा च । बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् । प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥२२॥

एवमुज्जीवी साममन्त्रं सन्धिकारं कृतवान् । अथ तत् च्छ्रुत्वा सञ्जीविनं आह, भद्र ! तव अभिप्रायमपि श्रोतुमिच्छामि।स आह, देव ! न मम एतत् प्रतिभाति यच्छत्रुणा सह सन्धिः क्रियते । उक्तश्च यतः ।

शत्रुणा न हि सन्दध्यात्सुश्लिष्टेनापि सन्धिना ।
सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ २३ ॥

अपरं च स क्रूरोऽत्यन्तलुब्धो धर्मरहितः । तत् त्वया विशेषात् न सन्धेयः । उक्तश्च यतः ।

सत्यधर्मविहीनेन न सन्दध्यात् कथञ्चन ।
सुसन्धितोऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियाम्॥२४॥

तस्मात् तेन सह योद्धव्यमिति मे मतिः। उक्तश्च यतः ।

क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ।
मूढो युद्धावमन्ता च सुखोच्छेद्यो भवेद्रिपुः ॥ २५ ॥

अपरं तेन पराभूता वयम् । तद्यदि सन्धानकीर्त्तनं करिष्यामः स भूयोऽत्यन्तं कोपं करिष्यति । उक्तश्च ।

चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।
स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति ॥२६॥

सामवादाः सकोपस्य शत्रोः प्रत्युत दीपकाः ।
प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः ॥ २७ ॥
यदेव एतद्वदति रिपुर्बलवान् । तदप्यकारणम् । उक्तञ्च यतः ।
सोत्साहशक्तिसम्पन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम् ।
यथा कण्ठीरवो नागे सुसाम्राज्यं प्रपद्यते ॥ २८ ॥
मायया शत्रवो वध्या अवध्याः स्युर्बलेन ये ।
यथा स्त्रीरूपमास्थाय हतो भीमेन कीचकः ॥२९॥
तथा च। मृत्योरिवोग्रदण्डस्य राज्ञो यान्ति वशं द्विषः।
शष्पतुल्यं हि मन्यन्ते दयालुं रिपवो नृपम् ॥ ३० ॥
न याति शमनं यस्य तेजस्तेजस्वितेजसा ।
वृथा जातेन किं तेन मातुर्यौवनहारिणा ॥ ३१ ॥
या लक्ष्मीर्नानुलिप्ताङ्गी वैरिशोणितकुङ्कुमैः ।
कान्तापि मनसः प्रीतिं न सा धत्ते मनस्विनाम्॥३२॥
रिपुरक्तेन संसिक्तारिस्त्रीनेत्राम्बुभिस्तथा ।
न भूमिर्यस्य भूपस्य का श्लाघा तस्य जीवने॥३३॥
एवं सञ्जीवी विग्रहमन्त्रं विज्ञापयामास । अथ तच्छ्रुत्वा अनुजीविनमपृच्छत् । भद्र ! त्वमपि स्वाभिप्रायं निवेदय । सोऽब्रवीत् । देव ! दुष्टः स बलाधिको निर्मर्य्यादश्च तत् तेन सह सन्धिविग्रहौ न युक्तौ केवलं यानमर्हं स्यात् । उक्तञ्च ।
बलोत्कटेन दुष्टेन मर्य्यादारहितेन च ।
न सन्धिविग्रहौ नैव विना यानं प्रशस्यते ॥ ३४ ॥
द्विधाकारं भवेत् यानं भयत्रस्तप्ररक्षणम् ।
एकमन्यज्जिगीषोश्च यात्रालक्षणमुच्यते ॥ ३५ ॥
कार्त्तिके वाथ चैत्रे वा विजिगीषोः प्रशस्यते ।
यानमुत्कृष्टवीर्य्यस्य शत्रुदेशे न चान्यदा ॥ ३६ ॥

अवस्कन्दप्रदानस्य सर्वे कालाः प्रकीर्त्तिताः ।
व्यसने वर्त्तमानस्य शत्रोश्छिद्रान्वितस्य च ॥ ३७ ॥
स्वस्थानं सुदृढं कृत्वा शूरैश्चाप्तैर्महाबलैः ।
परदेशं ततो गच्छेत् प्रणिधिव्याप्तमग्रतः ॥ ३८ ॥
अज्ञातविविधासारतोयशस्यो व्रजेत्तु यः ।
परराष्ट्रं स नो भूयः स्वराष्ट्रमधिगच्छति ॥ ३९ ॥

तत्ते युक्तं कर्त्तुमपसरणम् ।

अन्यच्च । न विग्रहं न सन्धानं बलिना तेन पापिना ।
कार्य्यलाभमपेक्ष्यापसरणं क्रियते बुधैः ॥ ४० ॥

उक्तश्च यतः, यदपसरति मेषः कारणं तत्प्रहर्तुं
मृगपतिरपि कोपात् सङ्कुचत्युत्पतिष्णुः ।
हृदयविहितवैरा गूढमन्त्रोपाचाराः
किमपि विगणयन्तो बुद्धिमन्तः सहन्ते ॥ ४१ ॥

अन्यच्च । बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा देशत्यागं करोति यः ।
युधिष्ठिर इवाप्नोति पुनर्जीवन् स मेदिनीम् ॥ ४२ ॥
युद्ध्यतेऽहङ्कृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा ।
स तस्य वाञ्छितं कुर्य्यादात्मनश्च कुलक्षयम् ॥ ४३ ॥

तद्बलवताभियुक्तस्य अपसरणसमयोऽयं न सन्धेर्विग्रहस्य च । एवमनुजीविमन्त्रोऽपसरणस्य । अथ तस्य वाक्यं समाकर्ण्य प्रजीविनमाह । भद्र ! त्वमपि आत्मनोऽभिप्रायं वद । सोऽब्रवीत् । देव ! मम सन्धिविग्रहयानानि त्रीणि अपि न प्रतिभान्ति विशेषतश्च आसनं प्रतिभाति ।

उक्तंच यतः । नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते ॥ ४४ ॥

अन्यच्च । अभियुक्तो बलवता दुर्गे तिष्ठेत् प्रयत्नवान् ।
तत्रस्थः सुहृदाह्वानं प्रकुर्वीतात्ममुक्तये ॥ ४५ ॥

यो रिपोरागमं श्रुत्वा भयसन्त्रस्तमानसः ।
स्वस्थानं सन्त्यजेत्तत्र न स भूयो वसेन्नरः ॥ ४६ ॥
दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः ।
स्थानहीनस्तथा राजा गम्यः स्यात्सर्वजन्तुषु ॥४७॥
निजस्थानस्थितोऽप्येकः शतं योद्धुं सहेन्नरः ।
शक्तानामपि शत्रूणां तस्मात् स्थानं न सन्त्यजेत् ॥४८॥
तस्माद्दुर्गं दृढं कृत्वा सुभटासारसंयुतम् ।
प्राकारपरिखायुक्तं शस्त्रादिभिरलंकृतम् ॥ ४९ ॥
तिष्ठ मध्यगतो नित्यं युद्धाय कृतनिश्चयः ।
जीवन् सम्प्राप्स्यसि क्ष्मान्तं मृतो वा स्वर्गमेष्यसि ॥५०॥
अन्यच्च । बलिनापि न बध्यन्ते लघवोऽप्येकसंश्रयाः ।
विपक्षेणापि मरुता यथैकस्थानवीरुधः ॥ ५१ ॥
महानप्येकजो वृक्षो बलवान् सुप्रतिष्ठितः ।
प्रसह्य इव वातेन शक्यो धर्षयितुं यतः ॥ ५२ ॥
अथ ये संहता वृक्षाः सर्वतः सुप्रतिष्ठिताः ।
न ते शीघ्रेण वातेन हन्यन्ते ह्येकसंश्रयात् ॥५३॥
एवं मनुष्यमेकं च शौर्य्येणापि समन्वितम् ।
शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते हिंसन्ति च ततः परम् ॥५४॥
एवं प्रजीविमन्त्र इदमासनसंज्ञकम् । एतत्समाकर्ण्य चिरञ्जीविनं प्राह, भद्र ! त्वमपि स्वाभिप्रायं वद । सोऽब्रवीत् देव ! षाड्गुण्यमध्ये मम संश्रयः सम्यक् प्रतिभाति । तत् तस्य अनुष्ठानं कार्य्यम् । उक्तञ्च ।
असहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति ।
निर्वाते ज्वलितो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥५५॥
सङ्गतिः श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषतः ।
तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥ ५६ ॥

तदत्रैव स्थितेन त्वया कश्चित् समर्थः समाश्रयणीयः। यो विपत्प्रतीकारं करोति। यदि पुनस्त्वं स्वस्थानं त्यक्त्वा अन्यत्र यास्यसि। तत् कोऽपि ते वाङ्मात्रेणापि सहायत्वं न करिष्यति। उक्तश्च यतः।

वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ॥५७॥

अथवा न एतत् एकान्तं यद्बलिनमेकं समाश्रयेत्। लघूनामपि संश्रयो रक्षायै एव भवति। उक्तश्च यतः।

सङ्घातवान् यथा वेणुर्निबिडो वेणुभिर्वृतः।
न शक्यः स समुच्छेत्तुं दुर्बलोऽपि तथा नृपः ॥ ५८ ॥

यदि पुनरुत्तमसंश्रयो भवति तत्किमुच्यते। उक्तश्च।

महाजनस्य सम्पर्कः कस्य नोन्नतिकारकः।
पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥ ५९ ॥

तदेवं संश्रयं विना न कश्चित् प्रतीकारो भवति। तस्मात् संश्रयः कार्य्य इति मेऽभिप्रायः। एवं चिरञ्जीविमन्त्रः। अथ एवमभिहिते स मेघवर्णो राजा चिरन्तनं पितृसचिवं दीर्घायुषं सकलनीतिशास्त्रपारङ्गतं स्थिरजीविनामानं प्रणम्य प्रोवाच। तात! यत् एते मया पृष्टाः सचिवाः तावदत्र स्थितस्यापि तव, तत् परीक्षार्थं, येन त्वं सकलं श्रुत्वा यदुचितं तन्मे समादिशसि। तत् यद्युक्तं भवति तत्समादेश्यम्। स आह, वत्स! सर्वैरपि एतैर्नीतिशास्त्राश्रयमुक्तं सचिवैः। तदुपयुज्यते स्वकालोचितं सर्वमेव, परमेष द्वैधीभावस्य कालः। उक्तश्च।

अविश्वासं सदा तिष्ठेत् सन्धिना विग्रहेण च।
द्वैधीभावं समाश्रित्य नैव शत्रौ बलीयसि ॥ ६० ॥

तच्छत्रुं विश्वास्य अविश्वस्तैर्लोभं दर्शयद्भिः सुखेन उच्छिद्यते रिपुः । उक्तञ्च ।

उच्छेद्यमपि विद्वांसो वर्द्धयन्त्यरिमेकदा ।
गुडेन वर्द्धितः श्लेष्मा सुखं वृद्ध्या निपात्यते ॥६१॥

तथाच । स्त्रीणां शत्रोः कुमित्रस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः । यो भवेदेकभावेन न स जीवति मानवः ॥ ६२ ॥

कृत्यं देवद्विजातीनामात्मनश्च गुरोस्तथा ।
एकभावेन कर्त्तव्यं शेषं द्वैधं समाश्रितम् ॥ ६३ ॥

एको भावः सदा शस्तो यतीनां भावितात्मनाम् ।
स्त्रीलुब्धानां न लोकानां विशेषेण महीभृताम् ॥६४॥

तद्द्वैधीभावं संश्रितस्य तव स्वस्थाने वासो भविष्यति, लोभाश्रयाच्च शत्रुमुच्चाटयिष्यसि । अपरं यदि किञ्चित् छिद्रं तस्य पश्यसि तद्गत्वा व्यापादयिष्यसि मेघवर्ण आह । तात ! मया सोऽविदितसंश्रयः, तत् कथं तस्य छिद्रं ज्ञास्यामि । स्थिरजीवी आह । वत्स ! न केवलं स्थानं छिद्राण्यपि तस्य प्रकटीकरिष्यामि प्रणिधिभिः । उक्तञ्च ।

गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति वै द्विजाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ६५ ॥

उक्तञ्चात्र विषये, यस्तीर्थानि निजे पक्षे परपक्षे विशेषतः । गुप्तैश्चारैर्नृपो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ ६६ ॥

मेघवर्ण आह । तात ! कानि तीर्थानि उच्यन्ते कति सङ्ख्यानि च, कीदृशाः गुप्तचराः, तत्सर्वं नि-

वेद्यतामिति । स आह । अत्र विषये भगवता नारदेन युधिष्ठिरः प्रोक्तः । यच्छत्रुपक्षेऽष्टादश तीर्थानि स्वपक्षे पञ्चदश । त्रिभिः त्रिभिः गुप्तचरैस्तानि ज्ञेयानि । तैः ज्ञातैः स्वपक्षः परपक्षश्च वश्यो भवति ! उक्तश्च नारदेन युधिष्ठिरं प्रति ।

कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दशपंच च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ ६७ ॥

तीर्थशब्देन अयुक्तकर्माभिधीयते तद्यदि तेषां कुत्सितं भवति तत्स्वामिनोऽभिघाताय भवति । प्रधानं भवति तद्वृद्धये स्यादिति । तद्यथा—मन्त्री पुरोहितः सेनापतिर्युवराजो दौवारिकोऽन्तर्वासिकः प्रशासकः समाहर्तृसन्निधातृप्रदेष्टृज्ञापकाः साधनाध्यक्षो गजाध्यक्षः कोशाध्यक्षो दुर्गपालकरपालसीमापालप्रोत्कटभृत्याः एषां भेदेन द्राक् रिपुः साध्यते स्वपक्षे च देवी जननी कंचुकी मालिकः शय्यापालकः स्पर्शाध्यक्षः सांवत्सरिको भिषग्जलवाहकः ताम्बूलवाहक आचार्योऽङ्गरक्षकः स्थानचिन्तकः छत्रधरो विलासिनी एषां वैरद्वारेण स्वपक्षे विघातः । तथा च ।

वैद्यसांवत्सरिकाचार्य्याः स्वपक्षेऽधिकृताश्चराः ।
यथाहितुण्डिकोन्मत्ताः सर्वं जानन्ति शत्रुषु ॥ ६८ ॥

तथा च । कृत्याकृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तःप्रणिधयः पदम् ।
विदांकुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥ ६९ ॥

एवं मन्त्रिवाक्यमाकर्ण्य अत्रान्तरे मेघवर्ण आह, तात ! अथ किं निमित्तमेवंविधं प्राणान्तिकं सदैव वायसोलूकानां वैरम् । स आह, वत्स ! कदाचित् हंसशुकबककोकिलचातकोलूकमयूरकपोतपारावतविष्किरप्रभृतयः सर्वेऽपि पक्षिणः समेत्य

सोद्वेगं मन्त्रयितुमारब्धाः । अहो ! अस्माकं तावद्वैनतेयो राजा–स च वासुदेवभक्तः न काम-पि चिन्तामस्माकं करोति । तत् किं तेन वृथा-स्वामिना यो लुब्धकपाशैः नित्यं निबध्यमानानां न रक्षां विधत्ते । उक्तञ्च ।

यो न रक्षति वित्रस्तान् पीड्यमानान् परैः सदा ।
जन्तून् पार्थिवरूपेण स कृतान्तो न संशयः॥७०॥

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजाः ।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ ७१ ॥

षडिमान् पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्य्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ७२ ॥

अरक्षितारं राजानं भार्य्यां चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ७३ ॥

तत् सञ्चिन्त्य अन्यः कश्चित् राजा विहङ्गमानां क्रिय-तामिति । अथ तैः भद्राकारम् उलूकमवलोक्य सर्वै-रभिहितम् । यत् एष उलूको राजा अस्माकं भविष्यति तदानीयन्तां नृपाभिषेकसम्बन्धिनः सम्भारा इति । अथ साधिते विविधतीर्थोदके प्रगुणीकृतेऽष्टोत्तरशतमू-लिकासङ्घाते प्रदत्ते सिंहासने वर्त्तिते सप्तद्वीपसमुद्रभूधर-विचित्रे धरित्रीमण्डले प्रसारिते व्याघ्रचर्मणि, आपूरि-तेषु हेमकुम्भेषु दीपेषु वाद्येषु च सज्जीकृतेषु दर्पणादिषु माङ्गल्यवस्तुषु पठत्सु बन्दिमुख्येषु वेदोच्चारणपरेषु समुदितमुखेषु ब्राह्मणेषु गीतपरे युवतीजने, आनीता-यां अग्रमहिष्यां कृकालिकायामुलूकोऽभिषेकार्थं यावत् सिंहासने उपविशति तावत् कुतोऽपि वायसः समायातः । सोऽचिन्तयत्, अहो ! किमेष सकलपक्षि-

समागमो महोत्सवश्च । अथ ते पक्षिणः तं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः । पक्षिणां मध्ये वायसः चतुरः श्रूयते उक्तश्च ।

नराणां नापितो धूर्त्तः पक्षिणां चैव वायसः ।
दंष्ट्रिणाञ्च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम् ॥७४॥

तदस्यापि वचनं ग्राह्यम् । उक्तश्च ।

बहुधा बहुभिः सार्द्धं चिन्तिताः सुनिरूपिताः ।
कथञ्चिन्न विलीयन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥ ७५ ॥

अथ वायसः समेत्य तानाह, अहो ! किं महाजनसमागमोऽयं परममहोत्सवश्च । ते प्रोचुः, भो ! नास्ति कश्चिद्विहङ्गमानां राजा । तदस्य उलूकस्य विहङ्गराज्याभिषेको निरूपितस्तिष्ठति समस्तपक्षिभिः। तत् त्वमपि स्वमतं देहि,प्रस्तावे समागतोऽसि। अथ असौ काको विहस्य आह । अहो ! न युक्तमेतत् यन्मयूरहंसकोकिलचक्रवाकशुककारण्डवहारीतसारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु दिवान्धस्य अस्य करालवक्रस्य अभिषेकः क्रियते । तन्न एतत् मम मतम् । यतः ।

वक्रनासं सुजिह्माक्षं क्रूरमप्रियदर्शनम् ।
अक्रुद्धस्येदृशं वक्त्रं भवेत् क्रुद्धस्य कीदृशम् ॥ ७६ ॥

तथा च । स्वभावरौद्रमत्युग्रं क्रूरमप्रियवादिनम् ।
उलूकं नृपतिं कृत्वा का नः सिद्धिर्भविष्यति॥७७॥

अपरं वैनतेये स्वामिनि स्थिते किमेष दिवान्धः क्रियते राजा, तत् यद्यपि गुणवान् भवति तथापि एकस्मिन् स्वामिनि स्थिते नान्यो भूपः प्रशस्यते।

एक एव हितार्थाय तेजस्वी पार्थिवो भुवः ।
युगान्त इव भास्वन्तो बहवोऽत्र विपत्तये ॥ ७८ ॥

तत् तस्य नाम्नापि यूयं परेषामगम्या भविष्यथ । उक्तश्च ।

गुरूणां नाममात्रेऽपि गृहीते स्वामिसम्भवे ।
दुष्टानां पुरतः क्षेमं तत्क्षणादेव जायते ॥ ७९ ॥
तथा च । व्यपदेशेन महतां सिद्धिः सञ्जायते परा ।
शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥८०॥
ते ऊचुः कथमेतत्! स आह ।

कथा ६.

कस्मिंश्चित् वने चतुर्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिवसति स्म । तत्र कदाचित् महती अनावृष्टिः सञ्जाता प्रभूतवर्षाणि यावत् । तया तडागह्रदपल्वलसरांसि शोषमुपगतानि । अथ तैः समस्तगजैः स गजराजः प्रोक्तः। देव ! पिपासाकुला गजकलभा मृतप्राया अपरे मृताश्च । तत् अन्विष्यतां कश्चित् जलाशयो यत्र जलपानेन स्वस्थतां व्रजन्ति, ततश्चिरं ध्यात्वा तेन अभिहितम् । अस्ति महान् ह्रदो विविक्ते प्रदेशे स्थलमध्यगतः पातालगङ्गाजलेन सदैव पूर्णः । तत् तत्र गम्यतामिति । तथानुष्ठिते पञ्चरात्रम् उपसर्पद्भिः समासादितः तैः स ह्रदः । तत्र स्वेच्छया जलमवगाह्य अस्तमनवेलायां निष्क्रान्तास्तस्य च ह्रदस्य समन्तात् शशकबिला असंख्याः सुकोमलभूमौ तिष्ठन्ति । तेऽपि समस्तैरपि तैर्गजैरितस्ततो भ्रमद्भिः परिभग्नाः । बहवः शशका भग्नपादशिरोग्रीवा विहिताः केचिन्मृताः केचिज्जीवशेषा जाताः । अथ गते तस्मिन् गजयूथे शशकाः सोद्वेगा गजपादक्षुण्णसमावासाः केचिद्भग्नपादा अन्ये जर्जरितकलेवरा रुधिरप्लुता अन्ये हतशिशवो बाष्पपिहितलोचनाः समेत्य मिथो मन्त्रं चक्रुः । अहो ! विनष्टा वयम्, नित्यमेव एतद्गजयूथमागमिष्यति यतो नान्यत्र जलमस्ति । तत् सर्वेषां नाशो भविष्यति । उक्तञ्च ।

स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजङ्गमः ।
हसन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः ॥ ८१ ॥

तच्चिन्त्यतां कश्चिदुपायः, तत्रैकः प्रोवाच । गम्यतां देशत्यागेन, किमन्यत, उक्तश्च मनुना व्यासेन च ।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥८२॥
क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ ८३ ॥
आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ ८४ ॥

ततश्च अन्ये प्रोचुः । भोः ! पितृपैतामहं स्थानं न शक्यते सहसा त्यक्तुम् । तत क्रियतां तेषां कृते काचित् विभीषिका यत् कथमपि दैवात् न समायान्ति उक्तश्च ।

निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फटा ।
विषं भवतु मा वास्तु फटाटोपो भयङ्करः ॥ ८५ ॥

अथ अन्ये प्रोचुः । यदि एवं ततः तेषां महद्विभीषिकास्थानमस्ति येन न आगमिष्यन्ति । सा च चतुरदूतायत्ता विभीषिका । यतो विजयदत्तो नाम राजा अस्मत्स्वामी शशकः चन्द्रमण्डले निवसति तत् प्रेष्यतां कश्चित मिथ्यादूतो यूथाधिपसकाशं यत चन्द्रस्त्वामत्र ह्रदे आगच्छन्तं निषेधयति यतोऽस्मत्परिग्रहोऽस्य समन्ताद्वसति । एवमभिहिते श्रद्धेयवचनात् कदापि निवर्तते । अथ अन्ये प्रोचुः। यदि एवं तदस्ति लम्ब-

कर्णो नाम शशकः। स च वचनरचनाचतुरो दूत-कर्मज्ञः । स तत्र प्रेष्यतामिति । उक्तश्च ।

साकारो निःस्पृहो वाग्मी नानाशास्त्रविचक्षणः ।
परचित्तावगन्ता च राज्ञो दूतः स इष्यते ॥ ८६ ॥

अन्यच्च, यो मूर्खं लौल्यसम्पन्नं राजद्वारिकमाचरेत्।
मिथ्यावादं विशेषेण तस्य कार्यं न सिद्ध्यति ॥८७॥

तदन्विष्यतां यदि अस्माद्व्यसनादात्मनां सुनिर्मुक्तिः। अथ अन्ये प्रोचुः, अहो ! युक्तमेतत् । न अन्यः कश्चिदुपायोऽस्माकं जीवितस्य, तथा एव क्रियताम् । अथ लम्बकर्णो गजयूथाधिपसमीपे निरूपितो गतश्च । तथानुष्ठिते लम्बकर्णोऽपि गजमार्गमा साद्य अगम्यं स्थलमारुह्य तं गजमुवाच । भो भो दुष्ट गज !किमेवं लीलया निःशङ्कतया अत्र चन्द्रह्रदे आगच्छसि। तन्न आगन्तव्यं निवर्त्त्यतामिति । तदाकर्ण्य विस्मितमना गज आह। भोः ! कस्त्वम् ? स आह। अहं लम्बकर्णो नाम शशकः चन्द्रमण्डले वसामि। साम्प्रतं भगवता चन्द्रमसा तव पार्श्वे प्रहितो दूतो जानाति एव भवान्, यथार्थवादिनो दूतस्य न दोषः करणीयः दूतमुखाः हि राजानः सर्व एव, उक्तश्च ।

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु बन्धुवर्गवधेष्वपि ।
परुषाण्यपि जल्पन्तो वध्या दूता न भूभुजा॥८८॥

तत् श्रुत्वा स आह।भोः शशक! तत्कथय भगवतश्चन्द्रमसः सन्देशं,येन सत्वरं क्रियते। स आह।भवता अतीतदिवसे यूथेन सह आगच्छता प्रभूताः शशकाः निपातिताः। तत् किं न वेत्ति भवान्, यत् मम परिग्रहोऽयम् ! तद्यदि जीवितेन ते प्रयोजनं तदा केनापि प्रयोजनेन अत्र ह्रदे न आगन्तव्यमिति सन्देशः। गज आह, अथ क्व

वर्त्तते भगवान् स्वामी चन्द्रः! स आह, अत्र ह्रदे साम्प्रतं शशकानां भवद्यूथमथितानां हतशेषाणां समाश्वासनाय समायातः तिष्ठति। अहं पुनः तवान्तिकं प्रेषितः गज आह, यदि एवं तद्दर्शय मे तं स्वामिनं येन प्रणम्य अन्यत्र गच्छामि। शशक आह, भो!आगच्छ मया सह एकाकी येन दर्शयामि। तथानुष्ठिते शशको निशासमये तं गजं ह्रदतीरे नीत्वा जलमध्ये स्थितं चन्द्रबिम्बमदर्शयत्। आह च, भो! एष नः स्वामी जलमध्ये समाधिस्थः तिष्ठति तत् निभृतं प्रणम्य सत्वरं व्रजेति, नोचेत् समाधिभङ्गाद्भूयोऽपि प्रभूतं कोपं करिष्यति। अथ गजोऽपि त्रस्तमनाः तं प्रणम्य पुनर्गमनाय प्रस्थितः। शशकाश्च तद्दिनात् आरभ्य सपरिवाराः सुखेन स्वेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति स्म। अतोऽहं ब्रवीमि।

व्यपदेशेन महतां सिद्धिः सञ्जायते परा।
शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम्॥८९॥

अपिच, क्षुद्रमलसं कापुरुषं व्यसनिनमकृतज्ञम्।
पृष्ठप्रलपनशीलं स्वामित्वेन नाभियोजयेज्जीवितकामः॥ ९०॥

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ।
उभावपि क्षयं प्राप्तौ पुरा शशकपिञ्जलौ॥ ९१॥

ते प्रोचुः, कथमेतत्? स आह।

कथा ७.

कस्मिंश्चिद्वृक्षे पुरा अहं अवसम्। तत्र अधस्तात् कोटरे कपिञ्जलो नाम चटकः प्रतिवसति स्म।अथ सदैव अस्तमनवेलायामागतयोः द्वयोः अनेकसुभाषितगोष्ठ्या देवर्षिब्रह्मर्षिराजर्षिपुराणचरितकीर्त्तनेन च पर्य्यटनदृष्टानेककौतूहलप्रकथनेन च परमसुखमनुभवतोः कालो

व्रजति। अथ कदाचित् कपिञ्जलः प्राणयात्रार्थमन्यैः चटकैः सह अन्यं पक्वशालिप्रायं देशं गतः। ततो यावत् निशासमयेऽपि न आयातः तावदहं सोद्वेगमनाः तद्वियोगदुःखितः चिन्तितवान्। अहो! किमद्य कपिञ्जलो न आयातः। किं केनापि पाशेन बद्धः? उताहोस्वित् केनापि व्यापादितः? सर्वथा यदि कुशलो भवति तन्मां विना न तिष्ठति। एवं मे चिन्तयतो बहूनि अहानि व्यतिक्रान्तानि। ततश्च तत्र कोटरे कदाचित् शीघ्रगो नाम शशकोऽस्तमनवेलायामागत्य प्रविष्टः। मया अपि कपिञ्जलनिराशत्वेन न निवारितः। अथ अन्यस्मिन्नहनि कपिञ्जलः शालिभक्षणादतीव पीवरतनुः स्वमाश्रयं स्मृत्वा भूयोऽपि तत्रैव समायातः। अथवा साधु इदमुच्यते।

न तादृग् जायते सौख्यमपि स्वर्गे शरीरिणाम्।
दारिद्र्येऽपि हि यादृक् स्यात् स्वदेशे स्वपुरे गृहे ॥ ९२ ॥

अथ असौ कोटरान्तर्गतं शशकं दृष्ट्वा साक्षेपमाह। भो शशक! न त्वया सुन्दरं कृतं यत् मम आवसथस्थाने प्रविष्टोऽसि, तत् शीघ्रं निष्क्रम्यताम्। शशक आह। न तव इदं गृहं किन्तु मम एव। तत् किं मिथ्या परुषाणि जल्पसि। उक्तञ्च।

वापीकूपतडागानां देवालयकुजन्मनाम्।
उत्सर्गात्परतः स्वाम्यमपि कर्त्तुं न शक्यते ॥ ९३ ॥

तथाच, प्रत्यक्षं यस्य यद्भुक्तं क्षेत्राद्यं दश वत्सरान्।
तत्र भुक्तिः प्रमाणं स्यान्न साक्षी नाक्षराणि वा ॥ ९४ ॥

मानुषाणामयं न्यायो मुनिभिः परिकीर्त्तितः।
तिरश्चाञ्च विहङ्गानां यावदेव समाश्रयः ॥ ९५ ॥

तन्मम एतद्गृहं न तव इति । कपिञ्जल आह, भो ! यदि स्मृतिं प्रमाणीकरोषि तदागच्छ मया सह येन स्मृतिपाठकं पृष्ट्वा स यस्य ददाति स गृह्णातु । तथानुष्ठिते मया अपि चिन्तितम् । किमत्र भविष्यति । मया द्रष्टव्योऽयं न्यायः । ततः कौतुकादहमपि तावनु प्रस्थितः । अत्रान्तरे तीक्ष्णदंष्ट्रो नाम आरण्यमार्जारः तयोर्विवादं श्रुत्वा मार्गासन्नं नदीतटमासाद्य कृतकुशोपग्रहो निमीलितनयन ऊर्ध्वबाहुरर्द्धपादस्पृष्टभूमिः श्रीसूर्य्याभिमुख इमां धर्मोपदेशनामकरोत् । अहो ! असारोऽयं संसारः क्षणभङ्गुराः प्राणाः । स्वप्नसदृशः प्रियसमागमः । इन्द्रजालवत् कुटुम्बपरिग्रहोऽयम् । तत् धर्मं मुक्त्वा नान्या गतिः अस्ति । उक्तञ्च ।

अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः ।
नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्त्तव्यो धर्मसंग्रहः ॥९६॥
यस्य धर्मविहीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ ९७ ॥
आच्छादयति कौपीनं यो दंशमशकापहम् ।
शुनः पुच्छमिव व्यर्थं पाण्डित्यं धर्मवर्जितम्॥९८॥

अन्यच्च, पुलाका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।
मशका इव मर्त्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ९९ ॥
श्रेयः पुष्पं फलं वृक्षाद्दध्नः श्रेयो घृतं स्मृतम् ।
श्रेयस्तैलञ्च पिण्याकाच्छ्रेयान् धर्मस्तु मानुषात् ॥१००॥
सृष्टा मूत्रपुरीषार्थमाहाराय च केवलम् ।
धर्महीनाः परार्थाय पुरुषाः पशवो यथा ॥ १०१ ॥
स्थैर्य्यं सर्वेषु कृत्येषु शंसन्ति नयपण्डिताः ।
बह्वन्तरायुक्तस्य धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥ १०२ ॥

संक्षेपात् कथ्यते धर्मो जनाः किं विस्तरेण वः ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ १०३ ॥
श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्य्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥१०४॥

अथ तस्य तां धर्मोपदेशनां श्रुत्वा शशक आह, भो भो कपिञ्जल ! एष नदीतीरे तपस्वी धर्मवादी तिष्ठति । तदेनं पृच्छावः । कपिञ्जल आह, ननु स्वभावतोऽस्माकं शत्रुभूतोऽयमस्ति । तद्दूरे स्थितौ पृच्छावः । कदाचिदस्य व्रतवैकल्यं सम्पद्यते। ततो दूरस्थितावूचतुः । भो भोः तपस्विन् ! धर्मोपदेशक ! आवयोर्विवादो वर्त्तते । तद्धर्मशास्त्रद्वारेण अस्माकं निर्णयं कुरु यो हीनवादी स ते भक्ष्य इति । स आह, भद्रौ ! मा मैवं वदतम् । निवृत्तोऽहं नरकपातकभार्गादहिंसैव धर्ममार्गः । उक्तञ्च ।

अहिंसापूर्वको धर्मो यस्मात् सद्भिरुदाहृतः ।
यूकमत्कुणदंशादींस्तस्मात्तानपि रक्षयेत् ॥१०५॥
हिंसकान्यपि भूतानि यो हिंसाति स निर्घृणः ।
स याति नरकं घोरं किं पुनर्यः शुभानि च ॥१०६॥

एतेऽपि ये याज्ञिका यज्ञकर्मणि पशून् व्यापादयन्ति ते मूर्खाः परमार्थं श्रुतेः न जानन्ति ! तत्र किल एतदुक्तम् अजैर्यष्टव्यम् । अजा व्रीहयः तावत् सप्तवार्षिकाः कथ्यन्ते न पुनः पशुविशेषाः उक्तञ्च ।

वृक्षांश्छित्वा पशून् हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम्।
यद्येव गम्यते स्वर्गं नरकं केन गम्यते ॥ १०७ ॥

तन्न अहं भक्षयिष्यामि । परं जयपराजयानिर्णयं

करिष्यामि । किन्तु अहं वृद्धो दूराद्युवयोः भाषान्तरं सम्यक् न शृणोमि । एवं ज्ञात्वा मम समीपवर्त्तिनौ भूत्वा मम अग्रे न्यायं वदतम् । येन विज्ञाय विवादपरमार्थं वचो वदतो मे परलोकबाधो न भवति । उक्तञ्च यतः ।

मानाद्वा यदि वा लोभात् क्रोधाद्वा यदि वा भयात्।
यो न्यायमन्यथा ब्रूते स याति नरकं नरः॥१०८॥

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतं कन्यानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ १०९ ॥

उपविष्टः सभामध्ये यो न वक्ति स्फुटं वचः ।
तस्माद्दूरेण स त्याज्यो न्यायो वा कीर्त्तयेद्दतम् ॥ ११० ॥

तस्माद्विश्रब्धौ मम कर्णोपान्तिके स्फुटं निवेदयतम् । किं बहुना, तेन क्षुद्रेण तथा तौ तूर्णं विश्वासितौ, यथा तस्य उत्सङ्गवर्त्तिनौ सञ्जातौ ततश्च तेनापि समकालमेव एकः पादान्तेन आक्रान्तः, अन्यो दंष्ट्राक्रकचेन च । ततो गतप्राणौ भक्षितौ इति । अतोऽहं ब्रवीमि ।

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ ।
उभावपि क्षयं प्राप्तौ पुरा शशकपिञ्जलौ ॥ १११ ॥

भवन्तोऽपि एनं दिवान्धं क्षुद्रमर्थपतिमासाद्य रात्र्यन्धाः सन्तः शशकपिञ्जलमार्गेण यास्यन्ति । एवं ज्ञात्वा यदुचितं तद्विधेयमतः परम्, अथ तस्य तत् वचनमाकर्ण्य साधु अनेन अभिहितमिति उक्त्वा भूयोऽपि पार्थिवार्थं समेत्य मन्त्रयिष्यामहे इति ब्रुवाणाः सर्वे पक्षिणो यथाभिमतं जग्मुः । केवलमवशिष्टो भद्रासनोपविष्टः अभिषेकाभिमुखो दिवान्धः कृकालि-

कया सह आस्ते। आह च कः कोऽत्र भो भोः! किमद्यापि न क्रियते मम अभिषेकः! इति श्रुत्वाकृकालिकया अभिहितम्। भद्र! तव अभिषेके कृतोऽयं विघ्नो वायसेन। गताश्च सर्वेऽपि विहगा यथेप्सितासु दिक्षु केवलमेकोऽयं वायसोऽवशिष्टः केनापि हेतुना तिष्ठति तत् त्वरितमुत्तिष्ठ येन त्वां स्वाश्रयं प्रापयामि। तत् श्रुत्वा सविषादमूलूको वायसमाह, भो भो दुष्टात्मन्! किं मया ते अपकृतम्! यत् राज्याभिषेको मे विघ्नितः। तत् अद्य प्रभृति सान्वयमावयोर्वैरं सञ्जातम्। उक्तश्च, ।

रोहति सायकैर्विद्धं छिन्नं रोहति चासिना।
वचो दुरुक्तं बीभत्सं न प्ररोहति वाक्क्षतम्॥११२॥

इति एवमभिधाय कृकालिकया सह स्वाश्रयं गतः। अथ भयव्याकुलो वायसो व्यचिन्तयत्। अहो! अकारणं वैरमासादितं मया।किमिदं व्याहृतम्। उक्तश्च।

अदेशकालज्ञमनायतिक्षमं यदप्रियं लाघवकारि चात्मनः। योऽत्राब्रवीत् कारणवर्जितं वचो न तद्वचः स्याद्विषमेव तद्वचः॥ ११३॥

बलोपपन्नोऽपि हि बुद्धिमान्नरः परं नयेन स्वयमेव वैरिताम्। भिषक् ममास्तीति विचिन्त्य भक्षयेदकारणात् को हि विचक्षणो विषम्॥ ११४॥

परपरिवादः परिषदि न कथञ्चित् पण्डितेन वक्तव्यः।
सत्यमपि तन्न वाच्यं यदुक्तमसुखावहं भवति॥११५॥

सुहृद्भिराप्तैरसकृद्विचारितं स्वयञ्च बुद्ध्या प्रविचारिताश्रयम्।करोति कार्य्यं खलु यः स बुद्धिमान्

स एव लक्ष्म्या यशसाञ्च भाजनम् ॥ ११६ ॥

एवं विचिन्त्य काकोऽपि प्रयातः । तदाप्रभृति अस्माभिः सह कौशिकानाम् अन्वयगतं वैरमस्ति । मेघवर्ण आह, तात! एवं गते अस्माभिः किं कृत्यमस्ति । स आह, वत्स ! एवं गतेऽपि षाड्गुण्यात् अपरः स्थूलोऽभिप्रायोऽस्ति तमङ्गीकृत्य स्वयमेव अहं तद्विजयाय यास्यामि रिपून् वञ्चयित्वा वधिष्यामि । उक्तञ्च यतः ।

बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलोत्कटान् ।
शक्ता वञ्चयितुं धूर्त्ता ब्राह्मणं छागलादिव ॥ ११७॥

मेघवर्ण आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ३

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने मित्रशर्मा नाम ब्राह्मणः कृताग्निहोत्रपरिग्रहः प्रतिवसति स्म । स कदाचित् माघमासे सौम्यानिले प्रवाति, मेघाच्छादिते गगने मन्दं मन्दं प्रवर्षति पर्जन्ये पशुप्रार्थनाय किञ्चिद् ग्रामान्तरं गत्वा कञ्चिद् यजमानो याचितः । भो यजमान ! आगामिन्याम् अमावस्यायामहं यक्ष्यामि यज्ञम् । तत् देहि मे पशुम् एकम् । अथ तेन तस्य शास्त्रोक्तः पीवरतनुः पशुः प्रदत्तः । सोऽपि तं समर्थमितश्चेतश्च गच्छन्तं विज्ञाय स्कन्धे कृत्वा सत्वरं स्वपुराभिमुखः प्रतस्थे । अथ तस्य गच्छतो मार्गे त्रयो धूर्त्ताः क्षुतक्षामकण्ठाः सम्मुखा बभूवुः । तैश्च तादृशं पीवरतनुं स्कन्धे आरूढमवलोक्य मिथोऽभिहितम्, अहो ! अस्य पशोः भक्षणात् अद्यतनीयो हिमपातो व्यर्थतां नीयते तत् । एनं वञ्चयित्वा पशुम् आदाय शीतत्राणं कुर्मः । अथ तेषामेकतमो वेशप-

रिवर्तनं विधाय सम्मुखो भूत्वा अपमार्गेण तं आहिताग्निम् ऊचे । भो ! भो ! बालाग्निहोत्रिन् ! किमेवं जनविरुद्धं हास्यकार्य्यम् अनुष्ठीयते । यदेष सारमेयो ऽपवित्रः स्कन्धाधिरूढो नीयते । उक्तञ्च यतः ।

श्वानकुक्कुटचाण्डालाः समस्पर्शाः प्रकीर्त्तिताः ।
रासभोष्ट्रौ विशेषेण तस्मात् तान्नैव संस्पृशेत् ॥११८॥

ततश्च तेन कोपाभिभूतेन अभिहितम् । अहो ! किमन्धो भवान् ? यत् पशुं सारमेयं प्रतिपादयसि । सोऽब्रवीत् ब्रह्मन् ! कोपः त्वया न कार्य्यः । यथेच्छया गम्यतामिति अथ यावत् किञ्चित् अध्वनोऽन्तरं गच्छति, तावत् द्वितीयो धूर्त्तः सम्मुखे समुपेत्य तमुवाच । भो ब्रह्मन् ! कष्टं कष्टं यद्यपि वल्लभोऽयं ते मृतवत्सः, तथापि स्कन्धम् आरोपयितुम् अयुक्तम् । उक्तञ्च यतः ।

तिर्य्यञ्चं मानुषं वापि यो मृतं संस्पृशेत् कुधीः ।
पञ्चगव्येन शुद्धिःस्यात् तस्य चान्द्रायणेन वा ॥११९॥

अथ असौ सकोपामिदमाह । भोः ! किमन्धो भवान् ? यत् पशुं मृतवत्सं वदसि । सोऽब्रवीत् । भगवन् ! मा कोपं कुरु । अज्ञानात् मया अभिहितम् । तत् त्वमात्मरुचिं समाचरेति । अथ यावत् स्तोकं वनान्तरं गच्छति तावत् तृतीयोऽन्यवेशधारी धूर्त्तः सम्मुखः समुपेत्य तमुवाच । भो ! अयुक्तमेतत् । यत् त्वं रासभं स्कन्धाधिरूढं नयसि तत् त्यज्यताम् एष । उक्तञ्च ।

यः स्पृशेद्रासभं मर्त्यो ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ।
सचैलं स्नानमुद्दिष्टं तस्य पापप्रशान्तये ॥ १२० ॥

तत् त्यज एनं यावदन्यः कश्चित् न पश्यति । अथ असौ तं पशुं रासभं मन्यमानो भयात् भूमौ प्रक्षिप्य स्वगृहमुद्दिश्य प्रपलायितः । ततः ते त्रयो मिलित्वा तं पशुमादाय यथेच्छया भक्षितुम् आरब्धाः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलोत्कटान् ।
शक्ता वञ्चयितुं धूर्त्ता ब्राह्मणं छागलादिव ॥ १२१ ॥

अथवा साधु इदमुच्यते ।

अभिनवसेवकविनयैः प्राघुणकोक्तैर्विलासिनीरुदितैः । धूर्त्तजनवचननिकरैरिह कश्चिदवञ्चितो नास्ति ॥ १२२ ॥

किञ्च, दुर्बलैः अपि बहुभिः सह विरोधो न युक्तः । उक्तञ्च। बहवो न विरोद्धव्या दुर्जया हि महाजनाः ।
स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भक्षयन्ति पिपीलिकाः ॥ १२३ ॥

मेघवर्ण आह । कथमेतत् ? स्थिरजीवी कथयति ।

कथा ४

अस्ति कस्मिंश्चित् वल्मीके महाकायः कृष्णसर्पोऽतिदर्पो नाम । सकदाचित् बिलानुसारमार्गमुत्सृज्य अन्येन लघु द्वारेण निष्क्रामितुमारब्धः। निष्क्रामतश्च तस्य महाकायत्वात् दैववशतया लघुबिवरत्वाच्च शरीरे व्रणः समुत्पन्नः।अथ व्रणशोणितगन्धानुसारिणीभिः पिपीलिकाभिः सर्वतो व्याप्तो व्याकुलीकृतश्च । कति व्यापादयति कन्ति वा ताडयन्ति । अथ प्रभूतत्वात् विस्तारितबहुव्रणः क्षतसर्वाङ्गोऽतिदर्पः पञ्चत्वमुपागतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

बहवो न विरोद्धव्या दुर्जया हि महाजनाः ।
स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भक्षयन्ति पिपीलिकाः ॥ १२४ ॥

तत् अत्रास्ति किञ्चित् मे वक्तव्यमेव । तदवधार्य्य यथोक्तमनुष्ठीयताम् । मेघवर्ण आह, तत् समादेशय-तवादेशो नान्यथा कर्त्तव्यः । स्थिरजीवी प्राह, वत्स? समाकर्णय तर्हि सामादीनतिक्रम्य यो मया पञ्चम उपायो निरूपितः । तन्मां विपक्षभूतं कृत्वा, अतिनिष्ठुरवचनैः निर्भर्त्स्य, यथा विपक्षप्रणिधीनां प्रत्ययो भवति, तथा समाहृतरुधिरैः आलिप्य, अस्यैव न्यग्रोधस्य अधस्तात् प्रक्षिप्य मां, गम्यतां पर्वतम् ऋष्यमूकं प्रति, तत्र सपरिवारास्तिष्ठ । यावदहं समस्तान् सपत्नान् सुप्रणीतेन विधिना विश्वास्य अभिमुखान् कृत्वा कृतार्थो ज्ञातदुर्गमध्यः दिवसे तान् अन्धतां प्राप्तान् ज्ञात्वा व्यापादयामि, ज्ञातं मया सम्यक् नान्यथा अस्माकं सिद्धिरिति । यतो दुर्गमेतत् अपसाररहितं केवलं वधाय भविष्यति । उक्तंच यतः ।

अपसारसमायुक्तं नयज्ञैर्दुर्गमुच्यते ।
अपसारपरित्यक्तं दुर्गं व्याजेन बन्धनम् ॥१२५॥

न च त्वया मदर्थं कृपा कार्य्या । उक्तं च ।

अपि प्राणसमानिष्टान् पालितान् लालितानपि ।
भृत्यान् युद्धे समुत्पन्ने पश्येच्छुष्कामिवेन्धनम् ॥१२६॥

तथाच, प्राणवद्रक्षयेद्भृत्यान् स्वकायमिव पोषयेत् ।
सदैकदिवसस्यार्थे यत्र स्याद्रिपुसंगमः ॥ १२७ ॥

तत् त्वया अहं न अत्र विषये प्रतिषेधनीयः । इत्युक्त्वा तेन सह शुष्ककलहं कर्तुमारब्धः। अथ अन्ये तस्य भृत्याः स्थिरजीविनमुच्छृंखलवचनैर्जल्पन्तमवलोक्य तस्यवधाय उद्यताः मेघवर्णेन अभिहिताः । अहो! निवर्तध्वं यूयम् । अहमेव अस्य शत्रुपक्षपातिनो दुरात्मनः स्वयं निग्रहं करिष्यामि । इत्यभिधाय तस्योपरि समारुह्य,

लघुभिश्चञ्चुप्रहारैस्तं प्रहृत्य, आहतरुधिरेण प्लावयित्वा तदुपदिष्टं ऋष्यमूकपर्वतं सपरिवारो गतः । एतस्मिन्नन्तरे कृकालिकया द्विषत्प्रणिधीभूतया तत् सर्वं मेघवर्णस्य अमात्यस्य व्यसनमुलूकराजस्य निवेदितम् । तत् तव अरिः सम्प्रति भीतः क्वचित् प्रचलितः सपरिवार इति । अथ उलूकाधिपः तदाकर्ण्य अस्तमनवेलायां सामात्यः सपरिजनो वायसवधार्थं प्रचलितः प्राह च, त्वर्य्यताम् त्वर्य्यताम् । भीतः शत्रुः पलायनपरः पुण्यैर्लभ्यते उक्तञ्च ।

शत्रोः प्रचलने छिद्रमेकमन्यच्च संश्रयम् ।
कुर्वाणो जायते वश्यो व्यग्रत्वे राजसेविनाम् ॥१२८॥

एवं ब्रुवाणः समन्तात् न्यग्रोधपादपमधः परिवेष्ट्य व्यवस्थितः । यावत् न कश्चिद् वायसो दृश्यते । तावत् शाखाग्रमधिरूढो हृष्टमना बन्दिभिः अभिष्टूयमानोऽरिमर्दनः तान् परिजनान् प्रोवाच। अहो! ज्ञायतां तेषां मार्गः।कतमेन मार्गेण प्रनष्टाः काकाः। तत् यावत् न दुर्गं समाश्रयन्ति, तावत् एव पृष्ठतो गत्वा व्यापादयामि ! उक्तञ्च ।

वृतिमप्याश्रितः शत्रुरवध्यः स्याज्जिगीषुणा ।
किं पुनः संश्रितो दुर्गं सामग्र्या परया युतम्॥ १२९॥

अथ एतस्मिन् प्रस्तावे स्थिरजीवी चिन्तयामास यत् एते अस्मच्छत्रवोऽनुपलब्धास्मद्वृत्तान्ता यथागतमेव यान्ति ततो मया न किञ्चित् कृतं भवति उक्तञ्च ।

अनारम्भो हि कार्य्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।
प्रारब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥१३०॥

तद्वरमनारम्भो न च आरम्भविघातः । तदहमेतान् शब्दं संश्राव्य आत्मानं दर्शयामि इति विचार्य्य मन्दं मन्दं शब्दमकरोत्।तत् श्रुत्वा ते सकला अपि उलूकाः तद् वधाय प्रजग्मुः । अथ तेनोक्तम्, अहो ! अहं स्थिरजीवी नाम मेघवर्णस्य मन्त्री । मेघवर्णेन एव ईदृशीम् अवस्थां नीतः । तन्निवेदयत आत्मस्वाम्यग्रे, तेन सह बहु वक्तव्यमास्ते । अथ तैः निवेदितः स उलूकराजो विस्मयाविष्टस्तत्क्षणात् तस्य सकाशं गत्वा प्रोवाच । भो भोः ! किमेतां दशां गतस्त्वम् ? तत् कथ्यताम् । स्थिरजीवी प्राह, देव ! श्रूयतां तदवस्थाकारणम् । अतीतदिने स दुरात्मा मेघवर्णो युष्मद्व्यापादितप्रभूतवायसानां पीडया युष्माकमुपरि कोपशोकग्रस्तो युद्धार्थं प्रचलित आसीत् । ततो मया अभिहितं स्वामिन् ! न युक्तं भवतस्तदुपरि गन्तुं बलवन्त एते, बलहीनाश्च वयम् उक्तश्च ।

बलीयसा हीनबलो विरोधं न भूतिकामो मनसापि
वाञ्छेत् । न वध्यतेऽत्यन्तबलो हि यस्मात् व्यक्तं
प्रणाशोऽस्ति पतङ्गवृत्तेः ॥ १३१ ॥

तत् तस्य उपायनप्रदानेन सन्धिरेव युक्तः। उक्तश्च।
बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा सर्वस्वमपि बुद्धिमान् ।
दत्त्वा हि रक्षयेत् प्राणान् रक्षितैस्तैर्धनं पुनः॥१३२॥

तच्छ्रुत्वा तेन दुर्जनप्रकोपितेन त्वत्पक्षपातिनं माम् आशङ्कमानेन इमां दशां नीतः । तत् तव पादौ साम्प्रतं मे शरणम्, किं बहुना विज्ञप्तेन । यावत् अहं प्रचलितुं शक्नोमि, तावत् त्वां तस्य आवासे नीत्वा सर्ववायसक्षयं विधास्यामि इति । अथ अरिमर्दनः तदाकर्ण्य पितृ-

पितामहक्रमागतमन्त्रिभिः सार्द्धं मन्त्रयाञ्चक्रे। तस्य च पञ्च मन्त्रिणः। तद्यथा रक्ताक्षः क्रूराक्षो दीप्ताक्षो वक्रनासः प्राकारकर्णश्चेति। तत्रादौ रक्ताक्षमपृच्छत। भद्र! एष तावत् तस्य रिपोर्मन्त्री मम हस्तगतः। तत् किं क्रियतामिति। रक्ताक्ष आह, देव! किमत्र चिन्त्यते? अविचारितमयं हन्तव्यः। यतः।

हीनः शत्रुर्निहन्तव्यो यावन्न बलवान् भवेत्।
प्राप्तस्वपौरुषबलः पश्चाद्भवति दुर्जयः॥ १३३॥

किञ्च स्वयमुपागता श्रीस्त्यज्यमाना शपतीति लोके प्रवादः। उक्तञ्च।

कालो हि सकृदभ्येति यन्नरं कालकाङ्क्षिणम्।
दुर्लभः स पुनस्तेन कालकर्मा चिकीर्षता॥ १३४॥

श्रूयते च यथा।

चितिकां दीपितां पश्य फटां भग्नां ममैव च।
भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्द्धते॥ १३५॥

अरिमर्दनः प्राह, कथमेतत्? रक्ताक्षः कथयति।

कथा ५

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः तस्य च कृषिं कुर्वतः सदा एव निष्फलः कालोऽतिवर्त्तते अथ एकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मण उष्णकालावसाने घर्मार्त्तःस्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः अनतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितं बृहत्फटायुक्तं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास। नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदाचिदपि न पूजिता। तेन इदं मे कृषिकर्म विफलीभवति। तदस्या अहं पूजामद्य करिष्यामि इति अवधार्य्य कुतोऽपि क्षीरं याचित्वा,शरावे निक्षिप्य वल्मीकान्तिकमु-

पागम्य उवाच। भो क्षेत्रपाल ! मया एतावन्तं कालं न ज्ञातं यत् त्वं अत्र वससि, तेन पूजा न कृता, तत् साम्प्रतं क्षमस्व इत्येवमुक्त्वा, दुग्धञ्च निवेद्य, गृहाभिमुखं प्रायात्। अथ प्रातः यावत् आगत्य पश्यति, तावत् दीनारं एकं शरावे दृष्टवान्। एवं च प्रतिदिनमेकाकी समागत्य तस्मै क्षीरं ददाति, एकैकञ्च दीनारं गृह्णाति। अथ एकस्मिन् दिवसे वल्मीके क्षीरनयनाय पुत्रं निरूप्य ब्राह्मणो ग्रामान्तरं जगाम। पुत्रोऽपि क्षीरं तत्र नीत्वा संस्थाप्य च पुनर्गृहं समायातः। दिनान्तरे तत्र गत्वा दीनारमेकञ्च दृष्ट्वा गृहीत्वा च चिन्तितवान्। नूनं सौवर्णदीनारपूर्णोऽयं वल्मीकः। तत् एनं हत्वा सर्वमेकवारं ग्रहीष्यामि इत्येवं सम्प्रधार्य्य अन्येद्युःक्षीरं ददता ब्राह्मणपुत्रेण सर्पो लगुडेन शिरसि ताडितः ततः कथमपि दैववशात् अमुक्तजीवित एव रोषात् तमेव तीव्रविषदशनैः तथा अदशत्, यथा सद्यः पञ्चत्वमुपागतः। स्वजनैश्च नातिदूरे क्षेत्रस्य काष्ठसञ्चयैः संस्कृतः। अथ द्वितीयदिने तस्य पिता समायातः। स्वजनेभ्यः सुतविनाशकारणं श्रुत्वा तथैव समर्थितवान्। अब्रवीच्च।

भूतान् यो नानुगृह्णाति ह्यात्मनः शरणागतान्।
भूतार्थास्तस्य नश्यन्ति हंसाः पद्मवने यथा॥१३६॥

पुरुषैरुक्तम्, कथमेतत्? ब्राह्मणः कथयति।

कथा ६

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चित्ररथो नाम राजा। तस्य योधैः सुरक्ष्यमाणं पद्मसरो नाम सरस्तिष्ठति तत्र च प्रभूता जाम्बूनदमया हंसास्तिष्ठन्ति। षण्मासे

षण्मासे पिच्छमेकैकं परित्यजन्ति । अथ तत्र सरसि सौवर्णो बृहत् पक्षी समायातः तैश्चोक्तः।अस्माकं मध्ये त्वया न वस्तव्यम् । येन कारणेन अस्माभिः षण्मासान्ते पिच्छैकैकदानं कृत्वा गृहीतमेतत् सरः । एवं च किं बहुना परस्परं द्वैधमुत्पन्नम् । स च राज्ञः शरणं गतोऽब्रवीत्, देव! एते पक्षिण एवं वदन्ति, यत् अस्माकं राजा किं करिष्यति! न कस्यापि आवासं दद्मः । मया च उक्तं, न शोभनं युष्माभिः अभिहितम् । अहं गत्वा राज्ञे निवेदयिष्यामि । एवं स्थिते देवः प्रमाणम् । ततो राजा भृत्यान् अब्रवीत्, भो भो! गच्छत,सर्वान् पक्षिणो गतासून् कृत्वा शीघ्रमानयत । राजादेशानन्तरमेव प्रचेलुस्ते । अथ लगुडहस्तान् राजपुरुषान् दृष्ट्वा तत्र एकेन पक्षिणा वृद्धेन उक्तं भोः स्वजना ? न शोभनमापतितम् । ततः सर्वैः एकमतीभूय शीघ्रमुत्पतितव्यम् । तैश्च तथा अनुष्ठितम् । अतोऽहं ब्रवीमि ।

भूतान् यो नानुगृह्णाति ह्यात्मनः शरणागतान् ।
भूतार्थास्तस्य नश्यन्ति हंसाः पद्मवने यथा॥ १३७॥

इत्युक्त्वा पुनरपि ब्राह्मणः प्रत्यूषे क्षीरं गृहीत्वा, तत्र गत्वा तारस्वरेण सर्पमस्तौत् । तथा सर्पश्चिरं वल्मीक द्वारान्तर्लीन एव ब्राह्मणं प्रत्युवाच,त्वं लोभादत्र आगतः पुत्रशोकमपि विहाय । अतः परं तव मम च प्रीतिर्नोचिता । तव पुत्रेण यौवनोन्मदेन अहं ताडितः । मया स दष्टः । कथं मया लगुडप्रहारो विस्मर्त्तव्यः, त्वया पुत्रशोकदुःखं कथं विस्मर्त्तव्यम् । इत्युक्त्वा बहुमूल्यं हीरकमणिं तस्मै दत्त्वा अतः परं पुनस्त्वया न आगन्तव्यमिति पुनरुक्त्वा विवरान्तर्गतः । ब्राह्मणश्च मणिं

गृहीत्वा पुत्रबुद्धिं निन्दन् स्वगृहमागतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

चितिकां दीपितां पश्य फटां भग्नां ममैव च ।
भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्द्धते॥१३८॥

तदस्मिन् हते यत्नादेव राज्यमकण्टकं भवतो भवति । तस्य एतद्वचनं श्रुत्वा क्रूराक्षं पप्रच्छ, भद्र! त्वं तु किं मन्यसे! सोऽब्रवीत, देव! निर्दयमेतत, यदनेन अभिहितम्।यत् कारणं शरणागतो न वध्यते। सुष्ठु खलु इदमाख्यातम् ।

श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः॥१३९॥

अरिमर्दनोऽब्रवीत् कथमेतत्! क्रूराक्षः कथयति ।

कथा ७ ।

कश्चित् क्षुद्रसमाचारः प्राणिनां कालसन्निभः ।
विचचार महारण्ये घोरः शकुनिलुब्धकः ॥१४०॥
नैव कश्चित् सुहृत् तस्य न सम्बन्धी न बान्धवः ।
स तैः सर्वैःपरित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा ॥ १४१ ॥
अथवा,ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिनां प्राणनाशकाः।
उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते॥ १४२ ॥
स पञ्जरकमादाय पाशं च लगुडं तथा ।
नित्यमेव वनं याति सर्वप्राणिविहिंसकः ॥ १४३ ॥
अन्येद्युर्भ्रमतस्तस्य वने कापि कपोतिका ।
जाता हस्तगता तां स प्राक्षिपत् पञ्जरान्तरे ॥१४४॥
अथ कृष्णा दिशः सर्वा वनस्थस्याभवन् घनैः ।
वातवृष्टिश्च महती क्षयकाल इवाभवत् ॥ १४५ ॥
ततः सन्त्रस्तहृदयः कम्पमानो मुहुर्मुहुः ।

अन्वेषयन् परित्राणमाससाद वनस्पतिम् ॥ १४६॥
मुहूर्त्तं पश्यते यावद्वियद् विमलतारकम् ।
प्राप्य वृक्षं वदत्येव योऽत्र तिष्ठति कश्चन॥ १४७ ॥
तस्याहं शरणं प्राप्तः स परित्रातु मामिति ।
शीतेन भिद्यमानश्च क्षुधया गतचेतसम् ॥ १४८ ॥
अथ तस्य तरोः स्कन्धे कपोतः सुचिरोषितः ।
भार्य्याविरहितस्तिष्ठन् विललाप सुदुःखितः ॥१४९॥
वातवर्षो महानासीन्न चागच्छति मे प्रिया ।
तया विरहितं ह्येतत् शून्यमद्य गृहं मम ॥ १५० ॥
पतिव्रता पतिप्राणा पत्युः प्रियहिते रता ।
यस्य स्यादीदृशी भार्य्या धन्यः स पुरुषो भुवि ॥१५१॥
न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
गृहं हि गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतम् ॥ १५२ ॥
पञ्जरस्था ततः श्रुत्वा भर्त्तुर्दुःखान्वितं वचः ।
कपोतिका सुसन्तुष्टा वाक्यञ्चेदमथाह सा ॥१५३॥
न सा स्त्रीत्यभिमन्तव्या यस्यां भर्त्ता न तुष्यति ।
तुष्टे भर्त्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥१५४॥
दावाग्निना विदग्धेव सपुष्पस्तबका लता ।
भस्मीभवतु सा नारी यस्यां भर्त्ता न तुष्यति ॥ १५५ ॥
मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।
अमितस्य हि दातारं भर्त्तारं का न पूजयेत्?॥ १५६ ॥
पुनश्च अब्रवीत् ।
शृणुष्वावहितः कान्त! यत् ते वक्ष्याम्यहं हितम्
प्राणैरपि त्वया नित्यं संरक्ष्यः शरणागतः ॥१५७॥
एष शाकुनिकः शेते सेवावासं समाश्रितः ।
शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च पूजामस्मै समाचर ॥ १५८ ॥

श्रूयते च, यःसायमतिथिं प्राप्तं यथाशक्ति न पूजयेत्।
तस्यासौ दुष्कृतं दत्त्वा सुकृतं चापकर्षति ॥१५९॥
मा चास्मै त्वं कृथा द्वेषं बद्धानेनेति मत्प्रिया ।
स्वकृतैरेव बद्धाहं प्राक्तनैः कर्मबन्धनैः ॥ १६० ॥
दारिद्र्यरोगदुःखानि बन्धनव्यसनानि च ।
आत्मापराधवृक्षस्य फलान्येतानि देहिनाम् ॥१६१॥
तस्मात् त्वं द्वेषमुत्सृज्य मद्बन्धनसमुद्भवम् ।
धर्मे मनः समाधाय पूजयैनं यथाविधि ॥ १६२ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।
उपगम्य ततोऽधृष्टः कपोतः प्राह लुब्धकम् ॥१६३॥
भद्र! सुखागतं तेऽस्तु ब्रूहि किं करवाणि ते ।
सन्तापश्च न कर्त्तव्यः स्वगृहे वर्त्तते भवान् ॥१६४॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विहंगमम् ।
कपोत! खलु शीतं मे हिमत्राणं विधीयताम्॥१६५॥
स गत्वाङ्गारकं नीत्वा पातयामास पावकम् ।
ततः शुष्केषु पर्णेषु तमाशु समदीपयत् ॥ १६६ ॥
सुसन्दीप्तं ततः कृत्वा तमाह शरणागतम् ।
सन्तापयस्व विश्रब्धं स्वगात्राण्यत्र निर्भयः ।
न चास्ति विभवः कश्चिन्नाशये येन ते क्षुधम्॥१६७॥
सहस्रं भरते कश्चिच्छतमन्यो दशापरः ।
मम त्वकृतपुण्यस्य क्षुद्रस्यात्मापि दुर्भरः॥१६८॥
एकस्याप्यतिथेरन्नं यः प्रदातुं न शक्तिमान् ।
तस्यानेकपरिक्लेशे गृहे किं वसतः फलम्?॥१६९॥
तत्तथा साधयाम्येतच्छरीरं दुःखजीवितम् ।
यथा भूयो न वक्ष्यामि नास्तीत्यर्थिसमागमे॥१७०॥
स निनिन्द किलात्मानं न तु तं लुब्धकं पुनः ।
उवाच तर्पयिष्ये त्वां मूहूर्त्तं प्रतिपालय ॥ १७१ ॥

एव मुक्त्वा स धर्मात्मा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
तमग्निं सम्परिक्रम्य प्रविवेश स्ववेश्मवत् ॥१७२॥
ततस्तं लुब्धको दृष्ट्वा कृपया पीडितो भृशम् ।
कपोतमग्नौ पतितं वाक्यमेतदभाषत ॥ १७३ ॥
यः करोति नरः पापं न तस्यात्मा ध्रुवं प्रियः ।
आत्मना हि कृतं पापमात्मनैव हि भुज्यते ॥१७४॥
सोऽहं पापमतिश्चैव पापकर्मरतः सदा ।
पतिष्यामि महाघोरे नरके नात्र संशयः॥ १७५ ॥
नूनं मम नृशंसस्य प्रत्यादर्शः सुदर्शितः ।
प्रयच्छता स्वमांसानि कपोतेन महात्मना॥१७६॥
अद्य प्रभृति देहं स्वं सर्वभोगविवर्जितम् ।
तोयं स्वल्पं यथा ग्रीष्मे शोषयिष्याम्यहं पुनः॥१७७॥
शीतवातातपसहः कृशाङ्गो मलिनस्तथा ।
उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ १७८ ॥
ततो यष्टिं शलाकाश्च जालकं पञ्जरं तथा ।
बभञ्ज लुब्धको दीनां कपोतीञ्च मुमोच ताम्॥१७९॥
लुब्धकेन ततो मुक्ता दृष्ट्वाग्नौ पतितं पतिम् ।
कपोती विललापार्त्ता शोकसन्तप्तमानसा ॥१८०॥
न कार्य्यमद्य मे नाथ ! जीवितेन त्वया विना ।
दीनायाः पतिहीनायाः किं नार्य्या जीविते
फलम् ? ॥ १८१ ॥

मनोदर्पस्त्वहङ्कारः कुलपूजा च बन्धुषु ।
दासभृत्यजनेष्वाज्ञा वैधव्येन प्रणश्यति ॥ १८२ ॥
एवं विलप्य बहुशः कृपणं भृशदुःखिता ।
पतिव्रता सुसन्दीप्तं तमेवाग्निं विवेश सा ॥१८३ ॥
ततो दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
भर्त्तारं सा विमानस्थं ददर्श स्वं कपोतिका ॥१८४॥

सोऽपि दिव्यतनुर्भूत्वा यथार्थमिदमब्रवीत् ।
अहो ! मामनुगच्छन्त्या कृतं साधु शुभे !
त्वया ॥ १८५ ॥
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।
तावत् कालं वसेत् स्वर्गे भर्त्तारं यानुगच्छति॥१८६॥
कपोतदेवः सूर्य्यास्ते प्रत्यहं सुखमन्वभूत् ।
कपोतदेहवत् सासीत् प्राक्पुण्यप्रभवं हि तत्॥१८७॥
हर्षाविष्टस्ततो व्याधो विवेश च वनं घनम् ।
प्राणिहिंसां परित्यज्य बहुनिर्वेदवान् भृशम्॥१८८॥
तत्र दावानलं दृष्ट्वा विवेश विरताशयः ।
निर्दग्धकल्मषो भूत्वा स्वर्गसौख्यमवाप्तवान्॥१८९॥

अतोऽहं ब्रवीमि, श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः
पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः॥१९०॥

तत् श्रुत्वा अरिमर्दनो दीप्ताक्षं पृष्टवान् । एवमवस्थिते किं भवान् मन्यते ? सोऽब्रवीत्, देव ! न हन्तव्य एवायम् ।
यतः, या ममोद्विजते नित्यं सा मामद्यावगूहते ।
प्रियकारक! भद्रं ते यन्ममास्ति हरस्व तत् ॥१९१॥
चौरेण च अपि उक्तम् ।
हर्त्तव्यं ते न पश्यामि हर्त्तव्यं चेद्भविष्यति ।
पुनरप्यागमिष्यामि यदीयं नावगूहते ॥ १९२ ॥
अरिमर्दनः पृष्टवान्, का च नावगूहते । कश्च अयं चौर इति विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि । दीप्ताक्षः कथयति ।

कथा ८

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने कामातुरो नाम वृद्ध-

वणिक्, तेन च कामोपहतचेतसा मृतभार्येण काचिन्निर्द्धनवणिक्सुता प्रभूतं धनं दत्त्वा उद्वाहिता। अथ सा दुःखाभिभूता तं वृद्धवणिजं द्रष्टुमपि न शशाक। युक्तश्चैतत्।

श्वेतं पदं शिरसि यत्तु शिरोरुहाणां स्थानं परं परिभवस्य तदेव पुंसाम्। आरोपितास्थिशकलं परिहृत्य यान्ति चाण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः॥ १९३॥

तथाच। गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता दन्ताश्च नाशं गता दृष्टिर्भ्राम्यति रूपमप्युपहतं वक्त्रञ्च लालायते। वाक्यं नैव करोति बान्धवजनः पत्नी न शुश्रूषते धिक् कष्टं जरयाभिभूतपुरुषं पुत्रोऽप्यवज्ञायते॥ १९४॥

अथ कदाचित् सा तेन सह एकशयने पराङ्मुखी यावत् तिष्ठति, तावद्गृहे चौरः प्रविष्टः। सा अपि तं चौरं दृष्ट्वा भयव्याकुलिता वृद्धमपि तं पतिं गाढं समालिलिङ्ग। सोऽपि विस्मयात् पुलकाङ्कितसर्वगात्रः चिन्तयामास। अहो ? किमेषा मामद्य अवगूहते। यावत् निपुणतया पश्यति, तावत् गृहकोणैकदेशे चौरं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत्। नूनं एषा अस्य भयात् मामालिङ्गतीति ज्ञात्वा तं चौरं आह।

या ममोद्विजते नित्यं सा मामद्यावगूहते।
प्रियकारक! भद्रं ते यन्ममास्ति हरस्व तत्॥ १९५॥

तत् श्रुत्वा चौरोऽपि आह।

हर्त्तव्यं ते न पश्यामि हर्त्तव्यं चेद्भविष्यति।
पुनरप्यागमिष्यामि यदीयं नावगूहते॥ १९६॥

तस्मात् चौरस्यापि उपकारिणः श्रेयः चिन्त्यते, किं

पुनर्न शरणागतस्य । अपि च अयं तैः विप्रकृतोऽस्माकमेव पुष्टये भविष्यति तदीयरन्ध्रदर्शनाय चेति । अनेन कारणेन अयमवध्य इति । एतदाकर्ण्य अरिमर्दनोऽन्यं सचिवं वक्रनासं पप्रच्छ, भद्र! साम्प्रतमेवं स्थिते किं कर्त्तव्यम्, सोऽब्रवीत्, देव! अवध्योऽयम्।

यतः, शत्रवोऽपि हितायैव विवदन्तः परस्परम् ।
चौरेण जीवितं दत्तं राक्षसेन तु गोयुगम् ॥ १९७ ॥

अरिमर्दनः प्राह, कथमेतत् वक्रनासः कथयति ।

कथा ९

अस्ति कस्मिंश्चिद् अधिष्ठाने दरिद्रो द्रोणनामा ब्राह्मणः प्रतिग्रहधनः सततविशिष्टवस्त्रानुलेपनगन्धमाल्यालङ्कारताम्बूलादिभोगपरिवर्जितः प्ररूढकेशश्मश्रुनखरोमोपाचितः शीतोष्णवातवर्षादिभिः परिशोषितशरीरः । तस्य च केनापि यजमानेन अनुकम्पया शिशुगोयुगं दत्तम् । ब्राह्मणेन च बालभावात् आरभ्य याचितघृततैलयवसादिभिः संवर्द्ध्य सुपुष्टं कृतम्।तच्च दृष्ट्वा सहसा एव कश्चित् चौरः चिन्तितवान्, अहमस्य ब्राह्मणस्य गोयुगमिदमपहरिष्यामि । इति निश्चित्य निशायां बन्धनपाशं गृहीत्वा यावत् प्रस्थितः, तावत् अर्द्धमार्गे प्रविरलतीक्ष्णदन्तपङ्क्तिः उन्नतनासावंशो प्रकटरक्तान्तनयनोपचितस्नायुसन्ततिर्नतगात्रः शुष्ककपोलः सुहुतहुतवहपिङ्गलश्मश्रुकेशशरीरः कश्चिद् दृष्टः।दृष्ट्वा च तं तीव्रभयत्रस्तोऽपि चौरोऽब्रवीत्, को भवानिति ? स आह, सत्यवचनोऽहं, ब्रह्मराक्षसः । भवान् अपि आत्मानं निवेदयतु सोऽब्रवीत्, अहं क्रूरकर्मा चौरः । दरिद्रब्राह्मणस्य गोयु-

गं हर्त्तुं प्रस्थितोऽस्मि । अथ जातप्रत्ययो राक्षसोऽब्रवीत्, भद्र ! षष्ठाह्नकालिकोऽहं, अतः तमेव ब्राह्मणमद्य भक्षयिष्यामि । तत् सुन्दरमिदमेककार्य्यौ एव आवाम् । अथ तौ तत्र गत्वा एकान्तेकालमन्वेषयन्तौ स्थितौ । प्रसुप्ते च ब्राह्मणे तद्भक्षणार्थं प्रस्थितं राक्षसं दृष्ट्वा चौरोऽब्रवीत्, भद्र ! नैष न्यायः, यतो गोयुगे मया अपहृते पश्चात् त्वमेनं ब्राह्मणं भक्षय । सोऽब्रवीत्, कदाचित् अयं ब्राह्मणो गोशब्देन बुध्येत, तदा अनर्थकोऽयं मम आरम्भः स्यात् । चौरोऽपि अब्रवीत्, तव अपि यदि भक्षणाय उपस्थितस्यान्तर एकोऽपि अन्तरायः स्यात् तदाहमपि न शक्नोमि गोयुगमपहर्त्तुम् । अतः प्रथमं मया अपहृते गोयुगे पश्चात् त्वया ब्राह्मणो भक्षयितव्यः । इत्थं च अहमहमिकया तयोर्विवदतोः समुत्पन्ने द्वैधे प्रतिरववशाद् ब्राह्मणो जजागार । अथ तं चौरोऽब्रवीत् ब्राह्मण ! त्वामेव अयं राक्षसो भक्षयितुमिच्छति । राक्षसोऽप्याह, ब्राह्मण ! चौरोऽयं,गोयुगं ते अपहर्तुमिच्छति । एवं श्रुत्वा उत्थाय ब्राह्मणः सावधानो भूत्वा इष्टदेवतामन्त्राध्यायेन आत्मानं राक्षसादुद्गूर्णलगुडेन चौरात् गोयुगं ररक्ष । अतोऽहं ब्रवीमि ।

शत्रवोऽपि हितायैव विवदन्तः परस्परम् ।
चौरेण जीवितं दत्तं राक्षसेन तु गोयुगम् ॥ १९८ ॥

अथ तस्य वचनमवधार्य्य अरिमर्दनः पुनरपि प्राकारकर्णमपृच्छत,कथय किमत्र मन्यते भवान् ? सोऽब्रवीत्, देव ! अवध्य एवायं, यतो रक्षितेन अनेन कदाचित् परस्परप्रीत्या कालः सुखेन गच्छति । उक्तञ्च ।

परस्परस्य मर्माणि ये न रक्षन्ति जन्तवः ।
त एव निधनं यान्ति वल्मीकोदरसर्पवत् ॥ १९९ ॥

अरिमर्दनोऽब्रवीत् कथमेतत्! प्राकारकर्णः कथयति ।

कथा १०

अस्ति कस्मिंश्चित् नगरे देवशक्तिर्नाम राजा, तस्य च पुत्रो जठरवल्मीकाश्रयेण उरगेण प्रतिदिनं प्रत्यङ्गं क्षीयते । अनेकोपचारैः सद्वैद्यैः सच्छास्त्रोपदिष्टौषधयुक्त्यापि चिकित्स्यमानो न स्वास्थ्यमाप्नोति । अथ असौ राजपुत्रो निर्वेदात् देशान्तरं गतः । कस्मिंश्चित् नगरे भिक्षाटनं कृत्वा महति देवालये कालं यापयति । अथ तत्र नगरे बलिर्नाम राजा आस्ते, तस्य च द्वे दुहितरौ यौवनस्थे तिष्ठतः । ते च प्रतिदिवसमादित्योदये पितुः पादान्तिकमागत्य नमस्कारं चक्रतुः । तत्र च एका अब्रवीत् विजयस्व महाराज! यस्य प्रसादात् सर्वं सुखं लभ्यते । द्वितीया तु विहितं भुङ्क्ष्व महाराज! इति ब्रवीति । तच्छ्रुत्वा प्रकुपितो राजा अब्रवीत्, भो मन्त्रिन्! एनां दुष्टभाषिणीं कुमारिकां कस्यचिद् वैदेशिकस्य प्रयच्छत येन निजविहितामियमेव भुङ्क्ते । अथ तथेति प्रतिपद्य अल्पपरिवारा सा कुमारिका मन्त्रिभिः तस्य देवकुलाश्रितराजपुत्रस्य प्रतिपादिता । सा अपि प्रहृष्टमानसा तं पतिं देववत् प्रतिपद्य आदाय च अन्यविषयं गता । ततः कस्मिंश्चिद् दूरतरनगरप्रदेशे तडागतटे राजपुत्रमावासरक्षायै निरूप्य, स्वयं च घृततैललवणतण्डुलादिक्रयनिमित्तं सपरिवारा गता । कृत्वा च क्रयविक्रयं यावत् आगच्छति, तावत् स राजपुत्रो वल्मीकोपरि कृतमूर्धा प्रसुप्तः । तस्य च मुखात्

भुजगः फणां निष्क्राम्य वायुमश्नाति । तत्र एव च वल्मीकेऽपरः सर्पो निष्क्रम्य तथा एव आसीत् । अथ तयोः परस्परदर्शनेन क्रोधसंरक्तलोचनयोः मध्यात् वल्मीकस्थेन सर्पेण उक्तं, भोभो दुरात्मन्! कथं सुन्दर-सर्वाङ्गं राजपुत्रमित्थं कदर्थयसि मुखस्थोऽहिरब्रवीत्, भो भो! त्वया अपि दुरात्मना अस्य वल्मीकस्य मध्ये कथमिदंदूषितं हाटकपूर्णं कलशयुगलमिति एवं परस्परस्य मर्माणि उद्घाटितवन्तौ पुनः वल्मीकस्थोऽहिरब्रवीत् । भो दुरात्मन्! भेषजमिदं ते किं कोऽपि न जानाति ? यत् जीर्णोत्कालितकाञ्जिकाराजिकापानेन भवान् विनाशमुपयाति अथ उदरस्थोऽहिरब्रवीत् । तवापि एतत् भेषजं किं कश्चिदपि न वेत्ति? यत् उष्णतैलेन वा महोष्णोदकेन तव विनाशः स्यादिति । एवञ्च सा राजकन्या विटपान्तरिता तयोः परस्परालापान् मर्ममयान् आकर्ण्य तथा एव अनुष्ठितवती।विधाय अव्यङ्गं नीरोगं भर्त्तारं निधिञ्च परममासाद्य स्वदेशाभिमुखं प्रायात् पितृमातृस्वजनैः प्रतिपूजिता विहितोपभोगं प्राप्य सुखेन अवस्थिता । अतोऽहं ब्रवीमि ।

परस्परस्य मर्माणि ये न रक्षन्ति जन्तवः ।
त एव निधनं यान्ति वल्मीकोदरसर्पवत् ॥२००॥

तच्च श्रुत्वा स्वयमरिमर्दनोऽपि एवं समर्थितवान्। तथा च अनुष्ठितं दृष्ट्वान्तर्लीनं विहस्य रक्ताक्षः पुनरब्रवीत्, कष्टम् ! विनाशितोऽयं भवद्भिः अन्यायेन स्वामी ! उक्तञ्च !

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानान्तु विमानना ।
त्रीणि तत्र प्रवर्त्तन्ते दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥ २०१ ॥

तथा च।प्रत्यक्षेऽपि कृते पापे मूर्खः साम्ना प्रशाम्यति ।
रथकारः स्वकां भार्य्यां सजारां शिरसावहत्॥२०२॥
मन्त्रिणः प्राहुः। कथमेतत् ? रक्ताक्षः कथयति ।

कथा ११

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने वीरधरो नाम रथकारः, तस्य भार्य्या कामदमिनी । सा च पुंश्चली जनापवादसंयुक्ता । सोऽपि तस्याः परीक्षणार्थं व्यचिन्तयत्, अथ मया अस्याः परीक्षणं कर्त्तव्यम् । उक्तश्च यतः ।

यदि स्यात् पावकः शीतः प्रोष्णो वा शशलाञ्छनः।
स्त्रीणां तदा सतीत्वं स्याद् यदि स्याद् दुर्जनो हितः ॥ २०३ ॥

जानामि च एनां लोकवचनात् असतीम्। उक्तश्च ।

यच्च वेदेषु शास्त्रेषु न दृष्टं न च संश्रुतम् ।
तत् सर्वं वेत्ति लोकोऽयं यत् स्याद् ब्रह्माण्डमध्यगम् ॥ २०४ ॥

एवं सम्प्रधार्य्य भार्य्यामवोचत्, प्रिये ! प्रभातेऽहं ग्रामान्तरं यास्यामि । तत्र कतिचिद्दिनानि लगिष्यन्ति। तत् त्वया किमपि पाथेयं मम योग्यं विधेयम् ।सापि तद्वचनं श्रुत्वा हर्षितचित्ता औत्सुक्यात् सर्वकार्य्याणि सन्त्यज्य सिद्धमन्नं घृतशर्कराप्रायमकरोत्। अथवा साधु इदमुच्यते।

दुर्दिवसे घनतिमिरे वर्षति जलदे महाटवीप्रभृतौ।
पत्युर्विदेशगमने परमसुखं जघनचपलायाः ॥२०५॥

अथ असौ प्रत्यूषे उत्थाय स्वगृहात् निर्गतः । सापि तं प्रस्थितं विज्ञाय प्रहसितवदना अङ्गसंस्कारं कुर्वाणा

कथञ्चित् तद्दिवसमत्यवाहयत् अथ पूर्वपरिचितविटगृहे गत्वा तं प्रत्युक्तवती । स दुरात्मा मे पतिर्ग्रामान्तरं गतः । तत् त्वया अस्मद्गृहे प्रसुप्ते जने समागन्तव्यम् । तथा अनुष्ठिते स रथकारोऽरण्ये दिनमतिवाह्य प्रदोषे स्व गृहेऽपरद्वारेण प्रविश्य शय्याधस्तले निभृतो भूत्वा स्थितः । एतस्मिन्नन्तरे स देवदत्तः समागत्य तत्र शयने उपविष्टः । तं दृष्ट्वा रोषाविष्टचित्तो रथकारो व्यचिन्तयत् किमेनं उत्थाय हन्मि, अथवा हेलया एव प्रसुप्तौ द्वौ अपि एतौ व्यापादयामि । परं पश्यामि तावदस्याः चेष्टितम् । शृणोमि च अनेन सह आलापान् । अत्रान्तरे सा गृहद्वारं निभृतं विधाय शयनतलम् आरूढा अथ तस्यास्तत्र आरोहन्त्या रथकारशरीरे पादो विलग्नः । ततः सा व्यचिन्तयत् नूनमेतेन दुरात्मना रथकारेण मत्परीक्षणार्थं भाव्यम् । ततः स्त्रीचरित्रविज्ञानं किमपि करोमि । एवं तस्याः चिन्तयन्त्या स देवदत्तः स्पर्शोत्सुको बभूव । अथ तया कृताञ्जलिपुटया अभिहितं । भो महानुभाव! न मे शरीरं त्वया स्पर्शनीयं यतोऽहं पतिव्रता महासती चा।न चेत् शापं दत्त्वा त्वांभस्मसात् करिष्यामि । स आह । यदि एवं तर्हि त्वया किमहमाहूतः? सा अब्रवीत्,भो ! शृणुष्व एकाग्रमनाः । अहमद्य प्रत्यूषे देवतादर्शनार्थं चण्डिकायतनं गता, तत्र अकस्मात् खे वाणी सञ्जाता । पुत्रि ! किं करोमि, भक्तासि मे त्वं, परं षण्मासाभ्यन्तरे विधिनियोगाद् विधवा भविष्यसि । ततो मया अभिहितं भगवति ! यथा त्वम् आपदं वेत्सि, तथा तत्प्रतीकारमपि जानासि । तत् अस्ति कश्चित् उपायो येन मे पतिः शतसंवत्सरजीवी भवति । ततः तया अहिभितम् । वत्से ! सन्नपि नास्ति,

यतः तव आयत्तः स प्रतीकारः, तच्छ्रुत्वा मया अभिहितम्, देवि ! यदि तत् मम प्राणैर्भवति, तत् आदेशय येन करोमि । अथ देव्या अभिहितम्, यदि अद्य दिने परपुरुषेण सह एकस्मिन् शयने समारुह्य आलिङ्गनं करोषि, तत् तव भर्तृसक्तोऽपमृत्युः तस्य सञ्चरति भर्त्तापि पुनः वर्षशतं जीवति । तेन त्वं मया अभ्यर्थितः । तद्यत् किञ्चित् कर्तुमनाः तत् कुरुष्व । न हि देवतावचनमन्यथा भविष्यति । इति निश्चयः, ततोऽन्तर्हासविकाशमुखः स तदुचितमाचचार । सोऽपि रथकारो मूर्खस्तस्याः तद्वचनमाकर्ण्य पुलकाङ्कितततनुः शय्याधस्तलात् निष्क्रम्य तामुवाच, साधु पतिव्रते ! साधु कुलनन्दिनि अहं दुर्जनवचनशङ्कितहृदयः त्वत्परीक्षानिमित्तं ग्रामान्तरव्याजं कृत्वा अत्र खट्वाधस्तले निभृतं लीनः । तत् एहि आलिङ्गय मां, त्वं स्वभर्त्तृभक्तानां मुख्या नारीणां यत् एव ब्रह्मव्रतं परसङ्गेऽपि पालितवती । मदायुर्वृद्धिकृतेऽपमृत्युविनाशार्थश्च त्वमेवं कृतवती । तामेवमुक्त्वा सस्नेहमालिङ्गितवान् । स्वस्कन्धे तां आरोप्य तमपि देवदत्तमुवाच, भो महानुभाव ! मत्पुण्यैः त्वमिह आगतः, त्वत्प्रसादात् मया प्राप्तं वर्षशतप्रमाणमायुः । तत् त्वमपि मामालिङ्ग्य मत्स्कन्धे समारोह । इति जल्पन् अनिच्छन्तमपि देवदत्तमालिङ्ग्य बलात् स्वकीयस्कन्धे आरोपितवान् । ततश्च नृत्यं कृत्वा, हे ब्रह्मव्रतधराणां धुरीण ! त्वयापि मयि उपकृतं इत्यादि उक्त्वा स्कन्धात् उत्तार्य्य, यत्र यत्र स्वजनगृहद्वारादिषु बभ्राम; तत्र तत्र तयोः उभयोरपि तद्गुणवर्णनमकरोत् । अतोऽहं ब्रवीमि ।

प्रत्यक्षेऽपि कृते पापे मूर्खः साम्ना प्रशाम्यति ।
रथकारः स्वकां भार्य्यां सजारां शिरसावहत् ॥२०६॥

तत् सर्वथा मूलोत्खाता वयं विनष्टाः स्मः । सुष्ठु खलु इदमुच्यते ।

मित्ररूपा हि रिपवः सम्भाव्यन्ते विचक्षणैः ।
ये हितं वाक्यमुत्सृज्य विपरीतोपसेविनः ॥२०७॥

तथा च, सन्तोऽप्यर्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिनः ।
अप्राज्ञान् मन्त्रिणः प्राप्य तमः सूर्य्योदये यथा ॥२०८॥

ततः तद्वचोऽनादृत्य सर्वे ते स्थिरजीविनमुत्क्षिप्य स्वदुर्गमानेतुमारब्धाः । अथ आनीयमानः स्थिरजीवी आह, देव ! अद्य अकिञ्चित्करेण एतदवस्थेन किं मया उपसंगृहीतेन यत्कारणमिच्छामि दीप्तं वह्निमनुवेष्टुम् तत् अर्हसि मामग्निप्रदानेन समुद्धर्त्तुम् अथ रक्ताक्षः तस्य अन्तर्गतभावं ज्ञात्वा अब्रवीत्, किमर्थमग्निपतनमिच्छसि । सोऽब्रवीत्, अहं तावद् युष्मदर्थे इमामापदं मेघवर्णेन प्रापितः । तदिच्छामि तेषां वैरयातनार्थमुलूकत्वमिति तच्च श्रुत्वा राजनीतिकुशलो रक्ताक्षः प्राह, भद्र ! कुटिलस्त्वं कृतकवचनचतुरश्च । तत् त्वमुलूकयोनिगतोऽपि स्वकीयामेव वायसयोनिं बहुमन्यसे । श्रूयते च एतदाख्यानकम् ।

सूर्य्यं भर्त्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिम् ।
स्वजातिं मूषिका प्राप्ता स्वजातिर्दुरतिक्रमा ॥२०९॥

मन्त्रिणः प्रोचुः, कथमेतत्! रक्ताक्षः कथयति ।

कथा १२

अस्ति विषमशिलातल-स्खलिताम्बुनिर्घोष-श्रवणसन्त्रस्तमत्स्यपरिवर्त्तनसञ्जनितश्वेतफेनशबलतरङ्गाया ग-

ङ्गायाः तटे जपनियमतपःस्वाध्यायोपवासयोगक्रियानुष्ठानपरायणैः परिपूतपरिमितजलजिघृक्षुभिः कन्दमूलफलशैवलाभ्यवहारकदर्थितशरीरैः वल्कलकृतकौपीनमात्रप्रच्छादनैः तपस्विभिः आकीर्णमाश्रमपदम् । तत्र याज्ञवल्क्यो नाम कुलपतिः आसीत् । तस्य जाह्नव्यां स्नात्वा उपस्प्रष्टुं आरब्धस्य करतले श्येनमुखात् परिभ्रष्टा मूषिका पतिता । तां दृष्ट्वा न्यग्रोधपत्रेऽवस्थाप्य, पुनः स्नात्वा उपस्पृश्य च, प्रायश्चित्तादिक्रियां कृत्वा च, मूषिकां तां स्वतपोबलेन कन्यकां कृत्वा समादाय स्वाश्रमं आनिनाय। अनपत्याश्च जायामाह, भद्रे! गृह्यतामियं तव दुहितोत्पन्ना प्रयत्नेन संवर्द्धनीयेति । ततः तया संवर्द्धिता लालिता पालिता च यावत् द्वादशवर्षा संजाता । अथ विवाहयोग्यां तां दृष्ट्वा भर्त्तारमेव जाया उवाच, भो भर्त्तः ! किमिदं न अवबुध्यसे यथा अस्याः स्वदुहितुर्विवाहसमयातिक्रमो भवति, असौ आह । साधु उक्तम् । उक्तञ्च ।

स्त्रियः पूर्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः ।
भुञ्जते मानुषाः पश्चात् तस्माद्दोषो न विद्यते ॥२१०॥

सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वाः शिक्षितां गिरम् ।
पावकः सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥२११॥

असम्प्राप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका॥११२॥

व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।
पयोधराभ्यां गन्धर्वा रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः॥२१३॥

तस्माद्विवाहयेत् कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत् ।
विवाहश्चाष्टवर्षायाःकन्यायास्तु प्रशस्यते ॥२१४॥

व्यञ्जनं हन्ति वै पूर्वं परं चैव पयोधरौ ।
रतिरिष्टांस्तथा लोकान् हन्याच्च पितरं रजः॥२१५॥
ऋतुमत्यां तु तिष्ठन्त्यां स्वेच्छादानं विधीयते ।
तस्मादुद्वाहयेन्नग्नां मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥२१६॥
पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
अविवाह्या तु सा कन्या जघन्या वृषली स्मृता ॥२१७॥
श्रेष्ठेभ्यः सदृशेभ्यश्च जघन्येभ्यो रजस्वला । पित्रा
देया विनिश्चित्य यतो दोषो न विद्यते ॥ २१८ ॥
अतोऽहमेनां सदृशाय प्रयच्छामि न अन्यस्मै ।
उक्तश्च ।
ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।
तयोर्विवाहः सख्यं च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥२१९॥
तथाच । कुलञ्च शीलञ्च सनाथता च विद्या च वित्त-
ञ्च वपुर्वयश्च । एतान् गुणान् सप्त विचिन्त्य देया
कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥ २२० ॥

तत् यदि अस्या रोचते तदा भगवन्तं आदित्यमाहूय तस्मै प्रयच्छामि। सा प्राह, इह को दोषः? क्रियतामेतत्। अथ मुनिना रविराहूतः । वेदमन्त्रामन्त्रणप्रभावात् तत्क्षणादेवाभ्युपगम्यादित्यः प्रोवाच, भगवन् ! किमहमाहूतः ? सोऽब्रवीत्, एषा मदीया कन्यका तिष्ठति। यदि एषा त्वां वृणोति तर्हि उद्वहस्वेति । एवमुक्त्वा स्वदुहितरमुवाच, पुत्रि ! किं तव रोचते एष भगवान् त्रैलोक्यदीपको भानुः? पुत्रिका अब्रवीत्, तात ! अतिदहनात्मकोऽयम् न अहमेनम् अभिलषामि। तदस्मात् अन्यः प्रकृष्टतरः कश्चित् ? आहूयताम्। अथ तस्याः तद्वचनं श्रुत्वा मुनिः भास्करमुवाच, भगवन् ! त्वत्तोऽधिकोऽस्ति कश्चित् ? भास्करः

प्राह, अस्ति मत्तोऽपि अधिको मेघो येन आच्छादितो ऽहमदृश्यो भवामि। अथ मुनिना मेघमपि आहूय कन्या अभिहिता, पुत्रिके ! अस्मै त्वां प्रयच्छामि। सा प्राह, कृष्णवर्णोऽयं जडात्मा च! तदस्मात् अन्यस्य प्रधानस्य कस्यचित् मां प्रयच्छ । अथ मुनिना मेघोऽपि पृष्टः । भो भो मेघ ! त्वत्तोऽपि अधिकोऽस्तिं कश्चित् ? मेघेनोक्तं, मत्तोऽपि अधिकोऽस्ति वायुः । वायुना हतोऽहं सहस्रधा यामि। तच्छ्रुत्वा मुनिना वायुराहूतः। आह च, पुत्रिके-किमेष वायुस्ते विवाहाय उत्तमः प्रविभाति ? सा अब्रवीत् । तात ! अतिचपलोऽयं तदस्मादपि अधिकः कश्चित् आनीयताम् । मुनिराह, वायो ! त्वत्तोऽपि अधिकोऽस्ति कश्चित् ? पवनेन उक्तं, मत्तोऽपि अधिको ऽस्ति पर्वतो येन संस्तभ्य बलवानपि अहं ध्रिये । अथ मुनिः पर्वतमाहूय कन्यामुवाच । पुत्रिके ? त्वामस्मै प्रयच्छामि। सा प्राह, तात ! कठिनात्मकोऽयं स्तब्धश्च ! तत् अन्यस्मै देहि मां, मुनिना पर्वतः पृष्टः। भो पर्वतराज । त्वत्तोऽपि अधिकोऽस्ति कश्चित्, गिरिणा उक्तम्। मत्तोऽपि अधिकाः सन्ति मूषिका ये मच्छरीरं बलात् विदारयन्ति! ततो मुनिः मूषिकमाहूय तस्या अदर्शयत् । आह च पुत्रिके ! त्वामस्मै प्रयच्छामि किमेष प्रतिभाति ते मूषिकराजः ? सापि तं दृष्ट्वा स्वजातीय एष इति मन्यमाना पुलकोद्भूषितशरीरोवाच । तात! मां मूषिकां कृत्वा अस्मै प्रयच्छ । येन स्वजातिविहितं गृहधर्मम् अनुतिष्ठामि । ततः सोऽपि स्वतपोबलेन तां मूषिकां कृत्वा तस्मै प्रादात् । अतोऽहं ब्रवीमि ।

सूर्य्यं भर्त्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिम् ।
स्वजातिं मूषिका प्राप्ता स्वजातिर्दुरतिक्रमा ॥ २२१ ॥

अथ रक्ताक्षवचनमनादृत्य तैः स्ववंशविनाशाय स स्वदुर्गमुपनीतः । नीयमानश्च अन्तर्लीनमवहस्य स्थिरजीवी व्यचिन्तयत् ।

हन्यतामिति येनोक्तं स्वामिनो हितवादिना ।
स एवैकोऽत्र सर्वेषां नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित्॥२२२॥

तद्यदि तस्य वचनमकरिष्यन् एते, ततो न स्वल्पोऽपि अनर्थोभविष्यति एतेषाम् । अथ दुर्गद्वारं प्राप्य अरिमर्दनोऽब्रवीत्, भो ! भो ! हितैषिणोऽस्य स्थिरजीविनो यथा समीहितं स्थानं प्रयच्छत, तच्च श्रुत्वा स्थिरजीवी व्यचिन्तयत्, मया तावत् एतेषां वधोपायः चिन्तनीयः, स मया मध्यस्थेन न साध्यते । यतो मदीयमिङ्गितादिकं विचारयन्तः तेऽपि सावधाना भविष्यन्ति, तद्दुर्गद्वारमधिश्रितोऽभिप्रेतं साधयामि इति निश्चित्य उलूकपतिमाह, देव ! युक्तमिदं यत् स्वामिना प्रोक्तं परमपि नीतिज्ञस्ते अहितश्च यद्यपि अनुरक्तः शुचिस्तथापि दुर्गमध्ये आवासो न अर्हः । तत् अहमत्रैव दुर्गद्वारस्थः प्रत्यहं भवत्पादपद्मरजः पवित्रीकृततनुः सेवां करिष्यामि । तथेति प्रतिपन्ने प्रतिदिनमुलूकपतिसेवकास्ते प्रकाममाहारं कृत्वा उलूकराजादेशात् प्रकृष्टमांसाहारं स्थिरजीविने प्रयच्छन्ति । अथ कतिपयैः एव अहोभिः मयूर इव स बलवान् संवृत्तः । अथ रक्ताक्षः स्थिरजीविनं पोष्यमाणं दृष्ट्वा सविस्मयो मन्त्रिजनं राजानञ्च प्रत्याह, अहो ! मूर्खोऽयं मन्त्रिजनो भवांश्च इति एवमहमवगच्छामि उक्तञ्च ।

पूर्वं तावदहं मूर्खो द्वितीयः पाशबन्धकः ।
ततो राजा च मन्त्री च सर्वं वै मूर्खमण्डलम् ॥२२३॥

ते प्राहुः, कथमेतत् ? रक्ताक्षः कथयति ।

कथा १३

अस्ति कस्मिंश्चित् पर्वतैकदेशे महान् वृक्षः । तत्र च सिन्धुकनामा कोऽपि पक्षी प्रतिवसति स्म । तस्य पुरीषे सुवर्णमुत्पद्यते अथ कदाचित् तमुद्दिश्य व्याधः कोऽपि समाययौ । स च पक्षी तदग्रत एव पुरीषमुत्ससर्ज । अथ पातसमकालमेव तत् सुवर्णीभूतं दृष्ट्वा व्याधो विस्मयमगमत् । अहो ! मम शिशुकालात् आरभ्य शकुनिबन्धव्यसनिनः अशीतिवर्षाणि समभूवन् । न च कदाचित् अपि पक्षिपुरीषे सुवर्णं दृष्टम् इति विचिन्त्य तत्र वृक्षे पाशं बबन्ध । अथ असौ अपि पक्षी मूर्खस्तत्रैव विश्वस्तचित्तो यथापूर्वमुपविष्टः । तत् कालमेव पाशेन बद्धः । व्याधस्तु तं पाशात् उन्मुच्य पञ्जरके संस्थाप्य निजावासं नीतवान् । अथ चिन्तयामास, किमनेन सापायेन पक्षिणा अहं करिष्यामि, यदि कदाचित् कोऽपि अमुमीदृशं ज्ञात्वा राज्ञे निवेदयिष्यति, तत् नूनं प्राणसंशयो मे भवेत्, अतः स्वयमेव पक्षिणं राज्ञे निवेदयामि इति विचार्य्य तथैव अनुष्ठितवान्।अथ राजापि तं पक्षिणं दृष्ट्वा विकासितनयनवदनकमलः परां तुष्टिमुपागतः, प्राह च एवं, हंहो ! रक्षापुरुषा ! एनं पक्षिणं यत्नेन रक्षत अशनपानादिकं च अस्य यथेच्छं प्रयच्छत । अथ मन्त्रिणा अभिहितम्, किमनेन अश्रद्धेयव्याधवचनप्रत्ययमात्रपरिगृहीतेन अण्डजेन ? किं कदाचित् पक्षिपुरीषे सुवर्णं सम्भवति ? तन्मुच्यतां पञ्जरबन्धनादयं पक्षी इति मन्त्रिवचनात् राज्ञा मोचितोऽसौ पक्षी उन्नतद्वारतोरणे समुपविश्य

सुवर्णमयीं विष्ठां विधाय, पूर्वं तावत् अहं मूर्ख इति श्लोकं पठित्वा यथासुखमाकाशमार्गेण प्रायात् अतोऽहं ब्रवीमि ।

पूर्वं तावदहं मूर्खो द्वितीयः पाशबन्धकः ।
ततो राजा च मन्त्री च सर्वं वै मूर्खमण्डलम् ॥२२४॥

अथ ते पुनरपि प्रतिकूलदैवतया हितमपि रक्ताक्ष-वचनमनादृत्य भूयस्तं प्रभूतमांसादिविविधा-हारेण पोषयामासुः । अथ रक्ताक्षः स्ववर्गमाहूय रहः प्रोवाच, अहो ! एतावत् एव अस्मद्भूपतेः कुशलं दुर्गश्च । तदुपदिष्टं मया यत् कुलक्रमागतः सचिवोऽभिधत्ते । तद्वयमन्यत् पर्वतदुर्गं सम्प्रति समाश्रयामः । उक्तश्च यतः ।

अनागतं यः कुरुते स शोभते स शोच्यते यो न करोत्यनागतम् । वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता ॥ २२५ ॥

ते प्रोचुः, कथमेतत् ? रक्ताक्षः कथयति ।

कथा १४

कस्मिंश्चित् वनोद्देशे खरनखरो नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । स कदाचित् इतश्चेतश्च परिभ्रमन् क्षुत्क्षामकण्ठो न किञ्चिदपि सत्त्वं आससाद । ततश्च अस्तमयसमये महतीं गिरिगुहां आसाद्य प्रविष्टः चिन्तयामास । नूनं एतस्यां गुहायां रात्रौ केनापि सत्त्वेन आगन्तव्यम् । तत् निभृतो भूत्वा तिष्ठामि । एतस्मिन्नन्तरे तत्स्वामी दधिपुच्छो नाम शृगालः समायातः, स च यावत् पश्यति, तावत् सिंहपदपद्धतिर्गुहायां प्रविष्टा न च निष्क्रमणं गता । ततश्च

अचिन्तयत्, अहो ! विनष्टोऽस्मि । नूनमस्यामन्तर्गतेन सिंहेन भाव्यम् । तत् किं करोमि ? कथं ज्ञास्यामि ? एवं विचिन्त्य द्वारस्थः फूत्कर्त्तुमारब्धः अहो बिल ! अहो बिल ! इत्युक्त्वा तूष्णीम्भूय भूयोऽपि तथा एव प्रत्यभाषत, भोः ! किं न स्मरसि यत् मया त्वया सह समयः कृतोऽस्ति । यत् मया बाह्यात् समागतेन त्वं वक्तव्यः । त्वया च अहमाकारणीय इति । तद्यदि मां न आह्वयसि ततोऽहं द्वितीयं बिलं यास्यामि । अथ तच्छ्रुत्वा सिंहः चिन्तितवान् नूनं एषा गुहा अस्य समागतस्य सदा समाह्वानं करोति । परं अद्य मद्भयात् न किञ्चिद्ब्रूते । अथवा साधु इदमुच्यते ।

भयसन्त्रस्तमनसां हस्तपादादिकाः क्रियाः ।
प्रवर्त्तन्ते न वाणी च वेपथुश्चाधिको भवेत् ॥ २२६ ॥

तत् अहमस्य आह्वानं करोमि येन तदनुसारेण प्रविष्टोऽयं मे भोज्यतां यास्यति । एवं सम्प्रधार्य्य सिंहः तस्याह्वानमकरोत् । अत्र सिंहशब्देन सा गुहा प्रतिरवसम्पूर्णा अन्यान् अपि दूरस्थान् अरण्यजीवान् त्रासयामास । शृगालोऽपि पलायमान इमं श्लोकमपठत् ।

अनागतं यः कुरुते स शोभते स शोच्यते यो न करोत्यनागतम् । वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता ॥ २२७ ॥

तदेवं मत्वा युष्माभिर्मया सह गन्तव्यमिति । एवमभिधाय आत्मानुयायिपरिवारानुगतो दूरदेशान्तरं रक्ताक्षो जगाम ।

अथ रक्ताक्षे गते स्थिरजीवी अतिहृष्टमनाः व्यचि-

न्तयत्, अहो ! कल्याणमस्माकमुपस्थितं यत् रक्ताक्षो गतः। यतः स दीर्घदर्शी, एते च मूढमनसः ततो मम सुखघात्याः सञ्जाताः । उक्तञ्च यतः।

न दीर्घदर्शिनो यस्य मन्त्रिणः स्युर्महीपतेः।
क्रमायाता ध्रुवं तस्य न चिरात् स्यात् परिक्षयः॥ २२८ ॥

अथवा साधु इदमुच्यते ।

मन्त्रिरूपा हि रिपवः सम्भाव्यन्ते विचक्षणैः ।
ये सन्तं नयमुत्सृज्य सेवन्ते प्रतिलोमतः ॥२२९॥

एवं विचिन्त्य स्वकुलाये एकैकां वनकाष्ठिकां गुहादीपनार्थं दिने दिने प्रक्षिपति । न च ते मूर्खा उलूका विजानन्ति। यत् एष कुलायमस्मद्दाहाय वृद्धिं नयति । अथवा साधु इदमुच्यते ।

अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
शुभं वेत्त्यशुभं पापं भद्रं दैवहतो नरः॥ २३० ॥

अथ कुलायव्याजेन दुर्गद्वारे कृते काष्ठनिचये सञ्जाते सूर्योदयेऽन्धतां प्राप्तेषु उलूकेषु सत्सु स्थिरजीवी शीघ्रं गत्वा मेघवर्णमाह, स्वामिन् ! दाहसाध्या कृता रिपुगुहा । तत् सपरिवारः समेत्य एकैकां वनकाष्ठिकां ज्वलन्तीं गृहीत्वा गुहाद्वारे अस्मत्कुलाये प्रक्षिप येन सर्वे शत्रवः कुम्भीपाकनरकप्रायेण दुःखेन म्रियन्ते। तत् श्रुत्वा प्रहृष्टो मेघवर्ण आह । तात ! कथय आत्मवृत्तान्तम् । चिरात् अद्य दृष्टोऽसि । स आह । वत्स ! नायं कथनस्य कालः। यतः कदाचित् तस्य रिपोः कश्चित् प्रणिधिर्मम इह आगमनं निवेदयिष्यति । तज्ज्ञानात् अन्धोऽन्यत्र अपसरणं करिष्यति । तत् त्वर्य्यताम् । उक्तञ्च ।

शीघ्रकृत्येषु कार्य्येषु विलम्बयति यो नरः ।
तत् कृत्यं देवतास्तस्य कोपाद्विघ्नन्त्यसंशयम् ॥ २३१ ॥

तथाचायस्य यस्य हि कार्य्यस्य फलितस्य विशेषतः।
क्षिप्रमक्रियमाणत्वं कालःपिबति तत्फलम् ॥ २३२ ॥

तद्गुहायां आयातस्य ते हतशत्रोः सर्वं सविस्तारं निर्व्याकुलतया कथयिष्यामि । अथ असौ तद्वचनमाकर्ण्य सपरिजन एकैकां ज्वलतीं वनकाष्ठिकां चञ्च्वग्रेण गृहीत्वा तद्गुहाद्वारं प्राप्य स्थिरजीविकुलाये प्राक्षिपत् । ततः सर्वे ते दिवान्धा रक्ताक्षवाक्यानि स्मरन्तो द्वारस्य आवृतत्वात् अनिःसरन्तो गुहामध्ये कुम्भीपाकन्यायम् आपन्ना मृताश्च । एवं शत्रून् निश्शेषतां नीत्वा भूयोऽपि मेघवर्णः तदेव न्यग्रोधपादपदुर्गं जगाम । ततः सिंहासनस्थो भूत्वा सभामध्ये प्रमुदितमनाः स्थिरजीविनम् अपृच्छत्, तात ! कथं त्वया शत्रुमध्ये गतेन एतावत्कालो नीतः? तदत्र कौतुकमस्माकं वर्त्तते। तत् कथ्यताम् यतः,

वरमग्नौ प्रदीप्ते तु प्रपातः पुण्यकर्मणाम् ।
न चारिजनसंसर्गो मुहूर्त्तमपि सेवितः ॥ २३३ ॥

तत् आकर्ण्य स्थिरजीवी आह, भद्र? आगामिफलवाञ्छया कष्टमपि सेवको न जानाति।उक्तश्च यतः

उपनतभयैर्यो यो मार्गो हितार्थकरो भवेत्
स स निपुणया बुद्धया सेव्यो महान् कृपणोऽपि वा ।
करिकरनिभौ ज्याघातांकौ महार्थविशारदौ
रचितवलयैः स्त्रीवद्बद्धौ करौ हि किरीटिना ॥२३४॥

शक्तेनापि सदा नरेन्द्रविदुषा कालान्तरापेक्षिणा
वस्तव्यं खलु वाक्यवज्रविषमे क्षुद्रेऽपि पापे जने ।

दर्वीव्यग्रकरेण धूममलिनेनायासयुक्तेन च
भीमेनातिबलेन मत्स्यभवने किं नोषितं सूदवत्!२३५॥

यद्वा तद्वा विषमपतितं साधु वा गर्हितं वा
कालापेक्षी हृदयनिहितं बुद्धिमान् कर्म कुर्य्यात् ।
किं गाण्डीवस्फुरदुरुघनास्फालनक्रूरपाणिः
नासील्लीलानटनविलसन्मेखली सव्यसाची ॥ २३६ ॥

सिद्धिं प्रार्थयता जनेन विदुषा तेजो निगृह्य स्वकं
सत्त्वोत्साहवतापि दैवविधिषु स्थैर्य्यं प्रकार्य्यं क्रमात् ।
देवेन्द्रद्रविणेश्वरान्तकसमैरप्यन्वितो भ्रातृभिः
किं क्लिष्टः सुचिरं त्रिदण्डमवहत् श्रीमान्न धर्मात्मजः ॥ २३७ ॥

रूपाभिजनसम्पन्नौ कुन्तीपुत्रौ बलान्वितौ ।
गोकर्मरक्षाव्यापारे विराटप्रेष्यतां गतौ ॥ २३८ ॥

रूपेणाप्रतिमेन यौवनगुणैः श्रेष्ठे कुले जन्मना
कान्त्या श्रीरिव यात्र सापि विदशां कालक्रमादागता
सैरन्ध्रीति सगर्वितं युवतिभिः साक्षेपमज्ञातया
द्रौपद्या ननु मत्स्यराजभवने घृष्टं न किं चन्दनम्२३९॥

मेघवर्ण आह । तात ! असिधाराव्रतमिदं मन्ये यत् अरिणा सह संवासः । सोऽब्रवीत्, देव ! एवमेतत् परं न तादृङ्मूर्खसमागमः क्वापि मया दृष्टः । न च महाप्रज्ञमनेकशास्त्रेषु अप्रतिमबुद्धिं रक्ताक्षं विना धीमान् यत्कारणं तेन मदीयं यथावस्थितं चित्तं ज्ञातम् । ये पुनः अन्ये मन्त्रिणस्ते महामूर्खा मन्त्रिमात्रव्यपदेशोपजीविनोऽतत्त्वकुशला यैः इदमपि न ज्ञातम् । यतः ।

अरितोऽभ्यागतो भृत्यो दुष्टस्तत्सङ्गतत्परः ।

अपसर्प्य स धर्मत्वान्नित्योद्वेगी च दूषितः ॥२४०॥
आसने शयने याने पानभोजनवस्तुषु ।
दृष्टादृष्टप्रमत्तेषु प्रहरन्त्यरयोऽरिषु ॥ २४१ ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्रिवर्गनिलयं बुधः ।
आत्मानमादृतो रक्षेत् प्रमादाद्धि विनश्यति॥२४२॥

साधु चेदमुच्यते ।

सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः?दुर्मन्त्रिणं कमुपयान्ति न नीतिदोषाः। कं श्रीर्न दर्पयति? कं न निहन्ति मृत्युः ? कं स्त्रीकृता न विषयाः परिपीडयन्ति ?॥ २४३ ॥

लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः। विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ २४४ ॥

तत् राजन् ! असिधाराव्रतं मया आचरितम् अरिसंसर्गादिति, यद्भवता उक्तं तन्मया साक्षात् एवानुभूतम् ।

उक्तश्च । अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः।
स्वार्थमभ्युद्धरेत् प्राज्ञः स्वार्थभ्रंशो हि मूर्खता॥२४५॥
स्कन्धेनापि वहेच्छत्रुं कालमासाद्य बुद्धिमान् ।
महता कृष्णसर्पेण मण्डूका बहवो हताः ॥२४६॥

मेघवर्ण आह । कथमेतत्? स्थिरजीवी कथयति ।

कथा १८

आस्ति वरुणाद्रिसमीपे एकस्मिन् प्रदेशे परिणतवया मन्दविषो नाम कृष्णसर्पः, स एवं चित्ते सञ्चिन्तितवान् कथं नाम मया सुखोपायवृत्त्या वर्त्तितव्यमिति । ततो

बहुमण्डूकं ह्रदं उपगम्य धृतिपरीतमिव आत्मानं दर्शितवान्। अथ तथा स्थिते तस्मिन् उदकप्रान्तगतेन एकेन मण्डूकेन पृष्टः, माम ! किमद्य यथापूर्वमाहारार्थं न विहरसि? सोऽब्रवीत, भद्र ? कुतो मे मन्दभाग्यस्य आहाराभिलाषः। यत्कारणमद्य रात्रौ प्रदोष एव मया आहारार्थं विहरमाणेन दृष्ट एको मण्डूकः । तद्ग्रहणार्थं मया क्रमः सज्जितः सोऽपि मां दृष्ट्वा मृत्युभयेन स्वाध्यायप्रसक्तानां ब्राह्मणानामन्तरमपक्रान्तो न विभावितो मया क्वापि गतः । तत्सदृशमोहितचित्तेन मया कस्यचिद् ब्राह्मणस्य सूनोः ह्रदतटजलान्तःस्थोऽङ्गुष्ठो दष्टः। ततोऽसौ सपदि पञ्चत्वमुपागतः। अथ तस्य पित्रा दुःखितेन अहं शप्तः, यथा दुरात्मन्! त्वया निरपराधो मत्सुतो दष्टः । तत् अनेन दोषेण त्वं मण्डूकानां वाहनं भविष्यसि, तत्प्रसादलब्धजीविकया वर्त्तिष्यसे इति । ततोऽहं युष्माकं वाहनार्थमागतोऽस्मि। तेन च सर्वमण्डूकानामिदमावेदितं ततः तैः प्रहृष्टमनोभिः सर्वैरेव गत्वा जलपादनाम्ने दर्दुरराजाय विज्ञप्तम् । अथ असौ अपि मन्त्रिपरिवृतोऽत्यद्भुतमिदमिति मन्यमानः ससम्भ्रमं ह्रदात् उत्तीर्य्य मन्दविषस्य फणिनः फणप्रदेशमधिरूढः । शेषा अपि यथाज्येष्ठं तत्पृष्ठोपरि समारुरुहुः । किं बहुना तदुपरि स्थानमप्राप्तवन्तः तस्य अनुपदं धावन्ति । मन्दविषोऽपि तेषां तुष्ट्यर्थमनेकप्रकारान् गतिविशेषान् अदर्शयत। अथ जलपादो लब्धतदङ्गसंस्पर्शसुखः तमाह,।

न तथा करिणा यानं तुरगेण रथेन वा।
नरयानेन वा यानं यथा मन्दविषेण मे ॥ २४७ ॥

अथ अन्येद्युः मन्दविषःछद्मना मन्दं मन्दं विसर्पति।

तच्च दृष्ट्वा जलपादोऽब्रवीत्,भद्र मन्दविष! यथापूर्वं किमद्यसाधु न उह्यते? मन्दविषोऽब्रवीत्, देव! अद्य आहारवैकल्यात् न मे वोढुं शक्तिरस्ति। अथ असौ अब्रवीत्, भद्र! भक्षय क्षुद्रमण्डूकान्। तच्छ्रुत्वा प्रहर्षितसर्वगात्रो मन्दविषः ससम्भ्रमम् अब्रवीत्, मम अयमेव विप्रशापोऽस्ति। तत् तव अनेन अनुज्ञावचनेन प्रीतोऽस्मि। ततोऽसौ नैरन्तर्येण मण्डूकान् भक्षयन् कतिपयैः एवाहोभिः बलवान् संवृत्तः।प्रहृष्टश्च अन्तर्लीनमवहस्य इदमब्रवीत्,

मण्डूका विविधा ह्येते छलपूर्वोपसाधिताः।
कियन्तं कालमक्षीणा भवेयुः खादिता मम॥२४८॥

जलपादोऽपि मन्दविषेण कृतकवचनव्यामोहित चित्तः किमपि न अवबुध्यते।अत्रान्तरेऽन्यो महाकायः कृष्णसर्पः तमुद्देशं समायातः।तञ्च मण्डूकैः वाह्यमानं दृष्ट्वा विस्मयमगमत्। आह च, वयस्य! अस्माकमशनं तैः कथं वाह्यसे। विरुद्धमेतत्। मन्दविषोऽब्रवीत्,

सर्वमेतद्विजानामि यथा वाह्योऽस्मि दर्दुरैः।
किञ्चित् कालं प्रतीक्ष्योऽहंघृतान्धो ब्राह्मणोयथा॥२४९॥

सोऽब्रवीत्, कथमेतत्? मन्दविषः कथयति।

कथा १६

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने यज्ञदत्तो नाम ब्राह्मणः,तस्य भार्य्या पुंश्चली अन्यासक्तमना अजस्रं विटाय सखण्डघृतान् घृतपूरान् कृत्वा भर्त्तुश्चौरिकया प्रयच्छति।

अथ कदाचिद् भर्त्ता दृष्ट्वा अब्रवीत्, भद्रे! किमेतत्

परिदृश्यते ? कुत्र वा अजस्रं नयसि इदम् ? कथय सत्यं, सा च उत्पन्नप्रतिभा कृतकवचनैः भर्त्तारमब्रवीत्, अस्ति अत्र नातिदूरे भगवत्या देव्या आयतनम्-तत्र अहमुपोषिता सती बलिं भक्ष्यविशेषांश्च अपूर्वान् नयामि । अथ तस्य पश्यतो गृहीत्वा तत् सकलं देव्यायतनाभिमुखी प्रतस्थे । यत्कारणं देव्या निवेदितेन अनेन मदीयो भर्त्तैव मंस्यते यन्मम ब्राह्मणी भगवत्याः कृते भक्ष्यविशेषान् नित्यमेव नयतीति । अथ देव्यायतने गत्वा स्नानार्थं नद्यामवतीर्य्य यावत् स्नानक्रियां करोति, तावत् भर्त्ता मार्गान्तरेण आगत्य देव्याः पृष्ठतोऽदृश्योऽवतस्थे । अथ सा ब्राह्मणी स्नात्वा देव्यायतनमागत्य स्नानानुलेपनमाल्यधूपबलिक्रियादिकं कृत्वा देवीं प्रणम्य व्यजिज्ञपत् । भगवति ! केन प्रकारेण मम भर्त्ता अन्धो भविष्यति ? तच्छ्रुत्वा स्वरभेदेन देवीपृष्ठस्थितो ब्राह्मणो जगाद, यदि त्वमजस्रं घृतपूरादिभक्ष्यं तस्मै भर्त्रे प्रयच्छसि ततः शीघ्रमन्धो भविष्यति। सा तु बन्धकी कृतकवचनवञ्चितमानसा तस्मै ब्राह्मणाय तदेव नित्यं प्रददौ। अथ अन्येद्युः ब्राह्मणेन अभिहितं, भद्रे ! नाहं सुतरां पश्यामि । तच्छ्रुत्वा चिन्तितमनया, देव्याः प्रसादोऽयं प्राप्त इति। अथ तस्या हृदयवल्लभो विटस्तत्सकाशम् अन्धीभूतोऽयं ब्राह्मणः किं मम करिष्यतीति निःशङ्कः प्रतिदिनमभ्येति अथ अन्येद्युस्तं प्रविशन्तमभ्याशागतं दृष्ट्वा केशैः गृहीत्वा लगुडपार्ष्णिप्रभृतिप्रहारैः तावत् अताडयत् । यावत् असौ पञ्चत्वमाप तामपि दुष्टपत्नीं छिन्ननासिकां कृत्वा विससर्ज।अतोऽहंब्रवीमि ।

सर्वमेतद्विजानामि यथा वाह्योऽस्मि दर्दुरैः ।

किञ्चित् कालं प्रतीक्ष्योऽहं घृतान्धो ब्राह्मणो यथा॥२५०
अथ मन्दविषोऽन्तर्लीनमवहस्य पुनरपि मण्डूका विविधास्वादा इति तमेवमब्रवीत् । अथ जलपादः तच्छ्रुत्वा सुतरां व्यग्रहृदयः किमनेन अभिहितमिति तमपृच्छत्, भद्र ! किं त्वया अभिहितमिदं विरुद्धं वचः । अथ असौ आकारप्रच्छादनार्थं न किञ्चिदिति अब्रवीत् । तथैव कृतकवचनव्यामोहितचित्तो जलपादस्तस्य दुष्टाभिसन्धिं न अवबुध्यते । किं बहुना, तथा तेन सर्वेऽपि भक्षिता यथा बीजमात्रमपि न अवशिष्टम् । अतोऽहं ब्रवीमि ।

स्कन्धेनापि वहेच्छत्रुं कालमासाद्य बुद्धिमान् ।
महता कृष्णसर्पेण मण्डूका बहवो हताः ॥ २५१ ॥

अथ राजन् ! यथा मन्दविषेण बुद्धिबलेन मण्डूका निहताः तथा मयापि सर्वेऽपि वैरिण इति । साधु चेदमुच्यते ।

वने प्रज्वलितो वह्निर्दहन् मूलानि रक्षति ।
समूलोन्मूलनं कुर्याद्वायुर्यो मृदुशीतलः ॥२५२॥

मेघवर्ण आह । तात ! सत्यमेवैतत् । ये महात्मानो भवन्ति ते महासत्त्वा आपद्गता अपि प्रारब्धं न सर्जन्ति उक्तश्च यतः ।

महत्त्वमेतन्महतां नयालङ्कारधारिणाम् ।
न मुञ्चन्ति यदारब्धं कृच्छ्रेऽपि व्यसनोदये॥२५३॥

तथाच। प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः, प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः। विघ्नैः सहस्रगुणितैरपि हन्यमानाः, प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥ २५४ ॥

तत् कृतं निष्कण्टकं मम राज्यं शत्रून् निःशेषतां नयता त्वया, अथवा युक्तमेतत् नयवेदिनाम् । उक्तञ्च यतः ।

ऋणशेषं चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च ।
व्याधिशेषञ्च निःशेषं कृत्वा प्राज्ञो न सीदति॥२९५॥

सोऽब्रवीत्, देव ! भाग्यवान् त्वमेवासि यस्य आरब्धं सर्वमेव संसिध्यति, तत्र केवलं शौर्य्यं कृत्यं साधयति, किन्तु प्रज्ञया यत् क्रियते तदेव विजयाय भवति । उक्तञ्च ।

शस्त्रैर्हता न हि हता रिपवो भवन्ति, प्रज्ञाहतास्तु रिपवः सुहता भवन्ति । शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेकं, प्रज्ञा कुलञ्च विभवञ्च यशश्च हन्ति ॥ २९६ ॥

तदेवं प्रज्ञापुरुषकाराभ्यां युक्तस्य अयत्नेन कार्य्यसिद्धयः सम्भवन्ति ।

प्रसरति मतिः कार्य्यारम्भे दृढीभवति स्मृतिः
स्वयमुपनयन्नर्थान् मन्त्रो न गच्छति विप्लवम् ।
स्फुरति सफलस्तर्कश्चित्तं समुन्नतिमश्नुते
भवति च रतिः श्लाघ्ये कृत्ये नरस्य भविष्यतः ॥२९७॥

तथाच,नयत्यागशौर्य्यसम्पन्ने पुरुषे राज्यमिति,उक्तञ्च
त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गरुचिर्जनो गुणी भवति।
गुणवति धनं धनाच्छ्रीः श्रीमत्याज्ञा ततो राज्यम् ॥ २९८ ॥

मेघवर्ण आह, नूनं सद्यःफलानि नीतिशास्त्राणि यत् त्वया अनुकृत्येन अनुप्रविश्य अरिमर्दनः सपरिजनो निःशेषितः । स्थिरजीवी आह, ।

तीक्ष्णोपायप्राप्तिगम्योऽपि योऽर्थः तस्याप्यादौ संश्रयः साधुयुक्तः । उत्तुङ्गाग्रः सारभूतो वनानां मान्याभ्यच्चर्यश्छिद्यते पादपेन्द्रः ॥ २५९ ॥

अथवा स्वामिन्!किं तेन अभिहितेन यत् अनन्तरकाले क्रियारहितमसुखसाध्यं वा भवति । साधु चेदमुच्यते, ।

अनिश्चितैरध्यवसायभीरुभिः पदे पदे दोषशतानुदर्शिभिः । फलैर्विसंवादमुपागता गिरः प्रयान्ति लोके परिहासवस्तुताम् ॥ २६० ॥

न च लघुषु अपि कर्त्तव्येषु धीमद्भिः अनादरः कार्य्यः । यतः, ।

शक्ष्यामि कर्त्तुमिदमल्पमयत्नसाध्यम्
अत्रादरः क इति कृत्यमुपेक्षमाणाः ।
केचित् प्रमत्तमनसः परितापदुःखम्
आपत्प्रसङ्गसुलभं पुरुषाः प्रयान्ति ॥ २६१ ॥

तत् अद्य जितारेः मद्विभोः यथापूर्वं निद्रालाभो भविष्यति, उच्यते चैतत् ।

निःसर्पे बद्धसर्पे वा भवने सुप्यते सुखम् ।
सदा दृष्टभुजङ्गे तु निद्रा दुःखेन लभ्यते ॥ २६२ ॥

तथाच, विस्तीर्णव्यवसायसाध्यमहतां स्निग्धोपभुक्ताशिषाम् । कार्य्याणां नयसाहसोन्नतिमतामिच्छापदारोहिणाम् ॥ मानोत्सेकपराक्रमव्यसनिनः पारं न यावद्गताः । सामर्षे हृदयेऽवकाशविषया तावत् कथं निर्वृतिः ॥ २६३ ॥

तदवसितकार्य्यारम्भस्य विश्राम्यतीव मे हृदयम् । तत् इदमधुना निहतकण्टकं राज्यं प्रजापाल-

नतत्परो भूत्वा पुत्रपौत्रादिक्रमेण अचलच्छत्रासन-श्रीः चिरं भुङ्क्ष्व, अपि च, ।

प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥२६४॥

गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो रतिः सुभृत्येषु च
यस्य भूपतेः । चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकाम्
सितातपत्राभरणां नृपश्रियम् ॥ २६५ ॥

न च त्वया प्राप्तराज्योऽहमिति मत्वा श्रीमदेन आत्मा व्यंसयितव्यः, यत् कारणं चला हि राज्ञो विभूतयः । वंशारोहणवत् राज्यलक्ष्मीः दुरारोहा, क्षणविनिपातरता, प्रयत्नशतैरपि धार्य्यमाणा दुर्धरा, प्रशस्ताराधितापि अन्ते विप्रलम्भिनी, वानरजातिरिव विद्रुतानेकचित्ता, पद्मपत्रोदकमिवाघटितसंश्लेषा पवनगतिः इव अतिचपला, अनार्य्यसङ्गतमिव अस्थिरा, आशीविष इव दुरुपचारा सन्ध्याभ्रलेखेव मुहूर्त्तरागा, जलबुद्बुदावलीव स्वभावभंगुरा, शरीरप्रकृतिरिव कृतघ्ना स्वप्नलब्धद्रव्यराशिरिव क्षणदृष्टनष्टा । अपि च, ।

यदैव राज्ये क्रियतेऽभिषेकस्तदैव बुद्धिर्व्यसनेषु
योज्या । घटा हि राज्ञामभिषेककाले सहाम्भसे-
वापदमुद्गिरन्ति ॥ २६६ ॥

न च कश्चित् अनधिगमनीयो नाम अस्ति आपदामुक्तश्च ।

रामस्य व्रजनं बलेर्नियमनं पाण्डोः सुतानां वनम्
वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपते राज्यात्परिभ्रंशनम्।
नाट्याचार्य्यकमर्ज्जुनस्य पतनं सञ्चिन्त्य लङ्केश्वरे
सर्वं कालवशाज्जनोऽत्र सहते कः कं परित्रा-
यते ॥ २६७ ॥

क्व स दशरथः स्वर्गे भूत्वा महेन्द्रसुहृद्गतः, क्व स जलनिधेर्वेलां बध्वा नृपः सगरस्तथा । क्व स करतलाज्जातो वैन्यः क्व सूर्य्यतनुर्मनुः, ननु बलवता कालेनैते प्रबोध्य निमीलिताः ॥ २६८ ॥

मान्धाता क्व गतस्त्रिलोकविजयी राजा क्व सत्यव्रतः देवानां नृपतिर्गतः क्व नहुषः सच्छास्त्रवान् केशवः। मन्यन्ते सरथाः सकुञ्जरवराः शक्रासनाध्यासिनः कालेनैव महात्मना त्वनुकृता कालेन निर्वासिताः ॥ २६९ ॥

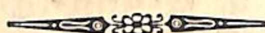
अपिचास च नृपतिस्ते सचिवास्ताः प्रमदास्तानि काननवनानि । स च तेच ताश्च तानि च कृतान्त दृष्टानि नष्टानि ॥ २७० ॥

एवं मत्तकारिकर्णचञ्चलां राज्यलक्ष्मीमवाप्य न्यायैकनिष्ठो भूत्वा उपभुङ्क्ष्व ।

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके काकोलूकीयं नाम तृतीयं तन्त्रं समाप्तम् ।

श्रीगणेशाय नमः

अथ चतुर्थतन्त्रम् ।



अथ इदमारभ्यते लब्धप्रणाशं नाम चतुर्थं तन्त्रं यस्य अयमादिमः श्लोकः ।

समुत्पन्नेषु कार्य्येषु बुद्धिर्यस्य न हीयते ।
स एव दुर्गं तरति जलस्थो वानरो यथा ॥ १ ॥

तद्यथा अनुश्रूयते,

कथा १

अस्ति कस्मिंश्चित् समुद्रोपकण्ठे महान् जम्बूपादपः सदाफलः, तत्र च रक्तमुखो नाम वानरः प्रतिवसति स्म। तत्र च तस्य तरोरधः कदाचित् करालमुखो नाम मकरः समुद्रसलिलात् निष्क्रम्य सुकोमलवालुकासनाथे तीरोपान्ते न्यविशत् । ततश्च रक्तमुखेन स प्रोक्तः. भो ! भवान् समभ्यागतोऽतिथिः । तद्भक्षयतु मया दत्तानि अमृततुल्यानि जम्बूफलानि । उक्तश्च,

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खो वा यदि पण्डितः ।
वैश्वदेवान्तमापन्नः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ २ ॥
न पृच्छेत् शरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।
अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत् ॥ ३ ॥
दूरमार्गश्रमश्रान्तं वैश्वदेवान्तमागतम् ।
अतिथिं पूजयेद्यस्तु स याति परमां गतिम् ॥ ४ ॥
अपूजितोऽतिथिर्यस्य गृहाद् याति विनिःश्वसन् ।
गच्छन्ति विमुखास्तस्य पितृभिः सह देवताः॥५ ॥

एवमुक्त्वा तस्मै जम्बूफलानि ददौ । सोऽपि तानि भक्षयित्वा तेन सह चिरं गोष्ठीसुखमनुभूय भूयोऽपि स्वभवनमगात् । एवं नित्यमेव तौ वानरमकरौ जम्बूच्छायास्थितौ विविधशास्त्रगोष्ठ्या कालं नयन्तौ सुखेन तिष्ठतः । सोऽपि मकरो भक्षितशेषाणि जम्बूफलानि गृहं गत्वा स्वपत्न्याः प्रयच्छति । अथ अन्यतमे दिवसे तया स पृष्टः,नाथ ! क्व एवं विधानि अमृतफलानि प्राप्नोषि। स आह, भद्रे ! मम अस्ति परमसुहृद् रक्तमुखो नाम वानरः स प्रीतिपूर्वं इमानि फलानि प्रयच्छति । अथ तया अभिहितम्, यः सदा एव अमृतप्रायाणि ईदृशानि फलानि भक्षयति तस्य हृदयममृतमयं भविष्यति । तत् यदि मया भार्य्यया ते प्रयोजनं, ततः तस्य हृदयं मह्यं प्रयच्छ, येन तद्भक्षयित्वा जरामरणरहिता त्वया सह भोगान् भुनज्मि । स आह ! भद्रे ! मा मा एवं वद । यतः स प्रतिपन्नोऽस्माकं भ्राता, अपरं फलदाता, ततो व्यापादयितुं न शक्यते। तत् त्यज एनं मिथ्याग्रहम् । उक्तं च ।

एकं प्रसूयते माता द्वितीयं वाक् प्रसूयते ।
वाग्जातमधिकं प्रोचुः सोदर्य्यादपि बन्धुवत् ॥६॥

अथ मकरी आह । त्वया कदाचित् अपि मम वचनं न अन्यथा कृतम् । तत् नूनं सा वानरी भविष्यति यतः तस्या अनुरागतः सकलमपि दिनं तत्र गमयसि । तत् त्वं ज्ञातो मया सम्यक् यतः ।

साह्लादं वचनं प्रयच्छसि न मे नो वाञ्छितं किञ्चन
प्रायः प्रोच्छ्वसिषि द्रुतं हुतवहज्वालासमं रात्रिषु ।

कण्ठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराच्चुम्बसे
तत्ते धूर्त्त! हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममैवापरा॥ ७॥

सोऽपि पत्न्याः पादोपसंग्रहं कृत्वा अङ्कोपरि निधाय तस्याः कोपकोटिमापन्नायाः पत्न्याः सुदीनमुवाच।

मयि ते पादपतिते किङ्करत्वमुपागते।
त्वं प्राणवल्लभे! कस्मात् कोपने! कोपमिष्यासि?॥ ८॥

सा अपि तद्वचनमाकर्ण्य अश्रुप्लुतमुखी तमुवाच

सार्द्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त्त! कान्ता, सैव स्थिता मनसि कृत्रिमभावरम्या। अस्माकमास्ति न कथश्चिदिहावकाशः तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः॥ ९॥

अपरं सा यदि तव वल्लभा न भवति तत् किं मया भणितेऽपि तां न व्यापादयसि। अथ यदि स वानरस्तत् कः तेन सह तव स्नेहः? तत् किंबहुना, यदि तस्य हृदयं न भक्षयामि, तत् मया प्रायोपवेशनं कृतं विद्धि। एवं तस्याः तत् निश्चयं ज्ञात्वा चिन्ताव्याकुलियहृदयः स प्रोवाच। अथवा साधु इदमुच्यते,

वज्रलेपस्य मूर्खस्य नारीणां कर्कटस्य च।
एको ग्रहस्तु मीनानां नीलीमद्यपयोस्तथा॥ १०॥

तत् किं करोमि! कथं स मे वध्यो भवति? इति विचिन्त्य वानरपार्श्वमगमत्। वानरोऽपि चिरायान्तं तं सोद्वेगमवलोक्य प्रोवाच, भो मित्र! किमद्य चिरवेलायां समायातोऽसि? कस्मात्

साह्लादं न आलपसि ? न सुभाषितानि पठसि ? स आह, मित्र ! अहं तव भ्रातृजायया निष्ठुरतरैर्वाक्यैः अभिहितः, भोः कृतघ्न ! मा मे त्वं स्वमुखं दर्शय यतः त्वं प्रतिदिनं मित्रं उपजीवसि न च तस्य पुनः प्रत्युपकारं गृहदर्शनमात्रेण अपि न करोषि। तत् ते प्रायश्चित्तमपि नास्ति । उक्तञ्च,

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते शठे ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः॥ ११॥

तत् त्वं मम देवरं गृहीत्वा अद्य प्रत्युपकारार्थं गृहम् आनय । नो चेत् त्वया सह मे परलोके दर्शनम्। तत् अहं तया एवं प्रोक्तः तव सकाशमागतः।तत् अद्य तया सह त्वदर्थे कलहायतो मम इयती वेला विलग्ना । तत् आगच्छ मे गृहम् । तव भ्रातृपत्नी रचितचतुष्का प्रगुणितवस्त्रमणिमाणिक्याद्युचिताभरणा द्वारदेशबद्धवन्दनमाला सोत्कण्ठा तिष्ठति । मर्कट आह, भो मित्र ! युक्तमभिहितं मद्भ्रातृपत्न्या । उक्तञ्च,

वर्जयेत् कौलिकाकारं मित्रं प्राज्ञतरो नरः ।
आत्मनः सम्मुखं नित्यं य आकर्षति लोलुपः ॥ १२ ॥

तथाच, ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।
भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ १३ ॥

परं वयं वनचराः, युष्मदीयश्च जलान्ते गृहं, तत् कथं शक्यते तत्र गन्तुम्! तस्मात् तामपि मे भ्रातृपत्नीम् अत्र आनय येन प्रणम्य तस्या आशीर्वादं गृह्णामि । स आह, भो मित्र! अस्ति समुद्रान्तरे सुरम्ये पुलिनप्रदेशेऽस्मद्गृहम् । तत् मम पृष्ठमारूढः सुखेन अकृतभयो गच्छ । सोऽपि तच्छ्रुत्वा सानन्दमाह, भद्र!

यदि एवं तत् किं विलम्ब्यते त्वर्य्यताम् । एषोऽहं तव-पृष्ठमारूढः । तथानुष्ठिते अगाधे जलधौ गच्छन्तं मकरमालोक्य भयत्रस्तमना वानरः प्रोवाच । भ्रातः! शनैः शनैः गम्यताम् । जलकल्लोलैः प्लाव्यते मे शरी-रम् ? तत् आकर्ण्य मकरः चिन्तयामास । असौ अगाधं जलं प्राप्तो मे वशः सञ्जातः, मत्पृष्ठगतः तिलमात्रमपि चलितुं न शक्नोति। तस्मात् कथयामि अस्य निजाभि-प्रायं, येन अभीष्टदेवतास्मरणं करोति ।आह च, मित्र! त्वं मया वधाय समानीतो भार्य्यावाक्येन विश्वास्य, तत् स्मर्य्यतामभीष्टदेवता । स आह, भ्रातः ! किं मया तस्याः तवापि च अपकृतं येन मे वधोपायः चि न्तितः । मकर आह, भोः! तस्याः तावत् तव हृदयस्य अमृतमयफलरसास्वादनमृष्टस्य भक्षणे दोहदः सञ्जातः तेन एतदनुष्ठितम् । प्रत्युत्पन्नमतिः वानर आह, भद्र! यदि एवं तत् किं त्वया मम तत्र एव न व्याहृतम्! येन स्वहृदयं जम्बूकोटरे सदा एव मया सुगुप्तं कृतम्, तद् भ्रातृपत्न्या अर्पयामि।त्वया अहं शून्यहृदयोऽत्र कस्मात् आनीतः? तदाकर्ण्य मकरः सानन्दमाह, भद्र! यदि एवं तदर्पय मे हृदयं येन सा दुष्टपत्नी तद्भक्षयित्वा अनश-नात् उत्तिष्ठति ।अहं त्वां तमेव जम्बूपादपं प्रापयामि । एवमुक्त्वा निवर्त्त्य जम्बूतलमगात् । वानरोऽपि कथ-मपि जल्पितविविधदेवतोपचारपूजः तीरमासादित-वान् ततश्च दीर्घतरचंक्रमणेन तमेव जम्बूपादपमारूढः चिन्तयामास, अहो! लब्धाः तावत् प्राणाः । अथवा साधु इदमुच्यते; ।

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥१४॥

तन्मम एतदद्य पुनर्जन्मदिनमिव सञ्जातमिति चिन्तमानं मकर आह, भो मित्र? अर्पय तत् हृदयं यथा ते भ्रातृपत्नी भक्षयित्वा अनशनात् उत्तिष्ठति। अथ विहस्य निर्भर्त्सयन् वानरः तमाह, धिक् धिक् मूर्ख! विश्वासघातक! किं कस्यचित् हृदय द्वयं भवति! तदाशु गम्यतां, जम्बूवृक्षस्य अधस्तात् न भूयोऽपि त्वया अत्र आगन्तव्यम्। उक्तञ्च यतः, ।

सकृद्दुष्टञ्च यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ १५ ॥

तत् श्रुत्वा मकरः सविलक्षं चिन्तितवान्, अहो! मया अतिमूढेन किमस्या स्वचित्ताभिप्रायो निवेदितः, तद्यदि असौ पुनरपि कथञ्चिद्विश्वासं गच्छति तद्भूयोऽपि विश्वासयामि । आह च, मित्र! हास्येन मया तेऽभिप्रायो लब्धः। तस्या न किञ्चित् तव हृदयेन प्रयोजनम्। तत् आगच्छ प्राघुणिकन्यायेन अस्मद्गृहम्। तव। भ्रातृपत्नी सोत्कण्ठा वर्त्तते। वानर आह, भो दुष्ट! गम्यताम् अधुना नाहमागमिष्यामि । उक्तञ्च,

बुभुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा जना निष्करुणा भवन्ति। आख्याहि भद्रे! प्रियदर्शनस्य न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम् ॥ १६ ॥

मकर आह, कथमेतत्? स आह।

कथा २

कस्मिंश्चित् कूपे गङ्गदत्तो नाम मण्डूकराजः प्रतिवसति स्म । स कदाचित् दायादैः उद्वेजितोऽ

रघट्टघटीमारुह्य निष्क्रान्तः अथ तेन चिन्तितम्, यत् कथं तेषां दायादानां मया प्रत्युपकारःकर्त्तव्यः । उक्तञ्च,

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु।
अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥ १७॥

एवं चिन्तयन् बिले प्रविशन्तं कृष्णसर्पमपश्यत् । तं दृष्ट्वा भूयोऽपि अचिन्तयत्, यत् एनं तत्र कूपे नीत्वा सकलदायादानां उच्छेदं करोमि । उक्तञ्च,

शत्रुभिर्योजयेच्छत्रुं बलिना बलवत्तरम्।स्वकार्य्याय
यतो न स्यात्काचित्पीडात्र तत्क्षये ॥ १८ ॥

तथाच, शत्रुमुन्मूलयेत्प्राज्ञस्तीक्ष्णं तीक्ष्णेन शत्रुणा ।
व्यथाकरं सुखार्थाय कण्टकेनेव कण्टकम् ॥ १९ ॥

एवं स विभाव्य बिलद्वारं गत्वा तमाहूतवान्, एहि एहि प्रियदर्शन एहि, तत् श्रुत्वा सर्पः चिन्तयामास । य एष मां आह्वयति, स स्वजातीयो न भवति यतो नैषा सर्पवाणी । अन्येन केनापि सह मम मर्त्यलोके सन्धानं नास्ति । तदत्र एव दुर्गे स्थितः तावत् वेद्मि कोऽयं भविष्यति। उक्तञ्च,

यस्य न ज्ञायते शीलं न कुलं न च संश्रयः ।
न तेन सङ्गतिं कुर्य्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥२०॥

कदाचित् कोऽपि मन्त्रवादी औषधचतुरो वा मामाहूय बन्धने क्षिपति । अथवा कश्चित् पुरुषो वैरमाश्रित्य कस्यचिद्भक्षणार्थे मामाह्वयति । आह च, भोः ! को भवान्! स आह, अहं गङ्गदत्तो नाम मण्डूकाधिपतिः त्वत्सकाशे मैत्र्यर्थमभ्यागतः । तच्छ्रुत्वा सर्प आह, भो ! अश्रद्धेयमेतत् यत् तृणानां वह्निना सह सङ्गमः । उक्तञ्च, ।

यो यस्य जायते वध्यः स स्वप्नेऽपि कथञ्चन ।
न तत्समीपमभ्येति तत्किमेवं प्रजल्पसि! ॥ २१ ॥

गङ्गदत्त आह, भोः सत्यमेतत् । स्वभाववैरी त्वम् अस्माकम् । परं परपरिभवात् प्राप्तोऽहं ते सकाशम् । उक्तश्च, ।

सर्वनाशे च सञ्जाते प्राणानामपि संशये ।
अपि शत्रुं प्रणम्यापि रक्षेत् प्राणधनानि च ॥२२॥

सर्प आह, कथय कस्मात् ते परिभवः! स आह, दायादेभ्यः । सोऽपि आह, क्व ते आश्रयो वाप्यां कूपे तडागे ह्रदे वा तत्कथय स्वाश्रयम्? तेनोक्तम्, पाषाणचयनिबद्धे कूपे । सर्प आह, अहो! अपदा वयं, तन्नास्ति तत्र मे प्रवेशः, प्रविष्टस्य च स्थानं नास्ति, यत्र स्थितः तव दायादान् व्यापादयामि। तद्गम्यताम् । उक्तश्च, ।

यच्छक्यं ग्रसितुं शस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
हितश्च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ २३ ॥

गंगदत्त आह, भोः ? समागच्छ त्वं अहं सुखोपायेन तत्र तव प्रवेशं कारयिष्यामि । तथा तस्य मध्ये जलोपान्ते रम्यतरं कोटरं अस्ति ,तत्र स्थितः त्वं लीलया दायादान् व्यापादयिष्यसि । तच्छ्रुत्वा सर्पो व्यचिन्तयत्, अहं तावत् परिणतवयाः, कदाचित् कथञ्चित् मूषकमेकं प्राप्नोमि।तत्सुखावहो जीवनोपायोऽयमनेन कुलांगारेण मे दर्शितः। तद्गत्वा तान् मण्डूकान् भक्षयामीति । अथवा साधु इदमुच्यते,।

यो हि प्राणपरिक्षीणः सहायपरिवर्जितः ।
स हि सर्व सुखोपायां वृत्तिमारचयेद् बुधः ॥ २४ ॥

एवं विचिन्त्य तमाह, भो गंगदत्त! यदि एवं तदग्रे भव येन तत्र गच्छावः । गंगदत्त आह, भोः प्रियदर्शन अहं त्वां सुखोपायेन तत्र नेष्यामि स्थानञ्च दर्शयिष्यामि । परं त्वया अस्मत्परिजनो रक्षणीयः । केवलं यानहं तव दर्शयिष्यामि ते एव भक्षणीया इति । सर्प आह, साम्प्रतं त्वं मे मित्रं जातं तन्न भेतव्यम् तव वचनेन भक्षणीयाः ते दायादाःएवमुक्त्वा बिलात् निष्क्रम्य तं आलिङ्ग्य च तेनैव सह प्रस्थितः ! अथ कूपमासाद्य अरघट्टघाटिकामार्गेण सर्पः तेन आत्मना स्वालयं नीतः। ततश्च गङ्गदत्तेन कृष्णसर्पं कोटरे धृत्वा दर्शिताः ते दायादाः । ते च तेन शनैः शनैः भक्षिताः । अथ मण्डूकाभावे सर्पेण अभिहितम् । भद्र ! निःशेषिताः ते रिपवः तत् प्रयच्छ अन्यत् मे किञ्चित् भोजनं, यतोऽहं त्वया अत्र आनीतः । गङ्गदत्त आह, भद्र ? कृतं त्वया मित्रकृत्यम्, तत् साम्प्रतम् अनेन एव घाटिकायन्त्रमार्गेण गम्यतामिति । सर्प आह, भो गङ्गदत्त ! न सम्यगभिहितं त्वया । कथमहं तत्र गच्छामि । मदीयबिलदुर्गम् अन्येन रुद्धं भविष्यति। तस्मात् अत्रस्थस्य मे मण्डूकम् एकैकं स्ववर्गीयं प्रयच्छ नो चेत् सर्वानपि भक्षयिष्यामीति । तच्छ्रुत्वा गङ्गदत्तो व्याकुलमना व्यचिन्तयत् । अहो ! किमेतत् मया कृतं सर्पमानयता, तद्यदि निषेधयिष्यामि तत्सर्वानपि भक्षयिष्यति। अथवा युक्तमुच्यते

योऽमित्रं कुरुते मित्रं वीर्य्याभ्यधिकमात्मनः ।
स करोति न सन्देहः स्वयं हि विषभक्षणम् ॥ २९ ॥

तत् प्रयच्छामि अस्य एकं दिनं प्रतिसुहृदम् । उक्तञ्च,

सर्वस्वहरणे युक्तं शत्रुं बुद्धियुता नराः ।
तोषयन्त्यल्पदानेन वाडवं सागरो यथा ॥ २६ ॥

तथाच । यो दुर्बलोऽणूनपि याच्यमानोबलीयसा यच्छति नैव साम्ना । प्रयच्छते नैवच दर्श्यमानं खारीं स चूर्णस्य पुनर्ददाति ॥ २७ ॥

तथाच । सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः ।
अर्द्धेन कुरुते कार्य्यं सर्वनाशो हि दुस्तरः ॥ २८ ॥

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान् नरः ।
एतदेव हि पाण्डित्यं यत् स्वल्पात् भूरिरक्षणम् ॥२९॥

एवं निश्चित्य नित्यमेकैकं आदिशति । सोऽपि तं भक्षयित्वा तस्य परोक्षेऽन्यानपि भक्षयति । अथवा साधु इदमुच्यते ।

यथा हि मलिनैर्वस्त्रैर्यत्र तत्रोपविश्यते ।
एवं चलितवित्तस्तु वित्तशेषं न रक्षति ॥ ३० ॥

अथ अन्यदिने तेन अपरान् मण्डूकान् भक्षयित्वा गङ्गदत्तसुतो यमुनादत्तो भक्षितः । तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तः तारस्वरेण धिक् धिक् प्रलापपरः कथञ्चिदपि न विरराम ! ततः स्वपत्न्या अभिहितः

किं क्रन्दसि दुराक्रन्द ! स्वपक्षक्षयकारक ! ।
स्वपक्षस्य क्षये जाते को नस्त्राता भविष्यति! ॥३१॥

तत् अद्यापि विचिन्त्यतां आत्मनो निष्क्रमणम् अस्य बधोपायश्च अथ गच्छता कालेन सकलमपि कवलितं मण्डूककुलम् । केवलमेको गङ्गदत्तः तिष्ठति । ततः प्रियदर्शनेन भणितं, भो गङ्गदत्त ! बुभुक्षितोऽहं निःशेषिताः सर्वे मण्डूकाः । तदीयतां मे किञ्चित् भोजनं यतोऽहं त्वया अत्र आनीतः । स आह, भो मित्र ! न त्वया अत्र विषये मया अवस्थितेन कापि चिन्ता कार्य्या, तत् यदि मां प्रेषयसि ततोऽन्यकूपस्थान् अपि

मण्डूकान् विश्वास्य अत्र आनयामि। स आह, मम तावत् त्वं अभक्ष्यो भ्रातृस्थाने, तत् यदि एवं करोषि तत् साम्प्रतं पितृस्थाने भवसि, तदेवं क्रियतामिति। सोऽपि तत् आकर्ण्य अरघट्टघाटिकां आश्रित्य विविध-देवतोपकल्पितपूजोपयाचितः तस्मात् कूपात् विनिष्क्रान्तः। प्रियदर्शनोऽपि तदाकांक्षया तत्रस्थः प्रतीक्षमाणः तिष्ठति। अथ चिरात् अनागते गङ्गदत्ते प्रियदर्शनोऽन्यकोटरनिवासिनीं गोधां उवाच, भद्रे! क्रियतां स्तोकं साहाय्यम्। यतः चिरपरिचितः ते गङ्गदत्तः तद्गत्वा तत् सकाशं कुत्रचित् जलाशये अन्विष्य मम सन्देशं कथय। येन आगम्यतां एकाकिना अपि भवता द्रुततरं यदि अन्ये मण्डूका न आगच्छन्ति। अहं त्वया विना नात्र वस्तुं शक्नोमि। तथा यदि अहं तव विरुद्धं आचरामि तत् सुकृतमन्तरं मया विधृतम् गोधा अपि तद्वचनात् गङ्गदत्तं द्रुततरमन्विष्य आह, भद्र गङ्गदत्त! स तव सुहृत् प्रियदर्शनः तव मार्गं समीक्षमाणः तिष्ठति। तत् शीघ्रं आगम्यतामिति। अपरञ्च तेन तव विरूपकरणे सुकृतमन्तरे धृतम्। तत् निःशङ्केन मनसा समागम्यताम्। तत् आकर्ण्य गङ्गदत्त आह।

बुभुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति। आख्याहि भद्रे? प्रियदर्शनस्य न गंगदत्तः पुनरेति कूपम् ॥ ३२॥

एवमुक्त्वा स तां विसर्जयामास।

तत् भो दुष्ट जलचर! अहमपि गंगदत्त इव त्वद्गृहे न कथञ्चित् अपि यास्यामि। तत् श्रुत्वा मकर

आह, भो मित्र? न एतद् युज्यते । सर्वथा एव मे कृतघ्नतादोषं अपनय मद्गृहागमनेन । अथवा अत्र अहं अनशनात् प्राणत्यागं तव उपरि करिष्यामि । वानर आह, मूढ ! किं अहं लम्बकर्णो मूर्खो! दृष्टापायोऽपि स्वयमेव तत्र गत्वा आत्मानं व्यापादयामि ।

आगतश्च गतश्चैव दृष्ट्वा सिंहपराक्रमम् ।
अकर्णहृदयो मूर्खो यो गत्वा पुनरागतः ॥ ३३ ॥

मकर आह, भद्र?स को लम्बकर्णः!कथं दृष्टापायोऽपि मृतः! तत् मे निवेद्यताम् । वानर आह ।

कथा ३

कस्मिंश्चित् वनोद्देशे करालकेशरो नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । तस्य च धूसरको नाम शृगालः सदा एव अनुयायी परिचारकोऽस्ति । अथ कदाचित् तस्य हस्तिना सह युध्यमानस्य शरीरे गुरुतराः प्रहाराः सञ्जाता यैः पदमेकमपि चलितुं न शक्नोति तस्य अचलनात् च धूसरकः क्षुत्क्षामकण्ठो दौर्बल्यं गतः । अन्यस्मिन् अहनि तं अवोचत् स्वामिन्! बुभुक्षया पीडितोऽहं, पदात् पदमपि चलितुं न शक्नोमि । तत्कथं ते शुश्रूषां करोमि । सिंह आह, भो! गच्छ अन्वेषय किञ्चित् सत्त्वं येन इमां अवस्थां गतोऽपि व्यापादयामि । तदाकर्ण्य शृगालोऽन्वेषयन् कञ्चित्समीपवर्त्तिनं ग्रामं आसादितवान् । तत्र लम्बकर्णो नाम गर्दभः तडागोपान्ते प्रविरलदूर्वांकुरान् कृच्छ्रादास्वादयन् दृष्टः । ततश्च समीपवर्त्तिना भूत्वा तेन अभिहितः, माम!नमस्कारोऽयं मदीयः सम्भाव्यतां चिरात् दृष्टोऽसि । तत् कथय तत

किमेवं दुर्बलतां गतः । स आह, भो भगिनीपुत्र! किं कथयामि, रजकोऽतिनिर्दयोऽतिभारेण मां पीडयति, घासमुष्टिमपि न प्रयच्छति । केवलं दूर्वाङ्कुरान् धूलिमिश्रितान् भक्षयामि । तत्कुतो मे शरीरे पुष्टिः ? । शृगाल आह, माम ! यदि एवं तदस्ति मरकतसदृशशष्पप्रायो नदीसनाथो रमणीयतरः प्रदेशः। तत्र आगत्य मया सह सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवन् तिष्ठ । लम्बकर्ण आह, भो भगिनीसुत ! युक्तमुक्तं भवता परं वयं ग्राम्याः पशवोऽरण्यचारिणां वध्यास्तत् किं तेन भव्यप्रदेशेन ? शृगाल आह, माम ! मैवं वद, मद्भुजपञ्जरपरिरक्षितः स देशः । तन्नास्ति कश्चित् अपरस्य तत्र प्रवेशः । परमनेन एव दोषेण रजककदर्थिताः तत्र तिस्रो रासभ्योऽनाथाः सन्ति । ताश्च पुष्टिमापन्ना यौवनोत्कटा इदं मां ऊचुः, यदि त्वं अस्माकं सत्यो मातुलः तदा किञ्चित् ग्रामान्तरं गत्वा अस्मद्योग्यं कञ्चित् पतिमानय । तदर्थं त्वामहं तत्र नयामि । अथ शृगालवचनानि श्रुत्वा कामपीडिताङ्गः तमवोचत् भद्र ! यदि एवं तदग्रे भव, येन आगच्छामि । अथवा साधु इदमुच्यते ।

नानृतं न विषं किञ्चिदेकां मुक्त्वा नितम्बिनीम् ।
यस्याः सङ्गेन जीव्येत म्रियते च वियोगतः ॥ ३४ ॥

तथाच, यासां नाम्नापि कामः स्यात्सङ्गमं दर्शनं विना ।
तासां दृक्सङ्गमं प्राप्य यन्न द्रवति कौतुकम् ॥३५॥

तथानुष्ठिते शृगालेन सह सिंहान्तिकमागतः । सिंहोऽपि व्यथाकुलितस्तं दृष्ट्वा यावत् समुत्तिष्ठति, तावत् रासभः पलायितुं आरब्धवान् । अथ तस्य पलायमानस्य सिंहेन तलप्रहारो दत्तः । स च मन्दभाग्यस्य

व्यवसाय इव व्यर्थतां गतः । अत्रान्तरे शृगालः कोपाविष्टस्तमुवाच, भोः ! किं एवंविधः प्रहारस्ते ? यद्गर्दभोऽपि तव पुरतो बलाद्गच्छति। तत्कथं गजेन सह युद्धं करिष्यसि ? तद्दृष्टं ते बलं । अथ विलक्षस्मितं सिंह आह, भोः ! किमहं करोमि । मया न क्रमः सज्जीकृत आसीत् । अन्यथा गजोऽपि मत्क्रमाक्रान्तो न गच्छति शृगाल आह, अद्यापि एकवारं तवान्तिके तमानेष्यामि । परं त्वया सज्जीकृतक्रमेण स्थातव्यम् । सिंह आह, भद्र ! यो मां प्रत्यक्षं दृष्ट्वा गतः स पुनः कथमत्र आगमिष्यति । तदन्यत् किमपि सत्त्वमन्विष्यताम् । शृगाल आह, किं तव अनेन व्यापारेण ! त्वं केवलं सज्जितक्रमः तिष्ठ । तथा अनुष्ठिते शृगालोऽपि यावत् रासभमार्गेण गच्छति, तावत् तत्रैव स्थाने चरन् दृष्टः । अथ शृगालं दृष्ट्वा रासभः प्राह, भो भगिनीसुत! शोभनस्थाने त्वया अहं नीतः, द्राक् मृत्युवशं गतः तत्कथय किं तत्सत्वम्, यस्य अतिरौद्रवज्रसदृशकर प्रहारात् अहं मुक्तः । तत्श्रुत्वा प्रहसन् शृगाल आह, भद्र! रासभी त्वां आयान्तं दृष्ट्वा सानुरागं आलिंगितुं समुत्थिता। त्वं च कातरत्वात् नष्टः सा पुनर्न शक्ता त्वां विना स्थातुम् । तया तु नश्यतः तेऽवलम्बनार्थं हस्तः क्षिप्तो न अन्यकारणेन, तत् आगच्छ, सा त्वत्कृते प्रायोपवेशनां उपविष्टा तिष्ठति । एतत् वदति, यत् लम्बकर्णो यदि मे भर्त्ता न भवति, तत् अहमग्नौ जले वा प्रविशामि, पुनस्तस्य वियोगं सोढुं न शक्नोमि । तत्प्रसादं कृत्वा तत्र आगम्यतामिति । नो चेत् तव स्त्रीहत्या भविष्यति । अपरं भगवान् कामः कोपं तव उपरि करिष्यति । उक्तञ्च ।

स्त्रीमुद्रां मकरध्वजस्य जयिनीं सर्वार्थसम्पत्करीं
ये मूढाःप्रविहाय यान्ति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिणः।
ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नग्नीकृता मुण्डिताः
केचिद्रक्तपटीकृताश्च जटिलाःकापालिकाश्चापरे॥३६॥

अथ असौ तद्वचनं श्रद्धेयतया श्रुत्वा भूयोऽपि तेन सह प्रस्थितः अथवा साधु इदमुच्यते।

जानन्नपि नरो दैवात् प्रकरोति विगर्हितम्।
कर्म किं कस्यचिल्लोके गर्हितं रोचते कथम् ॥३७॥

अत्रान्तरे सज्जितक्रमेण सिंहेन स लम्बकर्णो व्यापादितः। ततस्तं हत्वा शृगालं रक्षकं निरूप्य स्वयं स्नानार्थं नद्यां गतः। शृगालेनापि लौल्यौत्सुक्यात् तस्य कर्णहृदयं भक्षितम्! अत्रान्तरे सिंहो यावत् स्नात्वा कृतदेवार्चनः प्रतर्पितपितृगणः समायाति तावत् कर्णहृदयरहितो रासभः तिष्ठति। तं दृष्ट्वा कोपपरीतात्मा सिंहः शृगालं आह, पाप! किमिदमनुचितं कर्म समाचरितम्! यत् कर्णहृदयभक्षणेन अयमुच्छिष्टतां नीतः। शृगालः सविनयमाह। स्वामिन्! मा मा एवं वद। यत्कर्णहृदयरहितोऽयं रासभ आसीत् येन इह आगत्य त्वामवलोक्य भूयोऽपि आगतः अथ तद्वचनं श्रद्धेयं मत्वा सिंहः तेनैव सह संविभज्य निःशङ्कितमनाः तं भक्षितवान्। ततोऽहं ब्रवीमि।

आगतश्च गतश्चैव दृष्ट्वा सिंहपराक्रमम्।
अकर्णहृदयो मूर्खो यो गत्वा पुनरागतः॥ ३८ ॥

तन्मूर्ख! कपटं कृतं त्वया। परं युधिष्ठिरेणेव सत्यवचनेन विनाशितम्। अथवा साधु इदमुच्यते।

स्वार्थमुत्सृज्य यो दम्भी सत्यं ब्रूते सुमन्दधीः।
स स्वार्थाद् भ्रश्यते नूनं युधिष्ठिर इवापरः॥ ३९॥

मकर आह । कथमेतत् ? स आह ।

कथा ४ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने कुम्भकारः प्रतिवसति स्म, स कदाचित्प्रमादादर्द्धभग्नघटकर्परतीक्ष्णाग्रस्योपरि महता वेगेन धावन् पतितः । ततः कर्परकोट्या पाटितललाटो रुधिरप्लाविततनुः कृच्छ्रात् उत्थाय स्वाश्रयं गतः ततश्च अपथ्यसेवनात् स प्रहारस्तस्य करालतां गतः कृच्छ्रेण नीरोगतां नीतः । अथ कदाचित् दुर्भिक्षपीडिते देशे स कुम्भकारः क्षुतक्षामकण्ठः कैश्चित् राजसेवकैः सह देशान्तरं गत्वा कस्यापि राज्ञः सेवको बभूव । सोऽपि राजा तस्य ललाटे विकरालं प्रहारक्षतं दृष्ट्वा चिन्तयामास, यद्वीरः पुरुषः कश्चित् अयम् । नूनं तेन ललाटपट्टे सम्मुखप्रहारः । अतस्तं सम्मानादिभिः सर्वेषां राजपुत्राणां मध्ये विशेषप्रसादेन पश्यतिस्म । तेऽपि राजपुत्राः तस्य तं प्रसादातिरेकं पश्यन्तः परमेर्ष्याधर्मं वहन्तो राजभयात् न किञ्चित् ऊचुः।अथ अन्यस्मिन्नहनि तस्य भूपतेः वीरसम्भावनायां क्रियमाणायां विग्रहे समुपस्थिते प्रकल्पमानेषु गजेषु सन्नह्यमानेषु वाजिषु योधेषु प्रगुणीक्रियमाणेषु तेन भूभुजा स कुम्भकारः प्रस्तावानुगतं पृष्टो निर्जने । भो राजपुत्र ! किं ते नाम ? का च जातिः ? कस्मिन् संग्रामे प्रहारोऽयं ते ललाटे लग्नः । स आह । देव! नायं शस्त्रप्रहारः।युधिष्ठिराभिधःकुलालोऽहं प्रकृत्या मद्गृहेऽनेककर्पराणि आसन् । अथ कदाचित् मद्यपानं कृत्वा निर्गतः प्रधावन् कर्परोपरि पतितः । तस्य प्रहारविकारोऽयं मे ललाटे एवं विकरालतां गतः । तदाकर्ण्य राजा सव्रीडमाह, अहो ! वञ्चितोऽहं राज-

पुत्रानुकारिणा अनेन कुलालेन। तत् दीयतां द्राक् एतस्य चन्द्रार्द्धः तथानुष्ठिते कुम्भकार आह, मा मा एवं कुरु। पश्य मे रणे हस्तलाघवम् राजा प्राह, भोः सर्वगुणसम्पन्नो भवान्। तथापि गम्यताम्। उक्तञ्च,

शूरश्च कृतविद्यश्च दर्शनीयोऽसि पुत्रक!।
यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते॥ ४०॥

कुलाल आह, कथमेतत्? राजा कथयति,

कथा ६

कस्मिंश्चित् उद्देशे सिंहदम्पती प्रतिवसतः स्म, अथ सिंही पुत्रद्वयमजीजनत्। सिंहोऽपि नित्यमेव मृगान् व्यापाद्य सिंह्यै ददाति, अथ अन्यस्मिन्नहनि तेन किमपि न आसादितम्। वने भ्रमतोऽपि तस्य रविरस्तं गतः! अथ तेन स्वगृहं आगच्छता शृगालशिशुः प्राप्तः। स च बालकोऽयमिति अवधार्य्य यत्नेन दंष्ट्रामध्यगतं कृत्वा सिंह्या जीवन्तमेव समर्पितवान्। ततः सिंह्या अभिहितं भोः कान्त! त्वयानीतं किञ्चित् अस्माकं भोजनं? सिंह आह, प्रिये! मया अद्य एनं शृगालशिशुं परित्यज्य न किञ्चित् सत्वमासादितं। स च बालोऽयमिति मत्वा न व्यापादितो विशेषात् स्वजातीयश्च उक्तञ्च।

स्त्रीविप्रलिङ्गिबालेषु प्रहर्त्तव्यं न कर्हिचित्।
प्राणत्यागेऽपि सञ्जाते विश्वस्तेषुविशेषतः॥ ४१॥

इदानीं त्वं एनं भक्षयित्वा पथ्यं कुरु। प्रभातेऽन्यत् किञ्चित् उपार्जयिष्यामि। साप्राह, भो कान्त! त्वया बालकोऽयं विचिन्त्य न हतः। तत् कथम् एनमहं स्वोदरार्थे विनाशयामि। उक्तञ्च।

अकृत्यं नैव कर्त्तव्यं प्राणत्यागेऽपि संस्थिते !
न च कृत्यं परित्याज्यंधर्म एष सनातनः ॥ ४२ ॥

तस्मात् मम अयं तृतीयः पुत्रो भविष्यति । इत्येव मुक्त्वा तमपि स्वस्तनक्षीरेण परां पुष्टिमनयत् । एवं ते त्रयोऽपि शिशवः परस्परमज्ञातजातिविशेषा एकाचारविहारा बाल्यसमयं निर्वाहयन्ति ! अथ कदाचित् तत्र वने भ्रमन् अरण्यगजः समायातः। तं दृष्ट्वा तौ सिंहसुतौ द्वौ अपि कुपिताननौ तं प्रति प्रचलितौ यावत् तावत् तेन शृगालसुतेन अभिहितम्, अहो ! गजोऽयं युष्मत् कुलशत्रुः,तत्र गन्तव्यमेतस्य अभिमुखम्।एवमुक्त्वा गृहं प्रधावितः । तौ अपि ज्येष्ठबान्धवभंगान्निरुत्साहतां गतौ । अथवा साधु इदमुच्यते ।

एकेनापि सुधीरेण सोत्साहेन रणं प्रति ।
सोत्साहं जायते सैन्यं भग्ने भंगमवाप्नुयात् ॥४३॥

तथाच, अत एव हि वाञ्छन्ति भूपा योधान् महाबलान् । शूरान् वीरान् कृतोत्साहान् वर्जयन्ति च कातरान् ॥ ४४ ॥

अथ तौ द्वौ अपि गृहं प्राप्य पित्रोरग्रतो विहसन्तौ ज्येष्ठभ्रातृचेष्टितमूचतुः । यथा गजं दृष्ट्वा दूरतोऽपि नष्टः । सोऽपि तदाकर्ण्य कोपाविष्टमनाः प्रस्फुरिताधरपल्लवः ताम्रलोचनः त्रिशिखां भृकुटिं कृत्वा तौ निर्भर्त्सयन् परुषतरवचनानि उवाच।ततः सिंह्या एकान्ते नीत्वा प्रबोधितोऽसौ । वत्स! मैवं कदाचित् जल्प । भवदीयलघुभ्रातरौ एतौ । अथ असौ प्रभूतकोपाविष्टः तामुवाच, किमहं एताभ्यां शौर्येण रूपेण विद्याभ्यासेन कौशलेन वा हीनः? येन मां उपहसतः । तन्मया अवश्यं

एतौ व्यापादनीयौ। तदाकर्ण्य सिंही तस्य जीवितमिच्छन्ती अन्तर्विहस्य प्राह।

शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक।
यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥४५॥

तत् सम्यक् शृणु वत्स! त्वं शृगालीसुतः कृपया मया स्वस्तनक्षीरेण पुष्टिं नीतः। तद्यावत् एतौ मत्पुत्रौ शिशुत्वात् त्वां शृगालं न जानीतः, तावत् द्रुततरं गत्वा स्वजातीयानां मध्ये भव, नो चेत् आभ्यां हतो मृत्युपथं समेष्यसि। सोऽपि तद्वचनं श्रुत्वा भयव्याकुलमनाः शनैः शनैः अपसृत्य स्वजात्या मिलितः। तस्मात् त्वमपि यावत् एते राजपुत्राः। त्वां कुलालं न जानन्ति तावत् द्रुततरमपसर। नोचेत् एतेषां सकाशात् विडम्बनां प्राप्य मरिष्यसि। कुलालोऽपि तदाकर्ण्य सत्वरं प्रनष्टः! अतोऽहं ब्रवीमि।

स्वार्थमुत्सृज्य यो दम्भी सत्यं ब्रूते सुमन्दधीः।
स स्वार्थाद् भ्रश्यते नूनं युधिष्ठिर इवापरः ॥४६॥

धिक् मूर्ख यत् त्वया स्त्रियोऽर्थे एतत् कार्य्यम् अनुष्ठातुं आरब्धं न हि स्त्रीणां कथञ्चिद्विश्वासमुपगच्छेत् उक्तश्च।

यदर्थे स्वकुलं त्यक्तं जीवितार्द्धञ्च हारितम्।
सा मां त्यजति निःस्नेहा कः स्त्रीणां विश्वसेन्नरः? ॥ ४७ ॥

मकर आह। कथमेतत्? वानर आह।

कथा ६

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने कोऽपि ब्राह्मणः। तस्य

च भार्य्या प्राणेभ्योऽपि अतिप्रिया आसीत् । सापि प्रतिदिनं कुटुम्बेन सह कलहं कुर्वाणा न विश्राम्यति सोऽपि ब्राह्मणः कलहमसहमानो भार्य्यावात्सल्यात् स्वकुटुम्बं परित्यज्य ब्राह्मण्या सह विप्रकृष्टं देशान्तरं गतः । अथ महाटवीमध्ये ब्राह्मण्या अभिहितः, आर्य्यपुत्र ! तृष्णा मां बाधते । तदुदकं क्वापि अन्वेषय ! अथ असौ तद्वचनानन्तरं यावत् उदकं गृहीत्वा समागच्छति तावत् तां मृतामपश्यत् । अतिवल्लभतया विषादं कुर्वन् यावत् विलपति तावत् आकाशे वाचं शृणोति।तथा हि यदि ब्राह्मण त्वं स्वकीयजीवितस्यार्द्धं ददासि, ततः ते जीवति ब्राह्मणी । तत् श्रुत्वा ब्राह्मणेन शुचीभूय तिसृभिर्वाचाभिः स्वजीवितार्द्धं दत्तम् । वाक्समममेव च ब्राह्मणी जीविता सा । अथ तौ जलं पीत्वा वनफलानि भक्षयित्वा गन्तुमारब्धौ । ततः क्रमेण कस्यचित् नगरस्य प्रदेशे पुष्पवाटिकां प्रविश्य ब्राह्मणो भार्य्याम् अभिहितवान्, भद्रे ! यावत् अहं भोजनं गृहीत्वा समागच्छामि तावत् अत्र त्वया स्थातव्यमित्यभिधाय ब्राह्मणो नगरमध्ये जगाम । अथ तस्यां पुष्पवाटिकायां पङ्गुः अरघट्टं खेलयन् दिव्यगिरा गीतमुद्गिरति । तच्च श्रुत्वा कुसुमेषुणा अर्दितया ब्राह्मण्या तत्सकाशं गत्वा अभिहितम् । भद्र ! यदि मां न कामयसे, तत मत्सक्ता स्त्रीहत्या तव भविष्यति । पङ्गुरब्रवीत्, किं व्याधिग्रस्तेन मया करिष्यसि सा अब्रवीत्, किमनेन उक्तेन अवश्यं त्वया सह मया सङ्गमः कर्त्तव्यः।तत् श्रुत्वा तथा कृतवान् । सुरतानन्तरं सा अब्रवीत्, इतः प्रभृति यावज्जीवं मया आत्मा भवते दत्तः । इति ज्ञात्वा भवानपि

अस्माभिः सह आगच्छतु । सोऽब्रवीत्, एवमस्तु, अथ ब्राह्मणो भोजनं गृहीत्वा समागत्य तया सह भोक्तुम् आरब्धः।सा अब्रवीत्,एष पङ्गुः बुभुक्षितः.तत् एतस्यापि कियन्तमपि ग्रासं देहीति । तथा अनुष्ठिते ब्राह्मण्या अभिहितम् । ब्राह्मण ! सहायहीनः त्वं यदा ग्रामान्तरं गच्छसि,तदा मम वचनसहायोऽपि नास्ति। तत् एनं पङ्गुं गृहीत्वा गच्छावः । सोऽब्रवीत् न शक्नोमि आत्मानमपि आत्मना वोढुं किं पुनः एनं पङ्गुम् ? सा अब्रवीत् पेटाभ्यन्तरस्थं एनमहं नेष्यामि । अथ तत् कृतकवचनव्यामोहितचित्तेन तेन प्रतिपन्नं तथा अनुष्ठिते अन्यस्मिन् दिने कूपोपकण्ठे विश्रान्तो ब्राह्मणः तया च पङ्गुपुरुषासक्तया सम्प्रेर्य्य कूपान्तः पातितः । सापि पङ्गुं गृहीत्वा कस्मिंश्चित् नगरे प्रविष्टा। तत्र शुल्कचौर्य्यरक्षानिमित्तं राजपुरुषैः इतस्ततो भ्रमद्भिः तन्मस्तकस्था पेटा दृष्टा, बलात् आच्छिद्य राजाग्रे नीता। राजा च यावत् तां उद्घाटयति, तावत् तं पंगुं ददर्श। ततः सा ब्राह्मणी विलापं कुर्वती राजपुरुषानुपदं एव तत्र आगता । राज्ञा पृष्टा को वृत्तान्त इति। सा अब्रवीत्, मम एष भर्त्ता व्याधिबाधितो दायादसमूहैः उद्वेजितो मया स्नेहव्याकुलितमानसया शिरसि कृत्वा भवदीयनगरे आनीतः तत् श्रुत्वा राजा अब्रवीत् ब्राह्मणि ! त्वं मे भगिनीग्रामद्वयं गृहीत्वा भर्त्रा सह भोगान् भुञ्जाना सुखेन तिष्ठ।अथ स ब्राह्मणो दैववशात् केनापि साधुना कूपात् उत्तारितः परिभ्रमन् तदेव नगरं आयातः । तया दुष्ट भार्य्यया दृष्टो राज्ञे निवेदितः । राजन् ! अयं मम भर्त्तुः वैरी समायातः। राज्ञा अपि वधः आदिष्टः। सो-

ऽब्रवीत्, देव ! अनया मम सत्कं किञ्चिद् गृहीतमस्ति यदि त्वं धर्मवत्सलः तद्दापय । राजा अब्रवीत्, भद्रे! यत् त्वया अस्य सत्कं किञ्चिद् गृहीतमस्ति तत् समर्पय । सा प्राह, देव ! मया न किञ्चित् गृहीतम् । ब्राह्मण आह । यन्मया त्रिवाचिकं स्वजीवितार्द्धं दत्तं, तद्देहि । अथ सा राजभयात् तत्र एव त्रिवाचिकं एव जीवितमनेन दत्तमिति जल्पन्ती प्राणैः विमुक्ता । ततः सविस्मयं राजा अब्रवीत्, किमेतदिति । ब्राह्मणेनापि पूर्ववृत्तान्तः सकलोऽपि तस्मै निवेदितः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

यदर्थं स्वकुलं त्यक्तं जीवितार्द्धंश्च हारितम् ।
सा मां त्यजति निस्नेहा कः स्त्रीणां विश्वसेन्नरः? ॥४७॥

वानरः पुनराह, साधु च इदमुपाख्यानकं श्रूयते ।

न किं दद्यान्न किं कुर्य्यात् स्त्रीभिरभ्यर्थितो नरः ।
अनश्वा यत्र ह्रेषन्ते शिरः पर्वणि मुण्डितम् ॥४८॥

मकर आह । कथमेतत् ? वानरः कथयति ।

कथा ७

अस्ति प्रख्यातबलपौरुषोऽनेकनरेन्द्रमुकुटमरीचिजालजटिलीकृतपादपीठः शरच्छशाङ्ककिरणनिर्मलयशाः समुद्रपर्य्यन्तायाः पृथिव्या भर्त्ता नन्दो नाम राजा, तस्य सर्वशास्त्राधिगतसमस्ततत्त्वः सचिवो वररुचिर्नाम तस्य च प्रणयकलहेन जाया कुपिता । सा च अतीव वल्लभा अनेकप्रकारं परितोष्यमाणापि न प्रसीदति ब्रवीति च भर्त्ता, भद्रे ! येन प्रकारेण तुष्यसि तं वद, निश्चितं करोमि । ततः कथञ्चित् तया उक्तं, यदि शिरो-मुण्डयित्वा मम पादयोः निपतसि, तदा प्रसादाभि-

सुखी भवामि। तथा अनुष्ठिते प्रसन्ना आसीत्। अथ नन्दस्य भार्य्यापि तथा एव रुष्टा प्रसाद्यमानापि न तुष्यति। तेन उक्तं, भद्रे? त्वया विना मुहूर्त्तमपि न जीवामि, पादयोः पतित्वा त्वां प्रसादयामि। सा अब्रवीत्, यदि खलीनं मुखे प्रक्षिप्य अहं तव पृष्ठे समारुह्य त्वां धावयामि। धावितस्तु यदि अश्ववत् ह्रेषसे, तदा प्रसन्ना भवामि। राज्ञापि तथा एव अनुष्ठितम्। अथ प्रभातसमये सभायां उपविष्टस्य राज्ञः समीपे वररुचिः आयातः। तञ्च दृष्ट्वा राजा पप्रच्छ, भो वररुचे किं पर्वणि मुण्डितं शिरस्त्वया सोऽब्रवीत्।

न किं दद्यान्न किं कुर्य्यात् स्त्रीभिरभ्यर्थितो नरः।
अनश्वा यत्र ह्रेषन्ते शिरः पर्वणि मुण्डितम्॥ ४९॥

तत् भो! दुष्टमकर? त्वमपि नन्दवररुचिवत् स्त्रीवश्यः ततो भद्र! आगतेन त्वया मां प्रति वधोपायप्रयासः प्रारब्धः परं स्ववाग्दोषेण एव प्रकटीभूतः अथवा साधु इदमुच्यते।

आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः।
बकास्तत्र न बध्यन्ते मौनं सर्वार्थसाधनम्॥ ५०॥

तथाच, सुगुप्तं रक्ष्यमाणोऽपि दर्शयन् दारुणं वपुः।
व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नो वाक्कृते रासभो हतः॥ ५१॥

मकर आह, कथमेतत्? वानरः कथयति।

कथा ८

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने शुद्धपटो नाम रजकः प्रतिवसति स्म। तस्य च गर्दभः एकोऽस्ति, सोऽपि घासाभावात् अति दुर्बलतां गतः। अथ तेन रजकेन अटव्यां परिभ्रमता मृतव्याघ्रो दृष्टः। चिन्तितञ्च, अहो! शोभनमापतितम्। अनेन व्याघ्रचर्मणा प्रतिच्छाद्य रासभं रात्रौ यव-

क्षेत्रेषु उत्सृक्ष्यामि, येन व्याघ्रं मत्वा समीपवर्त्तिनः क्षेत्रपाला एनं न निष्कासयिष्यन्ति तथा अनुष्ठिते रासभो यथेच्छया यवभक्षणं करोति प्रत्यूषे भूयोऽपि रजकः स्वाश्रयं नयति । एवं गच्छता कालेन स रासभः पीवरतनुर्जातः । कृच्छ्राद् बन्धनस्थानमपि नीयते । अथ अन्यस्मिन् अहनि स मदोद्धतो दूरात् रासभीशब्दमशृणोत् । तत्श्रवणमात्रेण एव स्वयं शब्दयितुमारब्धः । अथ ते क्षेत्रपाला रासभोऽयं व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्न इति ज्ञात्वा लगुडशरपाषाणप्रहारैः तं व्यापादितवन्तः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

सुगुप्तं रक्ष्यमाणोऽपि दर्शयन् दारुणं वपुः ।
व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नो वाकृते रासभो हतः ॥ ५२ ॥

अथ एवं तेन सह वदतो मकरस्य जलचरेण एकेन आगत्य अभिहितं भो मकर त्वदीया भार्य्या अनशनोपविष्टा त्वयि चिरयाति प्रणयाभिभवाद्विपन्ना ! एवं तद्वज्रपातसदृशवचनमाकर्ण्य अतीव व्याकुलितहृदयः प्रलपितमेवं चकार । अहो ! किमिदं सञ्जातं मे मन्दभाग्यस्य । उक्तञ्च ।

माता यस्य गृहे नास्ति भार्य्या च प्रियवादिनी।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥ ५३ ॥

तत् मित्र ! क्षम्यतां, मया तेऽपराधः कृतः सम्प्रति अहं तु स्त्रीवियोगात् वैश्वानरप्रवेशं करिष्यामि । तत् श्रुत्वा वानरः प्रहसन् प्रोवाच, भो ज्ञातः मया प्रथममेव यत् त्वं स्त्रीवश्यः स्त्रीजितश्च। साम्प्रतञ्च प्रत्ययः सञ्जातः । तत् मूढ! आनन्देऽपि जाते त्वं विषादं गतः तादृग् भार्य्यायां

मृतायां उत्सवः कर्त्तुं युज्यते, उक्तञ्च यतः।
या भार्य्या दुष्टचारित्रा सततं कलहप्रिया।
भार्य्यारूपेण सा ज्ञेया विदग्धैर्दारुणा जरा ॥५४॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नामापि परिवर्जयेत्।
स्त्रीणामिह हि सर्वासां य इच्छेत् सुखमात्मनः॥५५॥
यदन्तस्तन्न जिह्वायां यज्जिह्वायां न तद्बहिः।
यद्बहिः तन्न कुर्वन्ति विचित्रचरिताः स्त्रियः ॥५६॥
के नाम न विनश्यन्ति मिथ्या ज्ञानात् नितम्बिनीम्
रम्यां य उपसर्पन्ति दीपाभां शलभा यथा ॥ ५७ ॥
अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः।
गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥ ५८ ॥
ताडिता अपि दण्डेन शस्त्रैरपि विखण्डिताः।
न वशं योषितो यान्ति न दानैर्न च संस्तवैः ॥५९॥
आस्तां तावत् किमन्येन दौरात्म्येनेह योषिताम्।
विधृतं स्वोदरेणापि घ्नन्ति पुत्रं स्वकं रुषा ॥ ६० ॥
रूक्षायां स्नेहसद्भावं कठोरायां सुमार्दवम्।
नीरसायां रसं बालो बालिकायां विकल्पयेत् ॥६१॥
मकर आह, भो मित्र! अस्तु एतत्, परं किं करोमि, मम अनर्थद्वयमेतत् सञ्जातम्। एकस्तावत् गृहभंगः, अपरस्त्वद्विधेन मित्रेण सह चित्तविश्लेषः, अथवा भवति एवं दैवयोगात्, उक्तञ्च यतः।
यादृशं मम पाण्डित्यं तादृशं द्विगुणं तव।
नाभूज्जारो न भर्त्ता च किं निरीक्षसि नग्निके ॥६२॥
वानर आह, कथमेतत् मकरोऽब्रवीत्।

कथा ९

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने हालिकदम्पती प्रतिवसतः स्म।

सा च हालिकभार्य्या पत्युर्वृद्धभावात् सदैव अन्यचित्ता न कथञ्चिद् गृहे स्थैर्य्यमालम्बते, केवलं परपुरुषान् अन्वेषमाणा परिभ्रमति । अथ केनचित् परवित्तापहारकेण धूर्त्तेन सा लक्षिता विजने प्रोक्ता च, सुभगे मृतभार्य्योऽहम्। त्वद्दर्शनेन स्मरपीडितश्च।तद्दीयतां मे रतिदक्षिणा, ततः तयाभिहितं, भो सुभग यदि एवं तदस्ति मे पत्युः प्रभूतं धनं स च वृद्धत्वात् प्रचलितुमपि असमर्थः तत् तद्धनमादाय अहमागच्छामि । येन त्वया सह अन्यत्र गत्वा यथेच्छया रतिसुखमनुभविष्यामि । सोऽब्रवीत्, रोचते मह्यमपि एतत् । प्रत्यूषेऽत्र स्थाने शीघ्रमेव समागन्तव्यं येन शुभतरं किञ्चित् नगरं गत्वा त्वया सह जीवलोकः सफलीक्रियते । सापि तथेति प्रतिज्ञाय प्रहसितवदना स्वगृहं गत्वा रात्रौ प्रसुप्ते भर्त्तरि सर्वं वित्तमादाय प्रत्यूषसमये तत्कथितस्थानमुपाद्रवत् । धूर्त्तोऽपि तामग्रे विधाय दक्षिणां दिशम् आश्रित्य सत्वरगतिः प्रस्थितः । एवं तयोः व्रजतोः योजनद्वयमात्रेण अग्रतः काचित् नदी समुपस्थिता । तां दृष्ट्वा धूर्त्तः चिन्तयामास, किं अहमनया यौवनप्रान्ते वर्त्तमानया करिष्यामि । किंच कदापि अस्याः पृष्ठतः कोऽपि समेष्यति, तन्मे महान् अनर्थः स्यात् । तत् केवलमस्या वित्तं आदाय गच्छामीति निश्चित्य तामुवाच, प्रिये ! सुदुस्तरा इयं महानदी । तदहं द्रव्यमात्रं पारे धृत्वा समागच्छामि । ततः त्वां एकाकिनीं स्वपृष्ठमारोप्य सुखेन उत्तारयिष्यामि । सा प्राह सुभग ! एवं क्रियतां इत्युक्त्वा अशेषं वित्तं तस्मै समर्पयामास । अथ तेन अभिहितं, भद्रे ! परिधानाच्छादनवस्त्रमपि समर्पय, येन जलमध्ये निःशङ्का व्रजसि ।

तथा अनुष्ठिते धूर्त्तो वित्तं वस्त्रयुगलञ्च आदाय यथाचिन्तितविषयं गतः। सापि कण्ठनिवेशितहस्तयुगला सोद्वेगा नदीपुलिनदेशे उपविष्टा यावत् तिष्ठति, तावत् एतस्मिन्नन्तरे काचित् शृगालिका मांसपिण्डगृहीतवदना तत्र आजगाम। आगत्य च यावत् पश्यति, तावत् नदीतीरे महान् मत्स्यः सलिलात् निष्क्रम्य बहिः स्थित आस्ते। एतञ्च दृष्ट्वा सा मांसपिण्डं समुत्सृज्य तं मत्स्यं प्रति उपाद्रवत्। अत्रान्तरे आकाशात् अवतीर्य्य कोऽपि गृध्रस्तं मांसपिण्डमादाय पुनः खमुत्पपात। मत्स्योऽपि शृगालिकां दृष्ट्वा नद्यां प्रविवेश। सा शृगालिका व्यर्थश्रमा गृध्रं अवलोकयन्ती तया नग्निकया सस्मितं अभिहिता।

गृध्रेणापहृतं मांसं मत्स्योऽपि सलिलं गतः।
मत्स्यमांसपरिभ्रष्टे किं निरीक्षसि जम्बुके ॥६३॥

तच्छ्रुत्वा शृगालिका तामपि पतिधनजारपरिभ्रष्टां दृष्ट्वा सोपहासमाह।

यादृशं मम पाण्डित्यं तादृशं द्विगुणं तव।
नाभूज्जारो न भर्त्ता च किं निरीक्षसि ? नग्निके! ॥६४॥

एवं तस्य कथयतः पुनरन्येन जलचरेण आगत्य निवेदितं। यदहो ! त्वदीयं गृहमपि अपरेण महामकरेण गृहीतम्। तत् श्रुत्वा असौ अतिदुःखितमनाः तं गृहात् निःसारयितुं उपायं चिन्तयन् उवाच, अहो पश्यतां मे दैवोपहतत्वम्।

मित्रं ह्यमित्रतां यातं अपरं मे प्रिया मृता।
गृहमन्येन च व्याप्तं किमद्यापि भविष्यति ॥ ६५ ॥

अथवा युक्तमिदमुच्यते।

क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णमन्नक्षये वर्द्धति जाठराग्निः । आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति वामे विधौ सर्वमिदं नराणाम् ॥ ६६ ॥

तत् किं करोमि ? किमनेन सह युद्धं करोमि ? किंवा साम्ना एव सम्बोध्य गृहात् निःसारयामि। किंवा भेदं दानं वा करोमि ? अथवा अमुमेव वानरमित्रं पृच्छामि ? उक्तञ्च !

यः पृष्ट्वा कुरुते कार्य्यं प्रष्टव्यान् स्वहितान् गुरून् ।
न तस्य जायते विघ्नः कस्मिंश्चिदपि कर्मणि ॥६७॥

एवं सम्प्रधार्य्य भूयोऽपि तमेव जम्बूवृक्षमारूढं कपिम् अपृच्छत्, भो मित्र ! पश्य मे मन्दभाग्यताम् । यत् सम्प्रति गृहमपि मे बलवत्तरेण मकरेण रुद्धम् । तदहं त्वां प्रष्टुमभ्यागतः । कथय किं करोमि । सामादीनाम् उपायानां मध्ये कस्य अत्र विषयः । स आह । भो कृतघ्न ! पापचारिन् ! मया निषिद्धोऽपि किं भूयो मामनुसरसि, नाहं तव मूर्खस्य उपदेशमपि दास्यामि । तच्छ्रुत्वा मकरः प्राह, भो मित्र! सापराधस्य मे पूर्वस्नेहं अनुस्मृत्य हितोपदेशं देहि, वानर आह न अहं ते कथयिष्यामि।यत् भार्य्यावाक्येन भवता अहं समुद्रे प्रक्षेप्तुं नीतः, तदेवं न युक्तं यद्यपि भार्य्या सर्व लोकादपि वल्लभा भवति तथापि न मित्राणि बान्धवाश्च भार्य्यावाक्येन समुद्रे प्रक्षिप्यन्ते । तन्मूर्ख! मूढत्वेन नाशः तव मया प्रागेव निवेदित आसीत् । यतः ।

सतां वचनमादिष्टं मदेन न करोति यः ।
स विनाशमवाप्नोति घण्टोष्ट्र इव सत्वरम् ॥६८॥

मकर आह, कथमेतत्? सोऽब्रवीत् ।

कथा १०

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने उज्ज्वलको नाम रथकारः प्रतिवसति स्म। स च अतीव दारिद्र्योपहतः चिन्तितवान् अहो! धिक् इयं दरिद्रता अस्मद्गृहे। यतः सर्वोऽपि जनः स्वकर्मणा एव रतः तिष्ठति। अस्मदीयः पुनर्व्यापारो न अत्र अधिष्ठाने अर्हति। यतः सर्वलोकानां चिरन्तनाः चतुर्भूमिका गृहाः सन्ति। मम च नात्र, तत् किं मदीयेन रथकारत्वेन प्रयोजनं इति चिन्तयित्वा देशात् निष्क्रान्तः। यावत् किञ्चित् वनं गच्छति तावत् गह्वराकारवनगहनमध्ये सूर्य्यास्तमनवेलायां स्वयूथाद् भ्रष्टां प्रसववेदनया पीड्यमानां उष्ट्रीमपश्यत्, स च दासेरकयुक्ताम् उष्ट्रीं गृहीत्वा स्वस्थानाभिमुखः प्रस्थितः। गृहमासाद्य रज्जुं गृहीत्वातामुष्ट्रिकां बबन्ध। ततश्च तीक्ष्णं परशुमादाय तस्याः कृते पल्लवानयनार्थं पर्वतैकदेशे गतः। तत्र च नूतनानि कोमलानि-बहूनि पल्लवानि छित्वा शिरसि समारोप्य तस्या अग्रे निचिक्षेप। तया च तानि शनैः शनैः भक्षितानि। पश्चात् पल्लवभक्षणप्रभावात् अहर्निशं पीवरतनुः उष्ट्री सञ्जाता। सोऽपि दासेरको महान् उष्ट्रः सञ्जातः। ततस नित्यमेव दुग्धं गृहीत्वा स्वकुटुम्बं परिपालयति। अथ रथकारेण वल्लभत्वात् दासेरकग्रीवायां महती घण्टा प्रतिबद्धा। पश्चात् रथकारो व्यचिन्तयत्, अहो! किमन्यैः दुष्कृतकर्मभिः यावत् मम एतस्मादेव उष्ट्रीपरिपालनात् अस्य कुटुम्बस्य भव्यं सञ्जातम्। तत् किं अन्येन व्यापारेण। एवं विचिन्त्य गृहमागत्य प्रियामाह। भद्रे? समीचीनोऽयं व्यापारः तव सम्मतिः चेत् कुतोऽपि धनिकात् किञ्चित् द्रव्यमादाय मया गुर्जरदेशे गन्त-

ण्यं करभग्रहणाय। तावत् त्वया एतौ यत्नेन रक्षणीयौ। यावत् अहमपरामुष्ट्रीं गृहीत्वा समागच्छामि । ततश्च गुर्जरदेशं गत्वा उष्ट्रीं गृहीत्वा स्वगृहं आगतः। किं बहुना, तेन तथा कृतं यथा तस्य प्रचुरा उष्ट्राः करभाश्च सम्मिलिताः । ततस्तेन महत् उष्ट्रयूथं कृत्वा रक्षापुरुषो धृतः। तस्य वर्षं प्रति वृत्त्या करभं एकं प्रयच्छति। अन्यच्च अहर्निशं दुग्धपानं तस्य निरूपितं। एवं रथकारोऽपि नित्यमेव उष्ट्रीकरभव्यापारं कुर्वन् सुखेन तिष्ठति। अथ ते दासेरका अधिष्ठानोपवने आहारार्थं गच्छन्ति। कोमलवल्लीः यथेच्छया भक्षयित्वा महति सरसि पानीयं पीत्वा सायन्तनसमये मन्दं मन्दं लीलया गृहं आगच्छन्ति। स च पूर्वदासेरको मदातिरेकात् पृष्ठे आगत्य मिलति। ततस्तैः कलभैः अभिहितं,अहो!मन्दमतिः अयं दासेरको यथा यूथाद्भ्रष्टः पृष्ठे स्थित्वा घण्टां वादयन् आगच्छति। यदि कस्यापि दुष्टसत्वस्य मुखे पतिष्यति, तन्नूनं मृत्युं अवाप्स्यति । अथ तस्य तद्वनं गाहमानस्य कश्चित् सिंहो घण्टारवं आकर्ण्य समायातः। यावत् अवलोकयति, तावत् उष्ट्रीदासेरकाणां यूथं गच्छति। एकस्तु पुनः पृष्ठे क्रीडां कुर्वन् वल्लरीश्चरन् यावत् तिष्ठति, तावत् अन्ये दासेरकाः पानीयं पीत्वा स्वगृहे गताः। सोऽपि वनात् निष्क्रम्य यावद्दिशोऽवलोकयति, तावत् न कश्चित् मार्गं पश्यति वेत्ति च । यूथाद्भ्रष्टो मन्दं मन्दं बृहच्छब्दं कुर्वन् यावत् कियद्दूरं गच्छति, तावत् तच्छब्दानुसारी सिंहोऽपि क्रमं कृत्वा निभृतोऽग्रे व्यवस्थितः।ततः यावत् उष्ट्रः समीपं आगतः तावत् सिंहेन लम्फयित्वा ग्रीवायां गृहीतो मारितश्च। अतोऽहं ब्रवीमि ।

सतां वचनमादिष्टं मदेन न करोति यः ।
स विनाशमवाप्नोति घण्टोष्ट्र इव सत्वरम् ॥६९॥
अथ तच्छ्रुत्वा मकरः प्राह, भद्र! ।
प्राहुः साप्तपदं मैत्रं जनाः शास्त्रविचक्षणाः ।
मित्रताञ्च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ७० ॥
उपदेशप्रदातॄणां नराणां हितमिच्छताम् ।
परस्मिन्निह लोके च व्यसनं नोपपद्यते ॥ ७१ ॥
तत् सर्वथा कृतघ्नस्यापि मे कुरु प्रसादं उपदेशप्रदानेन ।

उक्तञ्च, उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ॥७२॥
तदाकर्ण्य वानरः प्राह; भद्र! यदि एवं तर्हि तत्र गत्वा तेन सह युद्धं कुरु । उक्तञ्च ।
हतस्त्वं प्राप्स्यसि स्वर्गं जीवन् गृहमथो यशः ।
युद्धयमानस्य ते भावि गुणद्वयमनुत्तमम् ॥ ७३ ॥
उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् ।
नीचमल्पप्रदानेन समशक्तिं पराक्रमैः ॥ ७४ ॥
मकरः प्राह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा ११

आसीत् कस्मिंश्चित् वनोद्देशे महाचतुरको नाम शृगालः । तेन कदाचित् अरण्ये स्वयं मृतो गजः समासादितः । तस्य समन्तात् परिभ्रमति परं कठिनां त्वचं भेत्तुं न शक्नोति । अथ अत्र अवसरे इतश्चेतश्च विचरन् कश्चित् सिंहस्तत्रैव प्रदेशे समाययौ । अथ सिंहं समागतं दृष्ट्वा स क्षितितलविन्यस्तमौलिमण्डलः संयोजितकरयुगलः सवि-

नयम् उवाच, स्वामिन् ! त्वदीयोऽहं लागुडिकः स्थितः त्वदर्थे गजमिमं रक्ष्यामि। तत् एनं भक्षयतु स्वामी । तं प्रणतं दृष्ट्वा सिंहः प्राह, भो ! न अहमन्येन हतं सत्वं कदाचिदपि भक्षयामि । उक्तञ्च ।

वनेऽपि सिंहा मृगमांसभक्ष्या बुभुक्षिता नैव तृणं चरन्ति।एवं कुलीना व्यसनाभिभूता न नीतिमार्गं परिलङ्घयन्ति ॥

तत् तव एव गजोऽयं मया प्रसादीकृतः तत् श्रुत्वा शृगालः सानन्दमाह, युक्तमिदं स्वामिनो निजभृत्येषु । उक्तञ्च यतः ।

अन्त्यावस्थोऽपि महान् स्वामिगुणान्न जहाति शुद्धतया । न श्वेतभावमुज्झति शङ्खः शिखिभुक्तिमुक्तोऽपि ॥ ७५ ॥

अथ सिंहे गते कश्चिद् व्याघ्रः समाययौ, तमपि दृष्ट्वा असौ व्यचिन्तयत,अहो! एकस्तावत् दुरात्मा प्रणिपातेन अपवाहितः । तत् कथमिदानीम् एनमपवाहयिष्यामि । नूनं शूरोऽयम्, न खलु भेदं विना साध्यो भविष्यति । उक्तञ्च यतः ।

न यत्र शक्यते कर्तुं सामदानमथापि वा ।
भेदस्तत्र प्रयोक्तव्यो यतः स वशकारकः ॥ ७६ ॥

किञ्च सर्वगुणसम्पन्नोऽपि भेदेन बध्यते ।उक्तञ्च यतः ।

अन्तःस्थेन विरुद्धेन सुवृत्तेनातिचारुणा ।
अन्तर्भिन्नेन सम्प्राप्तं मौक्तिकेनापि बन्धनम् ॥ ७७ ॥

एवं सम्प्रधार्य्य तस्याभिमुखो भूत्वा गर्वात् उन्नतकन्धरः ससम्भ्रमम् उवाच, माम? कथं अत्र भवान् मृत्युमुखे प्रविष्टः? येन एष गजः सिंहेन व्यापादितः । स च मां एतत् रक्षणे नियुज्य नद्यां स्नानार्थं गतः । तेन च

गच्छता मम समादिष्टं, यदि कश्चिदिह व्याघ्रः समायाति, तत् त्वया सुगुप्तं मम आवेदनीयं । येन वनमिदं मया निर्व्याघ्रं कर्त्तव्यं । यतः पूर्वं व्याघ्रेण एकेन मया व्यापादितो गजः शून्ये भक्षयित्वा उच्छिष्टतां नीतः । तद्दिनात् आरभ्य व्याघ्रात् प्रति प्रकुपितोऽस्मि। तत् श्रुत्वा व्याघ्रः सन्त्रस्तः तमाह, भो भागिनेय! देहि मे प्राणदक्षिणां।त्वया तस्य अत्र चिराय आयातस्यापि मदीया कापि वार्त्ता न आख्येया । एवमभिधाय सत्वरं पलायाञ्चक्रे । अथ गते व्याघ्रे तत्र कश्चित् द्वीपी समायातः । तमपि दृष्ट्वा असौ व्यचिन्तयत् दृढदंष्ट्रोऽयं चित्रकः, तदस्य पार्श्वादस्य गजस्य यथा चर्मच्छेदो भवति तथा करोमि । एवं निश्चित्य तमपि उवाच, भो भगिनीसुत! किमिति चिरात् दृष्टोऽसि! कथञ्च बुभुक्षित इव लक्ष्यसे! तत् अतिथिरसि मे । एष गजः सिंहेन हतः तिष्ठति । अहं च अस्य तदादिष्टो रक्षपालः । परं तथापि यावत् सिंहो न समायाति, तावत् अस्य गजस्य मांसं भक्षयित्वा तृप्तिं कृत्वा द्रुततरं व्रज । स आह, माम! यदि एवं तन्न कार्य्यं मे मांसाशनेन, यतो जीवन्नरो भद्रशतानि पश्यति । उक्तञ्च–

यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रासं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
हितञ्च परिणामे यत् तदाद्यं भूतिमिच्छता॥७८॥

तत् सर्वथा तदेव भुज्यते यदेव परिणमति।तत् अहमितोऽपयास्यामि शृगाल आह, भो अधीर ! विश्रब्धो भूत्वा भक्षय त्वं, तस्य आगमनं दूरतोऽपि तव अहं निवेदयिष्यामि । तथा अनुष्ठिते द्वीपिना भिन्नां त्वचं विज्ञाय जम्बूकेन अभिहि-

तम् । भो भगिनीसुत ! गम्यताम्, एष सिंहः समायाति । तत् श्रुत्वा चित्रको दूरं प्रनष्टः।अथ यावदसौ तद्भेदकृतद्वारेण किञ्चिन्मांसं भक्षयति, तावत् अतिसंक्रुद्धोऽपरः शृगालः समाययौ । अथ तम् आत्मतुल्यपराक्रमं दृष्ट्वा एनं श्लोकम् अपठत् ।

उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् ।
नीचमल्पप्रदानेन समशक्तिं पराक्रमैः ॥ ७९ ॥

तदभिमुखकृतप्रयाणः स्वदंष्ट्राभिः तं विदार्य्य दिशोभागं कृत्वा स्वयं सुखेन चिरकालं हस्तिमांसं बुभुजे । एवं त्वमपि तं रिपुं स्वजातीयं युद्धेन परिभूय दिशोभागं कुरु । नो चेत् पश्चाद्बद्धमूलात् अस्मात् त्वमपि विनाशम् अवाप्स्यसि उक्तश्च यतः—

सम्भाव्यं गोषु सम्पन्नं सम्भाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
सम्भाव्यं स्त्रीषु चापल्यं सम्भाव्यं जातितो भयम्॥८०॥

अन्यच्च,सुभिक्षाणि विचित्राणि शिथिलाः पौरयोषितः।
एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विरुद्ध्यते ॥ ८१ ॥

मकर आह, कथमेतत् ? वानरोऽब्रवीत्,

कथा १२

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चित्राङ्गो नाम सारमेयः। तत्र च चिरकालं दुर्भिक्षं पतितम् । अन्नाभावात् सारमेयादयो निष्कुलतां गन्तुम् आरब्धाः । अथ चित्राङ्गः क्षुत्क्षामकण्ठः तद्भयात् देशान्तरं गतः । तत्र च कस्मिंश्चित् पुरे कस्यचित् गृहमेधिनो गृहिण्याः प्रमादेन प्रतिदिनं गृहं प्रविश्य विविधान्नानि भक्षयन् परां तृप्तिं गच्छति।परं तद्गृहात् वहिर्निष्क्रान्तोऽन्यैः मदोद्धतसार-

मेयैः सर्वादिक्षु परिवृत्य सर्वाङ्गं दंष्ट्राभिःविदार्य्यते!ततः तेनाविचिन्तितम्, अहो! वरं स्वदेशो यत्र दुर्भिक्षेऽपि सुखेन स्थीयते,न च कोऽपि युद्धं करोति,तदेव, स्वनगरं व्रजामि इति अवधार्य्य स्वस्थानं प्रति जगाम। अथ असौ देशान्तरात् समायातः सर्वैरपि स्वजनैः पृष्टः, भोः चित्राङ्ग! कथय अस्माकं देशान्तरवार्त्ताम्, कीदृग्देशः! किं चेष्टितं लोकस्य? कः आहारः, कश्च व्यवहारः तत्रेति। स आह, किं कथ्यते विदेशस्य स्वरूपविषयः।

सुभिक्षाणि विचित्राणि शिथिलाः पौरयोषितः।
एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विरुध्यते॥ ८२॥

सोऽपि मकरः तदुपदेशं श्रुत्वा कृतमरणनिश्चयो वानरम् अनुज्ञाप्य स्वाश्रयं गतः। तत्र च तेन स्वगृहप्रविष्टेन आततायिना सह विग्रहं कृत्वा दृढसत्त्वावष्टम्भनाच्च तं व्यापाद्य स्वाश्रयञ्च लब्धा सुखेन चिरकालम् अतिष्ठत्। साधु इदमुच्यते,

अकृत्य पौरुषं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया।
जरद्गवः समश्नाति दैवादुपगतं तृणम्॥ ८३॥

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके लब्धप्रणाशं नाम
चतुर्थं तन्त्रं समाप्तम्।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ पंचमं तन्त्रम् ।

अथ इदमारभ्यतेऽपरीक्षितकारकं नाम पञ्चमं तन्त्रं तस्य अयम् आदिमः श्लोकः ।

कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितुम् ।
तन्नरेण न कर्त्तव्यं नापितेनात्र यत् कृतम् ॥ १ ॥

तद्यथा अनुश्रूयते !

कथा १

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे पाटलिपुत्रं नाम नगरम् । तत्र मणिभद्रो नाम श्रेष्ठी प्रतिवसति स्म । तस्य च धर्मार्थकाममोक्षकर्माणि कुर्वतो विधिवशात् धनक्षयः सञ्जातः । ततो विभवक्षयात् अपमानपरम्परया परं विषादं गतः । रात्रौ सुप्तः चिन्तितवान्, अहो धिक् इयं दरिद्रता । उक्तञ्च,

शीलं शौचं क्षान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म ।
न विराजन्ति हि सर्वे वित्तहीनस्य पुरुषस्य ॥२॥

मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धिर्वा ।
सर्वं प्रणश्यति समं वित्तविहीनो यदा पुरुषः ॥३॥

प्रतिदिवसं याति लयं वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः।
बुद्धिर्बुद्धिमतामपि कुटुम्बभरचिन्तया सततम् ॥४॥

नश्यति विपुलमतेरपि बुद्धिः पुरुषस्य मन्दविभवस्य ।
घृतलवणतैलतण्डुलवस्त्रेन्धनचिन्तया सततम् ॥५॥

गगनमिव नष्टतारं शुष्कं सरः श्मशानमिव रौद्रम्।

प्रियदर्शनमपि रूक्षं भवति गृहं धनहीनस्य ॥६॥
न विभाव्यन्ते लघवो वित्तहीनाः पुरोऽपि निवसन्तः।
सततं जातविनष्टाः पयसामिव बुद्बुदाः पयसि॥७॥
सुकुलं कुशलं सुजनं विहाय कुलकुशलशील-
विकलेऽपि । आढ्ये कल्पतराविव नित्यं रज्यन्ति
जननिवहाः ॥ ८ ॥
विफलमिह पूर्वसुकृतं विद्यावन्तोऽपि कुलसमुद्भूताः।
यस्य यदा विभवः स्यात्तस्य तदा दासतां यान्ति॥९॥
लघुरयमाह न लोकः कामं गर्जन्तमपि पतिं पयसां।
सर्वमलज्जाकरमिह यत् कुर्वन्तीह परिपूर्णाः॥१०॥

एवं सम्प्रधार्म्य भूयोऽपि अचिन्तयत्, यदहं अनशनं कृत्वा प्राणान् उत्सृजामि, किमनेन नो व्यर्थजीवितव्यसनेन? एवं निश्चयं कृत्वा सुप्तः । अथ तस्य स्वप्ने पद्मनिधिः क्षपणकरूपी दर्शनं गत्वा प्रोवाच, भोः श्रेष्ठिन्! मा त्वं वैराग्यं गच्छ । अहं पद्मनिधिः तव पूर्वपुरुषोपार्जितः, तदनेन एव रूपेण प्रातः त्वद्गृहं आगमिष्यामि । तत् त्वया अहं लगुडप्रहारेण शिरसि ताडनीयो, येन कनकमयो भूत्वा अक्षयो भवामि । अथ प्रातः प्रबुद्धः सन् स्वप्नं स्मरन् चिन्ताचक्रं आरूढः तिष्ठति । अहो सत्योऽयं स्वप्नः किंवा असत्यो भविष्यति न ज्ञायते? अथवा नूनं मिथ्या भाव्यं यतोऽहं केवलं वित्तमेव चिन्तयामि । उक्तञ्च, ।

व्याधितेन सशोकेन चिन्ताग्रस्तेन जन्तुना ।
कामार्तेनाथ मत्तेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः ॥ ११ ॥

एतस्मिन् अन्तरे तस्य भार्य्यया कश्चित् नापितः पादप्रक्षालनाय आहूतः । अत्रान्तरे च यथानिर्दिष्टः

क्षपणकः सहसा प्रादुर्बभूव। अथ स तमालोक्य प्रहृष्टमना यथा आसन्नकाष्ठदण्डेन तं शिरसि अताडयत् । सोऽपि सुवर्णमयो भूत्वा तत्क्षणात् भूमौ निपतितः। अथ स श्रेष्ठी निभृतं स्वगृहमध्ये कृत्वा नापितं सन्तोष्य प्रोवाच, तदेतत् धनं वस्त्राणि च मया दत्तानि गृहाण । भद्र! पुनः कस्यचित् न आख्येयो वृत्तान्तः, नापितोऽपि स्वगृहं गत्वा व्यचिन्तयत्, नूनमेते सर्वेऽपि नग्नकाः शिरसि दण्डहताः काञ्चनमया भवन्ति । तदहमपि प्रातः प्रभूतानाहूय लगुडैः शिरसि हन्मि, येन प्रभूतं हाटकं मे भवति। एवं चिन्तयतो महता कष्टेन निशा अतिचक्राम । अथ प्रभाते अभ्युत्थाय बृहल्लगुडमेकं प्रगुणीकृत्य क्षपणकविहारं गत्वा जिनेन्द्रस्य प्रदक्षिणत्रयं विधाय जानुभ्यां अवनिं गत्वा वक्त्रद्वारन्यस्तोत्तरीयाञ्चलः तारस्वरेण इमं श्लोकं अपठत् ।

जयन्ति ते जिना येषां केवलज्ञानशालिनाम् ।
आजन्मनः स्मरोत्पत्तौ मानसेनोषरायितम् ॥१२॥

अन्यच्च, सा जिह्वा या जिनं स्तौति तच्चित्तं यज्जिने रतम् । तावेव च करौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥ १३ ॥

तथाच, ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं पश्यानंगशरातुरञ्जनमिमं त्रातापि नो रक्षसि । मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तः कुतोऽन्यः पुमान्, सेर्ष्यं मारवधूभिरित्यभिहितो बौद्धो जिनः पातु वः ॥ १४ ॥

एवं संस्तुत्य ततः प्रधानक्षपणकम् आसाद्य क्षितिनिहितजानुचरणो नमोऽस्तु वन्दे इति उच्चार्य्य लब्ध-

धर्मवृद्ध्याशीर्वादः सुखमालिकानुग्रहलब्धव्रतादेश उत्तरीयनिबद्धग्रन्थिः सप्रश्रयम् इदमाह, भगवन् ! अद्य विहरणाक्रिया समस्तमुनिसमेतेन अस्मद्गृहे कर्त्तव्या । स आह, भोः श्रावक ! धर्मज्ञोऽपि किमेवं वदसि, किं वयं ब्राह्मणसमानाः । यत आमन्त्रणं करोषि । वयं सदैव तत्कालपरिचर्य्यया भ्रमन्तो भक्तिभाजं श्रावकम् अवलोक्य तस्य गृहे गच्छामः तेन कृच्छ्रादभ्यार्थिताः तद्गृहे प्राणधारणमात्राम् अशनक्रियां कुर्मः । तत् गम्यतां नैवं भूयोऽपि वाच्यम् तच्छ्रुत्वा नापित आह, भगवन् ? वेद्मि अहं युष्मद्धर्मम्, परं भवतो बहुश्रावका आह्वयन्ति, साम्प्रतं पुनः पुस्तकाच्छादनयोग्यानि कर्पटानि बहुमूल्यानि प्रगुणीकृतानि तथा पुस्तकानां लेखनाय लेखकानाञ्च वित्तं सञ्चितम् आस्ते, तत्सर्वथा कालोचितं कार्य्यम् । ततो नापितोऽपि स्वगृहं गतः । तत्र च गत्वा खादिरमयं लगुडं सज्जीकृत्य कपाटयुगलं द्वारे समाधाय सार्द्धप्रहरैकसमये भूयोऽपि विहारद्वारम् आश्रित्य सर्वान् क्रमेण निष्क्रामतो गुरुप्रार्थनया स्वगृहम् आनयत्, तेऽपि सर्वे कर्पटवित्तलोभेन भक्तियुक्तानपि परिचितश्रावकान् परित्यज्य प्रहृष्टमनसस्तस्य पृष्ठतो ययुः । अथ साधु इदमुच्यते,

एकाकी गृहसंत्यक्तः पाणिपात्री दिगम्बरः ।
सोऽपि संवाह्यते लोके तृष्णया पश्य कौतुकम् ॥ १५ ॥
जीर्य्यन्ते जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः ।
चक्षुः श्रोत्रे च जीर्य्येते तृष्णैका तरुणायते ॥ १६ ॥

अपरं गृहमध्ये तान् प्रवेश्य द्वारं निभृतं विधाय लगुड़प्रहारैः शिरसि अताड़यत्, तेऽपि ताड्यमाना एके मृताः अन्ये भिन्नमस्तकाः फूत्कर्त्तुम् उपचक्रमिरे । अत्रान्तरे

तमाक्रन्दम् आकर्ण्य कोटरक्षपालैः अभिहितं, भो भोः। किम् अयं महान् कोलाहलो नगरमध्ये? तद्गम्यतां गम्यताम् । ते च सर्वे तदादेशकारिणः तत्सहिता वेगात् तद्गृहं गताः तावत् रुधिरप्लावितदेहाः पलायमाना नग्नका दृष्टाः! तैः स नापितो बद्धः। हतशेषैः सह धर्माधिष्ठानं नीतः । तैः नापितः पृष्टः भोः किमेतत् भवता कुकृत्यम् अनुष्ठितम् ? स आह, किं करोमि ? मया श्रेष्ठिमणिभद्रगृहे दृष्ट एवंविधो व्यतिकरः सोऽपि सर्वं मणिभद्रवृत्तान्तं यथादृष्टम् अकथयत।ततः श्रेष्ठिनम् आहूय भणितवन्तः, भोः श्रेष्ठिन् ! किं त्वया कश्चित् क्षपणको व्यापादितः? ततः तेनापि सर्वः क्षपणकवृत्तान्तः तेषां निवेदितः अथ तैः अभिहितम्,

अहो! शूलम् आरोप्यताम् असौ दुष्टात्मा कुपरीक्षितकारी नापितः। तथा अनुष्ठिते तैः अभिहितम्।

कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।
तन्नरेण न कर्त्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम् ॥ १७ ॥

अथवा साधु इदमुच्यते ।

अपरीक्ष्य न कर्तव्यं कर्त्तव्यं सुपरीक्षितम् ।
पश्चाद्भवति सन्तापो ब्राह्मण्यां नकुलार्थतः ॥ १८ ॥

मणिभद्र आह, कथमेतत् ? ते धर्माधिकारिणः प्रोचुः

कथा २

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने देवशर्मा नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म, तस्य भार्य्या प्रसूता सुतम् अजनयत्, तस्मिन् एव दिने नकुली नकुलं प्रसूता । अथ सा सुतवत्सला दारकवत्तमपि नकुलं स्तन्यदानाभ्य-

ङ्गमर्दनादिभिः पुपोष । परं तस्य न विश्वसिति यत् कदाचित् एष स्वजातिदोषवशात् अस्य दारकस्य विरुद्धम् आचरिष्यतीति, एवं जानाति स्वचित्ते । उक्तञ्च-

कुपुत्रोऽपि भवेत् पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥ १९ ॥

एवं च भाषते लोकश्चन्दनं किल शीतलम् ।
पुत्रगात्रस्य संस्पर्शश्चन्दनादतिरिच्यते ॥ २० ॥

सौहृदस्य न वाञ्छन्ति जनकस्य हितस्य च ।
लोकाः प्रपालकस्यापि यथा पुत्रस्य बन्धनम्॥२१॥

अथ सा कदाचित् शय्यायां पुत्रं शाययित्वा जलकुम्भं आदाय पतिमुवाच, ब्राह्मण! जलार्थं अहं तडागे यास्यामि, त्वया पुत्रोऽयं नकुलात् रक्षणीयः।अथ तस्यां गतायां पृष्ठे ब्राह्मणोऽपि शून्यं गृहं मुक्त्वा भिक्षार्थं क्वचित् निर्गतः।अत्रान्तरे दैववशात् कृष्णसर्पो बिलात् निष्क्रान्त- नकुलोऽपि तं स्वभाववैरिणं मत्वा भ्रातुः रक्षणार्थं सर्पेणः सह युद्ध्वा सर्पं खण्डशः कृतवान् । ततो रुधिराप्लावितवदनः सानन्दः स्वव्यापारप्रकाशनार्थं मातुः सन्मुखो गतः । मातापि तं रुधिरक्लिन्नमुखम् अवलोक्य शङ्कितचित्ता यदनेन दुरात्मना दारको भक्षित इति विचिन्त्य कोपात् तस्योपरि तं जलकुम्भं चिक्षेप । एवं सा नकुलं व्यापाद्य यावत् प्रलपन्ती गृहे आगच्छति, तावत् सुतः तथैव सुप्तः तिष्ठति । समीपे कृष्णसर्पं खण्डशः कृतम् अवलोक्य पुत्रवधशोकेन आत्मशिरोवक्षस्थलं च ताडयितुम् आरब्धा । अत्रान्तरे ब्राह्मणो गृहीतनिर्वापः समायातो यावत् पश्यति, तावत् पुत्र-

शोकाभितप्ता ब्राह्मणी प्रलपति। भो भो लोभात्मन् लोभाभिभूतेन त्वया न कृतं मद्वचः, तदनुभव साम्प्रतं पुत्रमृत्युदुःखवृक्षफलम् अथवा साधु इदमुच्यते,

अतिलोभो न कर्त्तव्यो लोभं नैव परित्यजेत्।
अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके ॥२२॥

ब्राह्मण आह, कथमेतत् ? सा प्राह,

कथा ३

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं मित्रतां गता वसन्ति स्म, ते चापि दारिद्र्योपहताः परस्परं मन्त्रं चक्रुः, अहो ! धिक् इयं दरिद्रता। उक्तश्च।

वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं,जनेन हीनं बहुकण्टकावृतम्। तृणानि शय्या परिधानवल्कलं, न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥ २३ ॥

तथाच,स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवा, राजन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः स्फारीभवन्त्यापदः। भार्य्या साधु सुवंशजापि भजते नो यान्ति मित्राणि च, न्यायारोपितविक्रमाण्यपि नृणां येषां न हि स्याद्धनम् ॥ २४ ॥

शूरः सुरूपः सुभगश्च वाग्मी,शस्त्राणि शास्त्राणि विदांकरोति।अर्थं विना नैव यशश्च मानं,प्राप्नोति मर्त्योऽत्र मनुष्यलोके ॥ २५॥

तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम,सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव।अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव, बाह्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ २६ ॥

तद्गच्छामः कुत्रचित् अर्थाय, इति संमन्त्र्य स्वदेशं पुरं च स्वसुहृत्सहितं बान्धवयुतं गृहं च परि-

त्यज्य प्रस्थिताः, अथवा साधु इदमुच्यते ।

सत्यं परित्यजति मुञ्चति बन्धुवर्गं शीघ्रं विहाय जननीमपि जन्मभूमिम् । सन्त्यज्य गच्छति विदेशमभीष्टलोकं चिन्ताकुलीकृतमतिः पुरुषोऽत्र लोके ॥ २७ ॥

एवं क्रमेण गच्छन्तोऽवन्तीं प्राप्ताः, तत्र सिप्राजले कृतस्नाना महाकालं प्रणम्य यावत् निर्गच्छन्ति, तावत् भैरवानन्दो नाम योगी सम्मुखो बभूव । ततस्तं ब्राह्मणोचितविधिना सम्भाव्य तेनैव सह तस्य मठं जग्मुः । अथ तेन ते पृष्टाः, कुतो भवन्तः समायाताः क्व यास्यथ? किं प्रयोजनम्? ततः तैः अभिहितम्, वयं सिद्धियात्रिकाः तत्र यास्यामो यत्र धनाप्तिः मृत्युर्वा भविष्यतीति एष निश्चयः उक्तश्च ।

दुष्प्राप्याणि बहूनि च लभ्यन्ते वाञ्छितानि द्रविणानि । अवसरतुलिताभिरलं तनुभिः साहसिकपुरुषाणाम् ॥ २८ ॥

तथाच, पतति कदाचिन्नभसः खाते पातालतोऽपि जलमेति । दैवमचिन्त्यं बलवद्बलवान्नतु पुरुषकारोऽपि ॥ २९ ॥

अभिमतसिद्धिरशेषा भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण । दैवमिति यदपि कथयसि पुरुषगुणः सोऽप्यदृष्टाख्यः ॥ ३० ॥

भयमतुलं गुरुलोकात्तृणमिव तुलयन्ति साधु साहसिकाः । प्राणानद्भुतमेतच्चरितं चरितं ह्युदाराणाम् ॥ ३१ ॥

क्लेशस्याङ्गमदत्त्वा सुखमेव सुखानि नेह लभ्यन्ते । मधुभिन्मथनायस्तैराश्लिष्यति बाहुभिर्लक्ष्मीम् ॥ ३२ ॥

तस्य कथं न चला स्यात् पत्नी? विष्णोर्नृसिंहक-
स्यापि। मासांश्चतुरो निद्रां यः सेवति जलगतः
सततम् ॥ ३३ ॥

दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण साहसं न कृतम्।
जयति तुलामधिरूढो भास्वानिह जलदपटलानि ३४

तत्कथ्यताम् अस्माकं कश्चित् धनोपायो विवरप्रवे-
शशाकिनीसाधनश्मशानसेवनमहामांसविक्रय-
साधकवर्त्तिप्रभृतीनामेकतम इति। अद्भुतशक्तिर्भ-
वान् श्रूयते। वयमपि अतिसाहसिकाः। उक्तञ्च।

महान्त एव महतामर्थं साधयितुं क्षमाः।
ऋते समुद्रादन्यः को बिभर्ति वड़वानलम् ॥ ३५ ॥

भैरवानन्दोऽपि तेषां सिद्ध्यर्थं बहु उपायं सिद्धवर्त्ति-चतुष्टयं कृत्वा अर्पयत्। आह, च गम्यतां हिमालय-दिशि, तत्र सम्प्राप्तानां यत्र वर्त्तिः पतिष्यति, तत्र निधा-नम् असन्दिग्धं प्राप्स्यथ तत्र स्थानं खनित्वा निधिं गृहीत्वा व्याघुष्यताम्। तथा अनुष्ठिते तेषां गच्छताम् एकतमस्य हस्ताद्वर्त्तिर्निपपात। अथ असौ यावत् तं प्रदेशं खनति तावत् ताम्रमयी भूमिः। ततः तेन अभि-हितम्। अहो! गृह्यतां स्वेच्छया ताम्रम्। अन्ये प्रोचुः, भो मूढ! किमनेन क्रियते? तत् प्रभूतमपि दारिद्र्यं न नाशयति। तदुत्तिष्ठ अग्रतो गच्छामः। सोऽब्रवीत्, यान्तु भवन्तो न अहमग्रे यास्यामि। एवम् अभिधाय ताम्रं यथेच्छया गृहीत्वा प्रथमो निवृत्तः। ते त्रयोऽपि अग्रे प्रस्थिताः। अथ किञ्चिन्मात्रं गतस्य अग्रेसरस्य वर्त्तिः निपपात। सोऽपि यावत् खनितुम् आरब्धः तावत् रूप्यमयी क्षितिः। ततः प्रहर्षितः प्राह, यत् भो! गृह्यतां यथेच्छया रूप्यम्। न अग्रे गन्तव्यम्। तौ ऊचतुः। भो!

पृष्ठतः ताम्रमयी भूमिरग्रतो रूप्यमयी। तत् नूनम् अग्रे सुवर्णमयी भविष्यति। तदनेन प्रभूतेनापि दारिद्र्यनाशो न भवति। तत् आवाम् अग्रे यास्यावः। एवमुक्त्वा द्वौ अपि अग्रे प्रस्थितौ। सोऽपि स्वशक्त्या रूप्यम् आदाय निवृत्तः। तयोरपि गच्छतोः एकस्य अग्रे वर्त्तिः पपात। सोऽपि प्रहृष्टो यावत् खनति तावत् सुवर्णभूमिं दृष्ट्वा द्वितीयं प्राह, भो! गृह्यतां स्वेच्छया सुवर्णम् सुवर्णादन्यत् न किञ्चित् उत्तमं भविष्यति स प्राह, मूढ! न किञ्चित् वेत्सि। प्राक् ताम्रं, ततो रूप्यं, ततः सुवर्णं, तन्नूनमतः परं रत्नानि भविष्यन्ति येषाम् एकतमेनापि दारिद्र्यनाशो भवति। तदुत्तिष्ठ अग्रे गच्छावः। किमनेन भारभूतेनापि प्रभूतेन। स आह, गच्छतु भवान् - अहमत्र स्थितस्त्वां प्रतिपालयिष्यामि।तथानुष्ठिते सोऽपि गच्छन् एकाकी ग्रीष्मार्कप्रतापसन्तप्ततनुः पिपासाकुलितः सिद्धिमार्गच्युत इतश्चेतश्च बभ्राम।अथ भ्राम्यन् स्थलोपरि पुरुषमेकं रुधिरप्लावितगात्रं भ्रमच्चक्रमस्तकमपश्यत्। ततो द्रुततरं गत्वा तम् अवोचत्,भो!को भवान्? किमेवं चक्रेण भ्रमता शिरसि तिष्ठसि। तत्कथय मे यदि कुत्रचित् जलमस्ति? एवं तस्य प्रवदतः तच्चक्रं तत्क्षणात् तस्य शिरसो ब्राह्मणमस्तके चटितम्। स आह, भद्र! किमेतत्? स आह, यन्ममापि एवमेव एतत् शिरसि चटितम्। तत्कथय, कदा एतत् उत्तरिष्यति। महती मे वेदना वर्त्तते। स आह, यदा त्वामिव कश्चिद् धृतसिद्धिवर्त्तिः एवमागत्य त्वाम् आलापयिष्यति तदा तस्य मस्तके चटिष्यति। स आह, कियान् कालस्तव एवं स्थितस्य? स आह, साम्प्रतं को राजा धरणीतले? स आह, वीणावत्सराजः। स आह, अहं तावत् कालसं-

ख्यां न जानामि । परं यदा रामो राजा आसीत् तदाहं दारिद्र्योपहतः सिद्धिवर्त्तिम् आदाय अनेन पथा समायातः। ततो मया अन्यो नरो मस्तकधृतचक्रो दृष्टः पृष्टश्च। ततश्च एतत् जातम् । स आह, भद्र? कथं तव एवं स्थितस्य भोजनजलप्राप्तिः आसीत् । स आह, भद्र? धनदेन निधानहरणभयात् सिद्धानामेतत् भयं दर्शितम् तेन कश्चिदपि न आगच्छति।यदि कश्चित् आयाति स क्षुत्पिपासानिद्रारहितो जरामरणवर्जितः केवलमेवं वेदनाम् अनुभवतीति । तदाज्ञापय मां स्वगृहाय, इत्युक्त्वा गतः। अथ तस्मिन् चिरयति स सुवर्णसिद्धिः तस्य अन्वेषणपरः तत्पदपंक्त्या यावत् किञ्चित् वनान्तरम् आगच्छति तावत् रुधिरप्लावितशरीरः तीक्ष्णचक्रेण मस्तके भ्रमता सवेदनः क्वणन् उपविष्टः तिष्ठति। तत्समीपवर्त्तिना भूत्वा सबाष्पं पृष्टः भद्र? किमेतत्? स आह, विधिनियोगः । स आह, कथं तत्! कथय कारणमेतस्य ।सोऽपि तेन पृष्टः सर्वं चक्रवृत्तान्तम् अकथयत् । श्रुत्वा असौ तं विगर्हयन् इदमाह । भो? निषिद्धः त्वं मया अनेकशो न शृणोषि मे वाक्यम् । तत् किं क्रियते? विद्यावानपि कुलीनोऽपि बुद्धिरहितः। अथवा साधु इदमुच्यते ।

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।
बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः॥३६॥

चक्रधर आह । कथमेतत् ? सुवर्णसिद्धिः आह ।

कथा ४

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं मित्रभावम् उपगता वसन्ति स्म । तेषां त्रयः शास्त्रपार-

गताः परन्तु बुद्धिरहिताः । एकस्तु बुद्धिमान्, केवलं शास्त्रपराङ्मुखः अथ तैः कदाचित् मित्रैः मन्त्रितम्।को गुणो विद्याया येन देशान्तरं गत्वा भूपतीन् परितोष्य अर्थोपार्जना न क्रियते ? तत्पूर्वदेशं गच्छामः । तथानुष्ठिते किञ्चिन्मार्गं गत्वा तेषां ज्येष्ठतरः प्राह, अहो ! अस्माकमेकः चतुर्थो मूढः केवलं बुद्धिमान् । न च राजप्रतिग्रहो बुद्ध्या लभ्यते विद्यां विना । तन्न अस्मै स्वोपार्जितं दास्यामि । तद्गच्छतु गृहम् । ततो द्वितीयेन अभिहितम् । भोः सुबुद्धे ! गच्छ त्वं स्वगृहे यतः ते विद्या नास्ति । ततः तृतीयेन अभिहितम्, अहो ! न युज्यते एवं कर्तुं यतो वयं बाल्यात् प्रभृति एकत्र क्रीडिताः। तत् आगच्छतु महानुभावोऽस्मदुपार्जितवित्तस्य समभागी भविष्यतीति । उक्तञ्च ।

किं तया क्रियते लक्ष्म्या या वधूरिव केवला ।
या न वेश्येव सामान्या पथिकैरुपभुज्यते ॥३७॥

तथाच। अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ३८ ॥

तदागच्छतु एषोऽपीति । तथा अनुष्ठिते तैः मार्गाश्रितैः अटव्यां मृतसिंहस्य अस्थीनि दृष्टानि । ततश्च एकेन अभिहितम्, अहो ! अद्य विद्याप्रत्ययः क्रियते । किञ्चिदेतत् सत्वं मृतं तिष्ठति, तद्विद्याप्रभावेण जीवनसहितं कुर्मः, अहम् अस्थिसञ्चयं करोमि, ततश्च एकेन औत्सुक्यात् अस्थिसञ्चयः कृतः । द्वितीयेन चर्ममांसरुधिरं संयोजितम् । तृतीयोऽपि यावज्जीवं सञ्चारयति तावत् सुबुद्धिना निषिद्धः । भो ! तिष्ठतु भवान्, एष सिंहो निष्पाद्यते यदि एनं सजीवं करिष्यसि ततः सर्वानपि व्यापादयिष्यति । इति तेन अभिहितः स

धिक् मूर्ख ! नाहं विद्याया विफलतां करोमि । ततः तेनाभिहितम् तर्हि प्रतीक्षस्व क्षणं यावदहं वृक्षमारोहामि तथानुष्ठिते यावत् सजीवः कृतः तावत् ते त्रयोऽपि सिंहेन उत्थाय व्यापादिताः स च पुनः वृक्षात् अवतीर्य्य गृहे गतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।
बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः॥३९॥

अतः परमुक्तञ्च ।

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः ॥
सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥४०॥

चक्रधर आह । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ८

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणाः परस्परं मित्रत्वम् आपन्ना वसन्ति स्म । बालभावे तेषां मतिः अजायत । भो ! देशान्तरं गत्वा विद्याया उपार्जनं क्रियते।अथ अन्यस्मिन् दिवसे ब्राह्मणाःपरस्परं निश्चयं कृत्वा विद्योपार्जनार्थं कान्यकुब्जे गताः, तत्र च विद्या मठे गत्वा पठन्ति । एवं द्वादशाब्दानि यावत् एकचित्ततया विद्याकुशलास्ते सर्वे सञ्जाताः । ततः तैः चतुर्भिर्मिलित्वा उक्तम् । वयं सर्वविद्यापारे गताः । तदुपाध्यायम् उत्कलापयित्वा स्वदेशे गच्छामः । तथैव क्रियताम् इत्युक्त्वा ब्राह्मणा उपाध्यायमुत्कलापयित्वा अनुज्ञां लब्ध्वा पुस्तकानि नीत्वा प्रचलिताः । यावत् किञ्चित् मार्गं यान्ति तावत् द्वौ पन्थानौ समायातौ । उपविष्टाः सर्वे । तत्रैकः प्रोवाच, केन मार्गेण गच्छामः ? एतस्मिन् समये तस्मिन् पत्तने कश्चित् वणिक्पुत्रो मृतः

तस्य दाहार्थे महाजनो गतोऽभूत्।ततः चतुर्णां मध्यात् एकेन पुस्तकम् अवलोकितम् महाजनो येन गतः स पन्था इति तत् महाजनमार्गेण गच्छामः । अथ ते पण्डिता यावत् महाजनमेलापथिकेन सह यान्ति तावत् रासभः कश्चित् तत्र श्मशाने दृष्टः । अथ द्वितीयेन पुस्तकम् उद्घाट्य अवलोकितम् ।

उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसङ्कटे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः॥४१॥

तत् अहो ! अयम् अस्मदीयो बान्धवः। ततः कश्चित् तस्य ग्रीवायां लगति । कोऽपि पादौ प्रक्षालयति । अथ यावत् ते पण्डिताः दिशाम् अवलोकनं कुर्वन्ति तावत् काश्चित् उष्ट्रो दृष्टः । तैश्च उक्तम्, एतत् किम् ? तावत् तृतीयेन पुस्तकम् उद्घाट्य उक्तम्,धर्मस्य त्वरिता गतिः एष धर्मः तावत् । चतुर्थेन उक्तम्, इष्टं धर्मेण योजयेत् । अथ तैश्च रासभ उष्ट्रग्रीवायां बद्धः केनचित् रजकस्य अग्रे कथितम् । यावत् रजकः तेषां मूर्खपण्डितानां प्रहारकरणाय समायातः तावत् ते प्रनष्टाः यावदग्रे किञ्चित् स्तोकं मार्गं यान्ति तावत् काचित् नदी समासादिता । तत् तस्या जलमध्ये पलाशपत्रम् आयातं दृष्ट्वा पण्डितेन एकेन उक्तम् ।

आगमिष्यति यत्पत्रं तदस्मांस्तारयिष्यति ।

एतत् कथयित्वा तत्पत्रस्य उपरि पतितो यावत् नद्या नीयते तावत् तं नीयमानम् अवलोक्य अन्येन पण्डितेन केशान्तं गृहीत्वा उक्तम् ।

सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः ।
अर्द्धेन कुरुते कार्य्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा तस्य शिरश्छेदो विहितः। अथ तैश्च पश्चात् गत्वा कश्चिद्ग्राम आसादितः। तेऽपि ग्रामीणैः निमन्त्रिताः पृथक् पृथक् गृहेषु नीताः ततः एकस्य सूत्रिका घृतखण्डसंयुक्ता भोजने दत्ता। ततो विचिन्त्य पण्डितेन उक्तम्। यद्दीर्घसूत्रो विनश्यति। एवमुक्त्वा भोजनं परित्यज्य गतः। तथा द्वितीयस्य मण्डका दत्ताः। तेनापि उक्तम्। अतिविस्तारविस्तीर्णं न तद्भवेत् चिरायुषम्। स च भोजनं त्यक्त्वा गतः। अथ तृतीयस्य वटिकाभोजनं दत्तम्। तत्रापि पण्डितेन उक्तम्। छिद्रेषु अनर्था बहुलीभवन्ति। एवं तेऽपि त्रयः पण्डिताः क्षुत्क्षामकण्ठा लोकैः हास्यमानाः ततः स्थानात् स्वदेशं गताः। अथ सुवर्णसिद्धिः आह। यत्त्वं लोकव्यवहारम् अजानन् मया वार्यमाणोऽपि न स्थितः तत ईदृशीम् अवस्थाम् उपगतः। अतोऽहं ब्रवीमि।

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः!
सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥४३॥

तत् श्रुत्वा चक्रधर आह। अहो! अकारणमेतत्।

बहुबुद्धयोऽपि विनश्यन्ति दुष्टदैवेन नाशिताः।
स्वल्पबुद्धयोऽप्येकस्मिन् कुले नन्दन्ति सन्ततम्
उक्तञ्च ॥ ४४ ॥

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति। जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥ ४५ ॥

तथाच, शतबुद्धिः शिरस्थोऽयं लम्बते च सहस्रधीः।
एकबुद्धिरहं भद्रे! क्रीडामि विमले जले ॥ ४६ ॥

सुवर्णद्धिः आह, कथमेतत्! स आह,

कथा ६

कस्मिंश्चित् जलाशये शतबुद्धिः सहस्रबुद्धिश्च द्वौ

मत्स्यौ निवसतः स्म। अथ तयोः एकबुद्धिर्नाम मण्डूको मित्रतां गतः। एवं ते त्रयोऽपि जलतीरे कञ्चित् कालं वेलायां सुभाषितसुखम् अनुभूय भूयोऽपि सलिलं प्रविशन्ति। अथ कदाचित् तेषां गोष्ठीगतानां जाल-हस्तधीवराः प्रभूतैः मत्स्यैः व्यापादितैः मस्तके विधृतैः अस्तमनवेलायां तस्मिन् जलाशये समायाताः। ततः सलिलाशयं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः। अहो! बहुमत्स्योऽयं ह्रदो दृश्यते स्वल्पसलिलश्च। तत्प्रभाते अत्र आग-मिष्यामः। एवमुक्त्वा स्वगृहं गताः। मत्स्याश्च विषण्ण-वदना मिथो मन्त्रं चक्रुः। ततो मण्डूक आह, भोः! शतबुद्धे! श्रुतं धीवरोक्तं भवता? तत् किमत्र युज्यते कर्त्तुम्? पलायनम् अवष्टम्भो वा? यत्कर्त्तुं युक्तं भवता तत् आदिश्यताम् अद्य। तत् श्रुत्वा सहस्रबुद्धिः प्रहस्य आह, भोः मित्र! मा भैषीर्यतो वचनस्मरणमात्रादेव भयं न कार्य्यम्। न भेतव्यम्। उक्तञ्च।

सर्पाणाञ्च खलानाञ्च सर्वेषां दुष्टचेतसाम्।
अभिप्राया न सिद्ध्यन्ति तेनेदं वर्त्तते जगत् ॥४७॥

तत् तावत् तेषाम् आगमनमपि न सम्पत्स्यते, भविष्यति वा, तर्हि त्वां बुद्धिप्रभावेण आत्मसहितं रक्षयिष्यामि यतोऽनेकां सलिलगतिचर्य्याम् अहं जानामि। तत् आकर्ण्य शतबुद्धिः आह, भो! युक्त-मुक्तं भवता, सहस्रबुद्धिरेव भवान्। अथवा साधु इदमुच्यते।

बुद्धेर्बुद्धिमतां लोके नास्त्यगम्यं हि किञ्चिन।
बुद्ध्या यतो हता नन्दाश्चाणक्येनासिपाणयः॥४८॥

तथाच। न यत्रास्ति गतिर्वायो रश्मीनाञ्च विवस्वतः।

तत्रापि प्रविशत्याशु बुद्धिर्बुद्धिमतां सदा ॥ ४९ ॥

ततो वचनश्रवणमात्रादपि पितृपर्य्यायागतं जन्मस्थानं त्यक्तुं न शक्यते । उक्तञ्च ।

न तत् स्वर्गेऽपि सौख्यं स्यात् दिव्यस्पर्शनशोभने।
कुस्थानेऽपि भवेत् पुंसां जन्मनो यत्र सम्भवः॥५०॥

तन्न कदाचिदपि गन्तव्यम् । अहं त्वां सुबुद्धिप्रभावेण रक्षयिष्यामि मण्डूक आह । भद्रौ ! मम तावत् एका एव बुद्धिः परायनपरा, तत् अहम् अन्यं जलाशयम् अद्य एव सभार्य्यो यास्यामि । एवमुक्त्वा स मण्डूको रात्रौ एव अन्यजलाशयं गतः धीवरैः अपि प्रभाते आगत्य जघन्यमध्यमोत्तमजलचरा मत्स्यकूर्ममण्डूककर्कटादयो गृहीताः तौ अपि शतबुद्धिसहस्रबुद्धी सभार्य्यौ पलायमानौ चिरम् आत्मानं गतिविशेषविज्ञानैः कुटिलचारेण रक्षन्तौ जाले पतितौ व्यापादितौ च । अथ अपराह्णसमये प्रहृष्टास्ते धीवराः स्वगृहं प्रति प्रस्थिताः । गुरुत्वात् च एकेन शतबुद्धिः स्कन्धे कृतः । सहस्रबुद्धिः प्रलम्बमानो नीयते । ततश्च वापीकण्ठोपगतेन मण्डूकेन तौ तथा नीयमानौ दृष्ट्वा अभिहिता स्वपत्नी । प्रिये ! पश्य पश्य ।

शतबुद्धिः शिरस्थोऽयं लम्बते च सहस्रधीः ।
एकबुद्धिरहं भद्रे ! क्रीडामि विमले जले ॥ ५१ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि । न एकान्ते बुद्धिरपि प्रमाणम् । सुवर्णसिद्धिः आह । यद्यपि एतदस्ति तथापि मित्रवचनम् अनुल्लंघनीयम् । परं किं क्रियते । निवारितोऽपि मया न स्थितोऽतिलौल्यात् विद्याहंकाराच्च । अथवा साधु इदमुच्यते,

साधु मातुल? गीतेन मया प्रोक्तोऽपि न स्थितः।
अपूर्वोऽयं मणिर्बद्धः सम्प्राप्तं गीतलक्षणम् ॥ ९२ ॥

चक्रधरः आह, कथमेतत? सोऽब्रवीत्।

कथा ७

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने उद्धतो नाम गर्दभः प्रतिवसति स्म। स सदैव रजकगृहे भारोद्वाहनं कृत्वा रात्रौ स्वेच्छया पर्य्यटति। ततः प्रत्यूषे बन्धनभयात् स्वयमेवं रजकगृहम् आयाति। रजकोऽपि ततस्तं बन्धनेन नियुनक्ति। अथ तस्य रात्रौ पर्य्यटतः क्षेत्राणि कदाचित् शृगालेन सह मैत्री सञ्जाता। स च पीवरत्वात् वृतिभंगं कृत्वा कर्कटिकाक्षेत्रे शृगालसहितः प्रविशति। एवं तौ यदृच्छया चिर्भटिकाभक्षणं कृत्वा प्रत्यहं प्रत्यूषे स्वस्थानं व्रजतः। अथ कदाचित् तेन मदोद्धतेन रासभेन क्षेत्रमध्यस्थितेन शृगालोऽभिहितः। भो भगिनीसुत! पश्य पश्य; अतीव निर्मला रजनी। तदहं गीतं करिष्यामि। तत् कथय कतमेन रागेण करोमि? स आह, माम! किमनेन वृथा अनर्थप्रचालनेन यतः चौरकर्मप्रवृत्तौ आवां निभृतैश्च चौरजारैः अत्र स्थातव्यम्। उक्तञ्च।

कासीयुक्तस्त्यजेत् चौर्य्यं निद्रालुश्चेत् स चौरिकाम्।
जिह्वालौल्यं रुजाक्रान्तो जीवितं योऽत्र वाञ्छति ९३॥

अपरं त्वदीयं गीतं न मधुरस्वरम् शंखशब्दानुकारं दूरादपि श्रूयते। तदत्र क्षेत्रे रक्षापुरुषाः सन्ति। ते उत्थाय वधं बन्धं वा करिष्यन्ति। तद्भक्षय तावत् अमृतमयाः चिर्भटीः। मा त्वम् अत्र गीतव्यापारपरो भव। तत् श्रुत्वा रासभ आह, भो? वनाश्रयत्वात् त्वं गीतरसं न वेत्सि। तेन एतद्ब्रवीषि। उक्तञ्च।

शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ ।
धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतझंकारजा सुधा॥५४॥

शृगाल आह, माम! अस्ति एतत्, परं न वेत्सि त्वं गीतं केवलम् उन्नदसि । तत् किं तेन स्वार्थभ्रंशकेन ? रासभ आह, धिक् धिक् मूर्ख ! किमहं न जानामि गीतम् ? तद्यथा तस्य भेदाः शृणु ।

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः ।
तालास्त्वेकोनपञ्चाशत् तिस्रो मात्रा लयास्त्रयः॥५४
स्थानत्रयं यतीनाञ्च षडास्यानि रसा नव ।
रागाः षट्त्रिंशतिर्भावाश्चत्वारिंशत्ततः स्मृताः॥५५॥
पञ्चाशीत्यधिकं ह्येतद्गीताङ्गानां शतं स्मृतम् ।
स्वयमेव पुरा प्रोक्तं भरतेन श्रुतेः परम् ॥ ५६ ॥
नान्यद्गीतात्प्रियं लोके देवानामपि दृश्यते ।
शुष्कस्नायुस्वराह्लादात्त्र्यक्षं जग्राह रावणः ॥ ५७ ॥

तत् कथं भगिनीसुत ! माम् अनभिज्ञं वदन् निवारयसि ? शृगाल आह, माम ! यदि एवं तदहं तावद् वृतेः द्वारस्थितः क्षेत्रपालम् अवलोकयामि। त्वं पुनः स्वेच्छया गीतं कुरु ! तथा अनुष्ठिते रासभरटनम् आकर्ण्य क्षेत्रपः क्रोधात् दन्तान् घर्षयन् प्रधावितः । यावत् रासभो दृष्टः तावत् लगुडप्रहारैः तथा हतो, यथा प्रताडितो भूपृष्ठे पतितः । ततश्च सच्छिद्रम् उलूखलं गले बद्ध्वा क्षेत्रपालः प्रसुप्तः । रासभोऽपि स्वजातिस्वभावात् गतवेदनः क्षणेन अभ्युत्थितः ।

उक्तञ्च, सारमेयस्य चाश्वस्य रासभस्य विशेषतः ।
मुहूर्तात्परतो न स्यात् प्रहारजनिता व्यथा ॥ ५८ ॥

ततः तमेव उलूखलम् आदाय वृतिं चूर्णयित्वा पलायितुम् आरब्धः । अत्रान्तरे शृगालोऽपि दूरादेव तं दृष्ट्वा सस्मितम् आह ।

साधु मातुल ! गीतेन मया प्रोक्तोऽपि न स्थितः ।
अपूर्वोऽयं मणिर्बद्धः सम्प्राप्तं गीतलक्षणम् ॥ ५९ ॥

तद्भवानपि मया वार्य्यमाणोऽपि न स्थितः तत् श्रुत्वा चक्रधर आह, भो मित्र ! सत्यमेतत् । अथवा साधु इदमुच्यते ?

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः ।
स एव निधनं याति यथा मन्थरकौलिकः ॥ ६० ॥

सुवर्णसिद्धिः आह । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ८

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने मन्थरको नाम कौलिकः प्रतिवसति स्म, तस्य कदाचित् पट्टकर्माणि कुर्वतः सर्वपट्टकर्मकाष्ठानि भग्नानि । ततः स कुठारम् आदाय वने काष्ठार्थं गतः । स च समुद्रतटं यावत् भ्रमन् प्रयातः ततश्च तत्र शिंशुपापादपस्तेन दृष्टः । ततः चिन्तितवान् महान् अयं वृक्षो दृश्यते । तदनेन कर्त्तितेन प्रभूतानि पट्टकर्मोपकरणानि भविष्यन्ति इति । अवधार्य्य तस्योपरि कुठारमुत्क्षिप्तवान् । अथ तत्र वृक्षे कश्चित् व्यन्तरः समाश्रित आसीत् । अथ तेन अभिहितं भो ! मदाश्रयोऽयं पादपः, सर्वथा रक्षणीयो, यतोऽहम् अत्र महासौख्येन तिष्ठामि समुद्रकल्लोलस्पर्शनात् शीतवायुना आप्यायितः । कौलिक आह । भो ! किमहं करोमि, दारुसामग्रीं विना मे कुटुम्बं बुभुक्षया पीड्यते । तस्मात् अन्यत्र शीघ्रं गम्यताम् । अहम् एनं कर्त्त-

यिष्यामिव्यन्तर आह। भोः ! तुष्टः तव अहम् । तत् प्रार्थ्यताम् अभीष्टं किञ्चित् । रक्षैनं पादपमिति । कौलिक आह । यदि एवं तदहं स्वगृहं गत्वा स्वमित्रं स्वभार्य्यांश्च पृष्ट्वा आगमिष्यामि । ततः त्वया देयम्। अथ तथेति प्रतिज्ञाते व्यन्तरेण स कौलिकः प्रहृष्टः स्वगृहं प्रति निवृत्तः । यावत् अग्रे गच्छति तावत् ग्राम-प्रवेशे निजसुहृदं नापितम् अपश्यत्।ततस्तस्य व्यन्तर-वाक्यं निवेदयामास । यदहो मित्र ! मम कश्चित् व्यन्तरः सिद्धः, तत्कथय किं प्रार्थये । अहं त्वां प्रष्टुम् आगतः । नापित आह । भद्र ! यदि एवं तत् राज्यं प्रार्थय येन त्वं राजा भवसि अहं त्वन्मन्त्री च । द्वौ अपि इह सुखमनुभूय परलोकसुखम् अनुभवावः । उक्तञ्च ।

राजा दानपरो नित्यमिह कीर्त्तिमवाप्य च ।
तत्प्रभावात्पुनः स्वर्गे स्पर्द्धते त्रिदशैः सह ॥ ६१ ॥

कौलिक आह । अस्ति एतत्परं तथापि गृहिणीं पृच्छामि । स आह । भद्र ! शास्त्रविरुद्धमेतत् यत् स्त्रिया सह मन्त्रो, यतस्ताः स्वल्पमतयो भवन्ति, उक्तञ्च ।

भोजनाच्छादने दद्यादृतुकाले च सङ्गमम् ।
भूषणाद्यञ्च नारीणां न ताभिर्मन्त्रयेत् सुधीः॥६२॥

यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्राप्रशासितः ।
तद्गृहं क्षयमायाति भार्गवो हीदमब्रवीत् ॥६३॥

तावत् स्यात् सुप्रसन्नास्यस्तावत् गुरुजने रतिः ।
पुरुषो योषितां यावन्न शृणोति वचो रहः ॥ ६४ ॥

एताः स्वार्थपरा नार्य्यः केवलं स्वसुखे रताः ।
न तासां वल्लभः कोऽपि सुतोऽपि स्वसुखं विना ॥६५॥

कौलिक आह, तथापि प्रष्टव्या सा मया, यतः पतिव्रतासा। अपरं ताम् अपृष्ट्वा अहं न किञ्चित्करोमि। एवं तमभिधाय सत्वरं गत्वा तां उवाच, प्रिये, अद्य अस्माकं कश्चित् व्यन्तरः सिद्धः, स वाञ्छितं प्रयच्छति, तदहं त्वां प्रष्टुम् आगतः। तत्कथय किं प्रार्थये! एष तावत् मम मित्रं नापितो वदति एवं यत् राज्यं प्रार्थयस्व। सा आह, आर्य्यपुत्र! का मतिर्नापितानाम्। तत् न कार्य्यं तद्वचः। उक्तञ्च, चारणैर्बन्दिभिर्नीचैर्नापितैर्बालकैरपि।
न मन्त्रं मतिमान् कुर्य्यात् सार्द्धं भिक्षुभिरेव च॥६६॥
अपरं महती क्लेशपरम्परा एषा राज्यस्थितिः सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावादिभिः कदाचित् पुरुषस्य सुखं न प्रयच्छतीति। यतः।
यदैव राज्ये क्रियतेऽभिषेकस्तदैव याति व्यसनेषु बुद्धिः। घटा नृपाणामभिषेककाले सहाम्भसैवापदमुद्गिरन्ति॥ ६७॥
तथाच, रामस्य व्रजनं वने निवसनं पण्डोः सुतानां वने, वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपते राज्यात्परिभ्रंशनम्। सौदासं तदवस्थमर्जुनवधं सञ्चिन्त्य लंकेश्वरं, दृष्ट्वा राज्यकृते विडम्बनगतं तस्मान्न तद्वाञ्छयेत्॥६८॥
यदर्थं भ्रातरः पुत्रा अपि वाच्छन्ति ये निजाः।
वधं राज्यकृतां राज्ञां तद्राज्यं दूरतस्त्यजेत्॥६९॥
कौलिक आह, सत्यमुक्तं भवत्या। तत् कथय किं प्रार्थये। सा आह, त्वं तावदेकं पटं नित्यमेव निष्पादयसि, तेन सर्वा व्ययशुद्धिः सम्पद्यते। इदानींत्वं आत्मनोऽन्यत् बाहुयुगलं द्वितीयं शिरश्च याचस्व, येन पटद्वयं सम्पादयसि पुरतः पृष्ठतश्च, एकस्य मूल्येन गृहे यथापूर्वं

व्ययं सम्पादयिष्यसि । द्वितीयस्य मूल्येन विशेषकृत्यानि करिष्यसि । एवं सौख्येन स्वजातिमध्ये श्लाघ्यमानस्य कालो यास्यति।लोकद्वयस्य उपार्जना भविष्यति सोऽपि तदाकर्ण्य प्रहृष्टः प्राह, साधु पतिव्रते ! साधु, युक्तमुक्तं भवत्या; तदेवं करिष्यामि, एष मे निश्चयः। ततोऽसौ गत्वा व्यन्तरं प्रार्थयाश्चक्रे, भो ! यदि मम ईप्सितं प्रयच्छासि तत देहि मे द्वितीयं बाहुयुगलं शिरश्च । एवम् अभिहिते तत्क्षणादेव द्विशिराः चतुर्बाहुश्च सञ्जातः । ततो हृष्टमना यावत् गृहम् आगच्छति, तावत् लोकैः राक्षसोऽयमिति मन्यमानैः लगुडपाषाणप्रहारैः ताडितो मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि ।

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः ।
स एव निधनं याति तथा मन्थरकौलिकः ॥ ७० ॥

चक्रधरः आह, भोः ! सत्यमेतत् । सर्वोऽपि जनो श्रद्धेयामाशापिशाचिकां प्राप्य हास्यपदवीं याति। अथवा साधु इदमुच्यते, केनापि !

अनागतवतीं चिन्तामसम्भाव्यां करोति यः ।
स एव पाण्डुरः शेते सोमशर्मपिता यथा ॥ ७१ ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ९

कस्मिंश्चित् नगरे कश्चित् स्वभावकृपणो नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म; तेन भिक्षार्जितैः सक्तुभिः भुक्तशेषैः कलशः सम्पूरितः । तञ्च घटं नागदन्ते अवलम्ब्य तस्य अधस्तात् खट्वां निधाय सततम् एकदृष्ट्या तम् अवलोकयति।अथ कदाचित् रात्रौ सुप्तः चिन्तयामास,यत् परिपूर्णोऽयं घटस्तावत् सक्तुभिः वर्त्तते ।तद्यदि दुर्भिक्षं भवति

तत् अनेन रूपकाणां शतमुत्पद्यते । ततस्तेन मया अजा द्वयं ग्रहीतव्यम् । ततः षाण्मासिकप्रसववशात् ताभ्यां यूथं भविष्यति । ततोऽजाभिः प्रभूता गा ग्रहीष्यामि, गोभिः महिषीर्महिषीभिः वडवाः, वडवाप्रसवतः प्रभूता अश्वा भविष्यन्ति, तेषां विक्रयात् प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति, सुवर्णेन चतुश्शालं गृहं सम्पद्यते। ततः कश्चिद् ब्राह्मणो मम गृहम् आगत्य प्राप्तवयस्कां रूपाढ्यां कन्यां दास्यति, तत्सकाशात् पुत्रो मे भविष्यति, तस्य अहं सोमशर्मेति नाम करिष्यामि । ततः तस्मिन् जानुचलनयोग्ये सञ्जातेऽहं पुस्तकं गृहीत्वा अश्वशालायाः पृष्ठदेशे उपविष्टः तदवधारयिष्यामि । अत्रान्तरे सोमशर्मा मां दृष्ट्वा जनन्युत्सङ्गात् जानुप्रचलनपरोऽश्वखुरासन्नवर्त्ती मत्समीपम् आगमिष्यति । ततोऽहं ब्राह्मणीं कोपाविष्टोऽभिधास्यामि, गृहाण तावत् बालकम् । सापि गृहकर्मव्यग्रतया अस्मत् वचनं न श्रोष्यति, ततोऽहं समुत्थाय तां पादप्रहारेण ताडयिष्यामि । एवं तेन ध्यानस्थितेन तथा एव पादप्रहारो दत्तो, यथा स घटो भग्नः । सक्तुभिः पाण्डुरतां गतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

अनागतवतीं चिन्तामसम्भाव्यां करोति यः ।
स एव पाण्डुरः शेते सोमशर्मपिता यथा ॥ ७२ ॥

सुवर्णसिद्धिः आह । एवमेतत् । कस्ते दोषो ? यतः सर्वोऽपि लोभेन विडम्बितो बाध्यते । उक्तञ्च ।

यो लौल्यात् कुरुते कर्म नैवोदर्कमवेक्षते ।
विडम्बनामवाप्नोति स यथा चन्द्रभूपतिः ॥७३ ॥

चक्रधर आह, कथमेतत् ? स आह ।

कथा १०

कस्मिंश्चित् नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म, तस्य पुत्रा वानरक्रीडारता वानरयूथं नित्यमेव अनेकभोजनभक्ष्यादिभिः पुष्टिं नयन्ति स्म । अथ वानरयूथाधिपो यः स औशनसबार्हस्पत्यचाणक्यमतावित्तदनुष्ठाता च तान् सर्वानपि अध्यापयति स्म । अथ तस्मिन् राजगृहे लघुकुमारवाहनयोग्यं मेषयूथमस्ति, तन्मध्यात् एको जिह्वालौल्यात् अहर्निशं निश्शङ्कं महानसे प्रविश्य यत् पश्यति तत्सर्वं भक्षयति ते च सूपकारा यत्किञ्चित् काष्ठं मृन्मयं भाजनं कांस्यपात्रं ताम्रपात्रं वा पश्यन्ति तेनाशु ताडयन्ति सोऽपि वानरयूथपः तद्दृष्ट्वा व्यचिन्तयत्, अहो! मेषसूपकारकलहोऽयं वानराणां क्षयायभविष्यति यतोऽन्नास्वादलम्पटोयं मेषो महाकोपाश्च सूपकारा यथासन्नवस्तुना प्रहरन्ति।तद् यदि वस्तुनोऽभावात् कदाचित् उल्मुकेन ताडयिष्यन्ति तदा ऊर्णाप्रचुरोऽयं मेषः स्वल्पेनापि वह्निना प्रज्वलिष्यति । तत् दह्यमानः पुनः अश्वकुट्यां समीपवर्त्तिन्यां प्रवेक्ष्यति, सापि तृणप्राचुर्यात् ज्वलिष्यति । ततोऽश्वा वह्निदाहम् अवाप्स्यन्ति । शालिहोत्रेण पुनः एतदुक्तम्, यत् वानरवसत्या अश्वानां वह्निदाहदोषः प्रशाम्यति तत् नूनम् एतेन भाव्यम् अत्र निश्चयः । एवं निश्चित्य सर्वान् वानरान् आहूय रहसि प्रोवाच । यत्

मेषेण सूपकाराणां कलहो यत्र जायते ।
स भविष्यत्यसन्दिग्धं वानराणां क्षयावहः ॥ ७४ ॥
तस्मात् स्यात् कलहो यत्र गृहे नित्यमकारणः ।
तद्गृहं जीवितं वाञ्छन् दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७५ ॥

तथाच,कलहान्तानि हर्म्याणि कुवाक्यान्तञ्च सौहृदम्
कुराजान्तानि राष्ट्राणि कुकर्मान्तं यशो नृणाम्॥७६॥
तन्न यावत् सर्वेषां संक्षयो भवति तावदेतत् राज-गृहं सन्त्यज्य वनं गच्छामः। अथ तत् तस्य वचनम् अश्रद्धेयं श्रुत्वा मदोद्धता वानराः प्रहस्य प्रोचुः भो! भवतो वृद्धभावात् बुद्धिवैकल्यं सञ्जातं येन एतद्ब्रवीषि। उक्तञ्च।

वदनं दशनैर्हीनं लाला स्रवति नित्यशः।
न मतिः स्फुरति क्वापि बाले वृद्धे विशेषतः॥७७॥

न वयं स्वर्गसमानोपभोगान् नानाविधान् भक्ष्य-विशेषान् राजपुत्रैः स्वहस्तदत्तान् अमृतकल्पान् परित्यज्य तत्र अटव्यां कषायकटुतिक्तक्षाररूक्षफलानि भक्षयिष्यामः। तच्छ्रुत्वा अश्रुकलुषां दृष्टिं कृत्वा स प्रोवाच,रे रे मूर्खाः! यूयम् एतस्य सुखस्य परिणामं न जानीथ। किं न पापरसास्वादनप्रायम् एतत् सुखम्, परिणामे विषवत् भविष्यति? तदहं कुलक्षयं स्वयं न अवलोकयिष्यामि, साम्प्रतं वनं यास्यामि। उक्तञ्च।

मित्रं व्यसनसम्प्राप्तं स्वस्थानं परपीडितम्।
धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशभंगं कुलक्षयम्॥७८॥

एवम् अभिधाय सर्वान् तान् परित्यज्य स यूथा-धिपोऽटव्यां गतः।

अथ तस्मिन् गतेऽन्यस्मिन् अहनि स मेषो महानसे प्रविष्टो यावत् सूपकारेण न अन्यत् किञ्चित् समासादितं, तावत् अर्द्धज्वलितकाष्ठेन ताड्यमानो जाज्वल्यमानशरीरः शब्दायमानोऽश्वकुट्यां प्रत्यासन्नवर्त्तिन्यां प्रविष्टः। तत्र तृणप्राचुर्य्ययुक्तायां क्षितौ तस्य प्रलुठतः

सर्वत्रापि वह्निज्वालाः तथा समुत्थिता यथा केचिदश्वाः स्फुटितलोचनाः पञ्चत्वं गताः केचित् बन्धनानि त्रोटयित्वा अर्द्धदग्धशरीरा इतश्चेतश्च ह्रेषमाणा धावमानाः सर्वमपि जनसमूहम् आकुलीचक्रुः । अत्रान्तरे राजा सविषादः शालिहोत्रज्ञान् वैद्यान् आहूय प्रोवाच, भोः! प्रोच्यताम् एषाम् अश्वानां कश्चित् दाहोपशमनोपायः । तेऽपि शास्त्राणि विलोक्य प्रोचुः, देव ! प्रोक्तमत्र विषये भगवता शालिहोत्रेण । यत् ।

कपीनां मेदसा दोषो वन्हिदाहसमुद्भवः ।
अश्वानां नाशमभ्येति तमः सूर्य्योदये यथा॥७९॥

तत् क्रियताम् एतत् चिकित्सितं द्राक् यावत् एतेन दाहदोषेण विनश्यन्ति । सोऽपि तदाकर्ण्य समस्तवानरवधम् आदिष्टवान् । किं बहुना सर्वेऽपि ते वानरा विविधायुधलगुडपाषाणादिभिः व्यापादिता इति । अथ सोऽपि वानरयूथपः तं पुत्रपौत्रभ्रातृसुतभागिनेयादिसंक्षयं ज्ञात्वा परं विषादम् उपगतः । स त्यक्ताहारक्रियो वनात् वनं पर्य्यटति, अचिन्तयच्च, कथमहं तस्य नृपापशदस्य अनृणताकृत्येन अपकृत्यं करिष्यामि । उक्तञ्च ।

मर्षयेद्धर्षणां योऽत्र वंशजां परनिर्मिताम् ।
भयाद्वा यदि वा कामात् स ज्ञेयः पुरुषाधमः॥८०॥

अथ तेन वृद्धवानरेण कुत्रचित्पिपासाकुलेन भ्रमता पद्मिनीखण्डमण्डितं सरः समासादितम् । तत् यावत् सूक्ष्मेक्षिकया अवलोकयति तावत् वनचरमनुष्याणां पदपंक्तिप्रवेशोऽस्ति नानिष्क्रमणम् । ततः चिन्तितम् नूनं अत्र जलान्ते दुष्टग्राहेण भाव्यम्, तत् पद्मिनीनालम् आदाय दूरस्थोऽपि जलं पिबामि । तथानुष्ठिते तन्मध्यात्

राक्षसो निष्क्रम्य रत्नमालाविभूषितकण्ठः तमुवाच, भो अत्र यः सलिले प्रवेशं करोति स मे भक्ष्य इति । तत् नास्ति धूर्त्ततरस्त्वत्समोऽन्यो यत् पानीयम् अनेन विधिना पिबसि। ततः तुष्टोऽहम्, प्रार्थयस्व हृदयवाञ्छितम्। कपिराह, भोः! कियती ते भक्षणशक्तिः, स आह । शतसहस्रायुतलक्षाणि अपि जलप्रविष्टानि भक्षयामि । बाह्यतः शृगालोऽपि मां दूषयति वानर आह अस्ति मे केनचित् भूपतिना सह अत्यन्तं वैरम्, यदि एनां रत्नमालां मे प्रयच्छसि तत् सपरिवारमपि तं भूपतिं वाक्प्रपञ्चेन लोभयित्वा अत्र सरसि प्रवेशयामि सोऽपि श्रद्धेयं वचस्तस्य श्रुत्वा रत्नमालां दत्त्वा प्राह, भो मित्र ! यत् समुचितं भवति तत्कर्त्तव्यमिति। वानरोऽपि रत्नमालाविभूषितकण्ठो वृक्षप्रासादेषु परिभ्रमन् जनैः दृष्टः पृष्टश्च, भो यूथप ! भवान् इयन्तं कालं कुत्र स्थितः ? भवता ईदृक् रत्नमाला कुत्र लब्धा ? या दीप्त्या सूर्य्यमपि तिरस्करोति । वानरः प्राह, अस्ति कुत्रचित् अरण्ये गुप्ततरं महत्सरो धनदनिर्मितम्, तत्र सूर्य्येऽर्द्धोदिते रविवारे यः कश्चित् निमज्जति स धनदप्रसादात् ईदृक् रत्नमालाविभूषितकण्ठो निःसरति। अथ भूभुजा तदाकर्ण्य स वानरः समाहूतः पृष्टश्च । भो यूथाधिप ! किं सत्यमेतत् ? रत्नमालासनाथं सरोऽस्ति क्वापि ? कपिराह,स्वामिन् ! एष प्रत्यक्षतया मत्कण्ठस्थितया रत्नमालया प्रत्ययस्ते । तद्यदि रत्नमालया प्रयोजनं तन्मया सह कमपि प्रेषय येन दर्शयामि । तत् श्रुत्वा नृपतिः आह । यदि एवं तदहं सपरिजनः स्वयम् एष्यामि येन प्रभूता रत्नमालाः सम्पद्यन्ते।वानर आह। एवं क्रियताम्। तथा अनुष्ठिते भूपतिना सह

रत्नमालालोभेन सर्वे कलत्रभृत्याः प्रस्थिताः । वानरोऽपि राज्ञा दोलाधिरूढेन स्वोत्सङ्गे आरोपितः सुखेन प्रीतिपूर्वम् आनीयते । अथवा साधु इदमुच्यते ।

तृष्णे देवि ! नमस्तुभ्यं यया वित्तान्विता अपि ।
अकृत्येषु नियोज्यन्ते भ्राम्यन्ते दुर्गमेष्वपि ॥ ८१ ॥

तथाच, इच्छति शती सहस्रं सहस्री लक्षमीहते ।
लक्षाधिपस्तथा राज्यं राज्यस्थः स्वर्गमीहते ॥८२॥

जीर्य्यन्ते जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः ।
जीर्य्यतश्चक्षुषी श्रोत्रे तृष्णैका तरुणायते ॥ ८३ ॥

अथ तत्सरः समासाद्य वानरः प्रत्यूषसमये राजानम् उवाच, देव ! अत्र अर्द्धोदिते सूर्य्येऽत्र प्रविष्टानां सिद्धिर्भवति । तत्सर्वोऽपि जन एकदा एव प्रविशतु, त्वया पुनः मया सह प्रवेष्टव्यं येन पूर्वदृष्टस्थानम् आसाद्य प्रभूतास्ते रत्नमाला दर्शयामि । अथ प्रविष्टाः ते लोकाः सर्वे भक्षिता राक्षसेन । अथ तेषु चिरायमाणेषु राजा वानरमाह, भो यूथाधिप ! किमिति चिरायते मे जनः । तत् श्रुत्वा वानरः सत्वरं वृक्षम् आरुह्य राजानम् उवाच, भो दुष्टनरपते ! राक्षसेन अन्तस्सलिलस्थितेन भक्षितस्ते परिजनः साधितं मया कुलक्षयजं वैरम्, तत् गम्यताम् । त्वं स्वामीति मत्वा न अत्र प्रवेशितः । उक्तञ्च ।

कृते प्रतिकृतिं कुर्य्याद्धिंसिते प्रतिहिंसितम् ।
न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दुष्टं समाचरेत् ॥ ८४ ॥

तत्त्वया मम कुलक्षयः कृतो मया पुनस्तवेति ।

अथ एतदाकर्ण्य राजा कोपाविष्टः पदातिः एकाकी यथायातमार्गेण निष्क्रान्तः । अथ तस्मिन् भूपतौ गते राक्षसः तृप्तो जलात् निष्क्रम्य सानन्दम् इदमाह,

हतः शत्रुः कृतं मित्रं रत्नमाला न हारिता ।
नालेनपिबता तोयं भवता साधु वानर ! ॥ ८५ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि,

यो लौल्यात् कुरुते कर्म नैवोदर्कमवेक्षते ।
विडम्बनामवाप्नोति स यथा चन्द्रभूपतिः ॥ ८६ ॥

एवमुक्त्वा भूयोऽपि स चक्रधरमाह, भो मित्र ! प्रेषय मां येन स्वगृहं गच्छामि। चक्रधर आह, भद्र ? आपदर्थे धर्नमित्रसंग्रहः क्रियते । तत्-माम् एवंविधं त्यक्त्वा क्व यास्यसि । उक्तञ्च ।

यस्त्यक्त्वा सापदं मित्रं याति निष्ठुरतां सुहृत् ।
कृतघ्नस्तेन पापेन नरके यात्यसंशयम् ॥ ८७ ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, भोः ! सत्यमेतत् यदि गम्यस्थाने शक्तिर्भवति । एततपुनः मनुष्याणाम् अगम्यस्थानम् । नास्ति कस्यापि त्वाम् उन्मोचयितुं शक्तिः । अपरं यथायथा चक्रभ्रमवेदनया तव मुखविकारं पश्यामि तथातथा अहमेतत् जानामि यत् द्राक् गच्छामि मा कश्चित् ममापि अनर्थो भवति । यतः,

यादृशी वदनच्छाया दृश्यते तव वानर ! ।
विकालेन गृहीतोऽसि यः परैति स जीवति ॥८८॥

चक्रधर आह । कथमेतत् ! सोऽब्रवीत् ।

कथा ११

कस्मिंश्चित् नगरे भद्रसेनो नाम राजा प्रतिवसति स्म तस्य सर्वलक्षणसम्पन्ना रत्नवती नाम कन्या अस्ति । तां कश्चित् राक्षसो जिहीर्षति । रात्रौ आगत्य उपभुङ्क्तेपरं कृतरक्षोपधानां हर्त्तुं न शक्नोति। सापि तत्समये रक्षः

सान्निध्यजामवस्थाम् अनुभवति कम्पादिभिः । एवम् अतिक्रामति काले कदाचित् स राक्षसो मध्यनिशायां गृहकोणे स्थितः । सापि राजकन्या स्वसखीम् उवाच, सखि! पश्य एष विकालःसमये नित्यमेव मां कदर्थयति अस्ति तस्य दुरात्मनः प्रतिषेधोपायः कश्चित् । तच्छ्रुत्वा राक्षसोऽपि व्यचिन्तयत्, नूनं यथा अहं तथा अन्योऽपि कश्चित् विकालनामा अस्या हरणाय नित्यमेव आगच्छति।परं सोऽपि एनां हर्त्तुं न शक्नोति।तत् तावत्अश्वरूपं कृत्वा अश्वमध्यगतो निरीक्षयामि किं रूपः स किम्प्रभावश्च इति । एवं राक्षसोऽश्वरूपं कृत्वा अश्वानां मध्ये तिष्ठति।तथानुष्ठिते निशीथसमये राजगृहे कश्चित् अश्वचौरः प्रविष्टः । स च सर्वान् अश्वान् अवलोक्य तं राक्षसम् अश्वतमं विज्ञाय अधिरूढः । अत्रान्तरे राक्षसः चिन्तयामास । नूनमेष विकालनामा मां चौरं मत्वा कोपात् निहन्तुम् आगतः । तत् किं करोमि ? एवं चिन्तयन् सोऽपि तेन खलीनं मुखे निधाय कशाघातेन ताडितः । अथ असौ भयत्रस्त मनाः प्रधावितुम् आरब्धः।चौरोऽपि दूरं गत्वा खलीना कर्षणेन तं स्थिरं कर्त्तुम् आरब्धवान्।स तु केवलं वेगाद्वेगतरं गच्छति । अथ तं तथागणितखलीनाकर्षणं मत्वा चौरः चिन्तयामास।अहो न एवंविधा वाजिनो भवन्ति अगणितखलीनाः तन्नूनम् अनेन अश्वरूपेण राक्षसेन भवितव्यम्।तद्यदि कश्चित् पांशुलं भूमिदेशम् अवलोकयामि तदा आत्मानं तत्र पातयामि । न अन्यथा मे जीवितव्यमस्ति।एवं चिन्तयत इष्टदेवतां स्मरतस्तस्य सोऽश्वो वटवृक्षस्य तले निष्क्रान्तः । चौरोऽपि वटप्ररोहम् आसाद्य तत्रैव विलग्नः । ततो द्वौ अपि तौ पृथग्भूतौ परमा-

नन्दभाजौ जीवितविषये लब्धप्रत्याशौ सम्पन्नौ। अथ तत्र वटे कश्चित् राक्षससुहृत् वानरः स्थित आसीत् तेन राक्षसं त्रस्तम् आलोक्य व्याहृतम्। भो मित्र! किमेवं पलाय्यतेऽलीकभयेन, त्वद्भक्ष्योऽयं मानुषः भक्ष्यताम्। सोऽपि वानरवचो निशम्य स्वरूपम् आधाय शङ्कितमनाः स्खलितगतिः निवृत्तः। चौरोऽपि तं वानराहूतं ज्ञात्वा कोपात् तस्य लाङ्गूलं लम्बमानं मुखे निधाय चर्वितवान्। वानरोऽपि तं राक्षसाभ्यधिकं मन्यमानो भयात् न किञ्चिदुक्तवान् केवलं व्यथार्त्तो निमीलितनयनः तिष्ठति। राक्षसोऽपि तं तथाभूतम् अवलोक्य श्लोकमेनम् अपठत्।

यादृशी वदनच्छाया दृश्यते तव वानर!।
विकालेन गृहीतोऽसि यः परैति स जीवति॥७९॥
प्रनष्टश्च।

ततप्रेषय मां येन गृहं गच्छामि। त्वं पुनः अनुभुङ्क्ष्व अत्र स्थित एव लोभवृक्षफलम्।चक्रधरः प्राह, भोः! अकारणमेतत्, दैववशात् सम्पद्यते नृणां शुभाशुभम्। उक्तश्च।

दुर्गस्त्रिकूटः परिखा समुद्रो,रक्षांसि योधा धनदाच्च वित्तम्। शास्त्रञ्च यस्योशनसा प्रणीतं, स रावणो दैववशाद्विपन्नः॥ ९० ॥

तथाच, अन्धकः कुब्जकश्चैव त्रिस्तनी राजकन्यका। त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः सम्मुखे कर्मणि स्थिते॥ ९१ ॥

सुवर्णसिद्धिः आह। कथमेतत्? सोऽब्रवीत्।

कथा १२

अस्ति उत्तरापथे मधुपुरं नाम नगरम् । तत्र मधुसेनो नाम राजा बभूव । तस्य कदाचित् विषयसुखम् अनुभवतः त्रिस्तनी कन्या बभूव । अथ तां त्रिस्तनीं जातां श्रुत्वा स राजा कञ्चुकिनः प्रोवाच, यद् भोः त्यज्यतामियं त्रिस्तनी गत्वा दूरेऽरण्ये यथा कश्चित् न जानाति । तच्छ्रुत्वा कञ्चुकिनः प्रोचुः, महाराज ! ज्ञायते यत् अनिष्टकारिणी त्रिस्तनी कन्या भवति । तथापि ब्राह्मणा आहूय प्रष्टव्या येन लोकद्वयं न विरुद्ध्यते । यतः ।

यः सततं परिपृच्छति शृणोति सन्धारयत्यनिशम्।
तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीव विवर्द्धते बुद्धिः॥९२॥
तथाच । पृच्छकेन सदा भाव्यं पुरुषेण विजानता ।
राक्षसेन्द्रगृहीतोऽपि प्रश्नान्मुक्तो द्विजः पुरा॥९३ ॥

राजा आह । कथमेतत ? ते प्रोचुः ।

कथा १३

देव ! कस्मिंश्चित् वनोद्देशे चण्डकर्मा नाम राक्षसः प्रतिवसति स्म, एकदा तेन भ्रमता अटव्यां कश्चिद् ब्राह्मणः समासादितः । ततः तस्य स्कन्धमारुह्य प्रोवाच, भोः ! अग्रेसरो गम्यताम् । ब्राह्मणोऽपि भयत्रस्तमनाः तमादाय प्रस्थितः । अथ तस्य कमलोदरकोमलौ पादौ दृष्ट्वा ब्राह्मणो राक्षसम् अपृच्छत् । भोः किमेवंविधौ ते पादौ अतिकोमलौ । राक्षस आह भो ! व्रतमस्ति, नाहम् आर्द्रपादो भूमिं स्पृशामि । ततः

तच्छ्रुत्वा आत्मनो मोक्षोपायं चिन्तयन् सरः प्राप्तः। ततो राक्षसेन अभिहितम्, भो ! यावदहं स्नानं कृत्वा देवतार्चनविधिं विधाय आगच्छामि तावत् त्वया अतः स्थानात् अन्यत्र न गन्तव्यम्। तथानुष्ठिते द्विजः चिन्तयामास, नूनं देवतार्चनविधेरूर्ध्वं मामेष भक्षयिष्यति। तत् द्रुततरं गच्छामि येन एष आर्द्रपादो न मम पृष्ठम् एष्यति। तथानुष्ठिते राक्षसो व्रतभङ्गभयात् तस्य पृष्ठं न गतः। अतोऽहं ब्रवीमि।

पृच्छकेन सदा भाव्यं पुरुषेण विजानता।
राक्षसेन्द्रगृहीतोऽपि प्रश्नान्मुक्तो द्विजः पुरा ॥९४॥

अथ तेभ्यः तच्छ्रुत्वा राजा द्विजान् आहूय प्रोवाच, भो ब्राह्मणाः ! त्रिस्तनी मे कन्या समुत्पन्ना तत् किं तस्याः प्रतिविधानम् अस्ति न वा ? प्रोचुः। देव ! श्रूयताम्।

हीनाङ्गी वाधिकाङ्गी वा या भवेत् कन्यका नृणाम्।
भर्तुः स्यात् सा विनाशाय स्वशीलनिधनाय च ॥९५॥
या पुनस्त्रिस्तनी कन्या याति लोचनगोचरम्।
पितरं नाशयत्येव सा द्रुतं नात्र संशयः ॥ ९६ ॥

तस्मात् अस्या दर्शनं परिहरतु देवः। तथा यदि कश्चित् उद्वाहयति तदेनां तस्मै दत्त्वा देशत्यागेन नियोजयितव्य इति। एवं कृते लोकद्वयाविरुद्धता भवति। अथ तेषां तद्वचनम् आकर्ण्य स राजा पटहशब्देन सर्वत्र घोषणाम् आज्ञापयामास। अहो! त्रिस्तनीं राजकन्यां यः कश्चित् उद्वाहयति स सुवर्णलक्षम् आप्नोति देशत्यागश्च। एवं तस्याम् आघोषणायां क्रियमाणायां महान् कालो व्यतीतः। न कश्चित् तां प्रतिगृह्णाति। सापि यौवनोन्मुखी सञ्जाता सुगुप्तस्थानस्थिता यत्नेन

रक्ष्यमाणा तिष्ठति।अथ तत्रैव नगरे कश्चित् अन्धः तिष्ठति। तस्य च मन्थरकनामा कुब्जोऽग्रेसरो यष्टिग्राही। ताभ्यां तं पटहशब्दम् आकर्ण्य मिथो मन्त्रितम् । स्पृश्यतेऽयं पटहो यदि कथमपि दैवात् कन्या लभ्यते तथा सुवर्ण-प्राप्तिश्च भवति, सुखेन सुवर्णप्राप्त्या कालो व्रजति।अथ यदि तस्या दोषतो मृत्युर्भवति दारिद्र्योपात्तस्य अस्य क्लेशस्य पर्य्यन्तो भवति । उक्तञ्च ।

लज्जा स्नेहः स्वरमधुरता बुद्धयो यौवनश्रीः
कान्तासङ्गो स्वजनममता दुःखहानिर्विलासः ।
धर्मः शास्त्रं सुरगुरुमतिः शौचमाचारचिन्ता
पूर्णे सर्वे जठरपिठरे प्राणिनां सम्भवन्ति ॥ ९७ ॥

एवमुक्त्वा अन्धेन गत्वा स पटहः स्पृष्टः।भो! अहं तां कन्याम् उद्वाहयामि यदि राजा मे प्रयच्छति। ततस्तैः राजपुरुषैः गत्वा राज्ञे निवेदितम्, देव! अन्धकेन केनचित् पटहः स्पृष्टः।तदत्र विषये देवः प्रमाणम् । राजा प्राह ।

अन्धो वा बधिरो वापि कुष्ठी वाप्यन्त्यजोऽपि वा।
प्रतिगृह्णातु तां कन्यां सलक्षां स्याद्विदेशजः॥९८॥

अथ राजादेशात् तैःरक्षापुरुषैः तं नदीतीरे नीत्वा सुवर्णलक्षेण समं विवाहविधिना त्रिस्तनीं तस्मै दत्त्वा जलयाने निधाय कैवर्त्ताः प्रोक्ताः।भोः देशा-न्तरं नीत्वा कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने अन्धः सपत्नीकः कुब्जकेन सह मोचनीयः । तथानुष्ठाते विदेशम् आसाद्य कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने कैवर्त्तदर्शिते त्रयो-ऽपि मूल्येन गृहं प्राप्ताः सुखेन कालं नयन्ति स्म, केवलम् अन्धः पर्य्यंके सुप्तः तिष्ठति । गृहव्यापारं मन्थरकः करोति, एवं गच्छता कालेन त्रिस्तन्याः

कुब्जकेन सह विकृतिः समपद्यत । अथवा साधु-इदमुच्यते, ।

यदि स्यात शीतलो वह्निश्चन्द्रमा दहनात्मकः ।
सुस्वादः सागरः स्त्रीणां तत्सतीत्वं प्रजायते ॥९९॥

अथ अन्येद्युः त्रिस्तन्या मन्थरकोऽभिहितः । भोः सुभग! यदि एषः अन्धः कथञ्चिद्व्यापाद्यते तत् आवयोः सुखेन कालो याति, तदन्विष्यतां कुत्रचित् विषं येन अस्मै तत्प्रदाय सुखिनी भवामि । अन्यदा कुब्जकेन परिभ्रमता मृतः कृष्णसर्पः प्राप्तः । तं गृहीत्वा प्रहृष्टमना गृहमभ्येत्य तामाह, सुभगे? लब्धोऽयं कृष्णसर्पः । तदेनं खण्डशः कृत्वा प्रभूतशुण्ठ्यादिभिः संस्कार्य्य अस्मै विकलनेत्राय मत्स्यामिषं भणित्वा प्रयच्छ येन द्राक् विनश्यति यतोऽस्य मत्स्यस्य आमिषं सदा प्रियम् । एवमुक्त्वा मन्थरको बाह्ये गतः । सापि प्रदीप्ते वह्नौ कृष्णसर्पं खण्डशः कृत्वा तक्रम् आदाय गृहव्यापाराकुला । विकलाक्षं सप्रश्रयम् उवाच, आर्य्यपुत्र ! तव अभीष्टं मत्स्यमांसं समानीतं यतः त्वं सदा एव तत् पृच्छसि ते च मत्स्या वह्नौ पाचनाय तिष्ठन्ति । तद्यावत् अहं गृहकृत्यं करोमि तावत् त्वं दर्वीम् आदाय क्षणमेकं तान् प्रचालय । सोऽपि तदाकर्ण्य हृष्टमनाः सृक्कणी परिलिहन् द्रुतम् उत्थाय दर्वीं आदाय प्रमथितुं आरब्धः । अथ तस्य मत्स्यात् मथतो विषगर्भबाष्पेण संस्पृष्टं नीलपटलं चक्षुर्भ्याम् अगलत् । असौ अपि अन्धो बहु गुणं मन्यमानो विशेषात् नेत्राभ्यां बाष्पग्रहणम् अकरोत् । ततो लब्धदृष्टिर्जातो यावत् पश्यति तावत् तक्रमध्ये कृष्णसर्पखण्डानि केवलानि एव अवलोकयति ततो व्यचिन्तयत्, अहो ! किमेतत् ? मम मत्स्यामि-

कथितम् आसीत् अनया, एतानि तु कृष्णसर्पखण्डानि तत् तावत् विजानामि सम्यक् त्रिस्तन्याः चेष्टितं किं मम वधोपायक्रमः कुब्जस्य वा, उताहो अन्यस्य वा कस्यचित्? एवं विचिन्त्य स्वाकारं गूहन् अन्धवत् कर्म करोति यथा पुरा । अत्रान्तरे कुब्जः समागत्य निःशङ्कतया आलिङ्गनचुम्बनादिभिः त्रिस्तनीं सेवितुम् उपचक्रमे । सोऽपि अन्धः तम् अवलोकयन् अपि यावत् न-किञ्चित् शस्त्रं पश्यति तावत् कोपव्याकुलमनाः पूर्ववत् शयनं गत्वा कुब्जं चरणाभ्यां संगृह्य सामर्थ्यात् । स्वमस्तकोपरि भ्रामयित्वा त्रिस्तनीं हृदये व्यताडयत् । अथ कुब्जप्रहारेण तस्याः तृतीयः स्तन उरसि प्रविष्टः । तथा बलात् मस्तकोपरि भ्रामणेन कुब्जः प्राञ्जलतां गतः । अतोऽहं ब्रवीमि. ।

अन्धकः कुब्जकश्चैव राजकन्या च त्रिस्तनी ।
त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धाःसन्मुखे कर्मणि स्थिते ॥१००॥

सुवर्णसिद्धिः आह, भोः सत्यमेतत्,दैवानुकूलतया सर्वं कल्याणं सम्पद्यते।तथापि पुरुषेण सतां वचनं कार्य्यम्।न पुनः एवमेव वर्त्तते सत्वमिव विनश्यति। तथाच,

एकोदराः पृथग्ग्रीवा अन्योऽन्यफलभक्षिणः ।
असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः॥१०१॥

चक्रधर आह, कथमेतत्! सोऽब्रवीत् ।

कथा १४

कस्मिंश्चित् सरोवरे भारण्डनामा पक्षी एकोदरः पृथग्ग्रीवः प्रतिवसति स्म । तेन च समुद्रतीरे परिभ्रमता किञ्चित् फलम् अमृतकल्पं तरङ्गाक्षिप्तं सम्प्राप्तम्।सोऽपि भक्षयन् इदमाह, अहो! बहूनि मया अमृतप्रायाणि

समुद्रकल्लोलाहृतानि फलानि भक्षितानि। परमपूर्वोऽस्य आस्वादः, तत् किं पारिजातहरिचन्दनतरुसम्भवं किं वा किञ्चित् अमृतमयफलम् अव्यक्तेनापि विधिना पतितम्। एवं तस्य ब्रुवतो द्वितीयमुखेन अभिहितम्। भो? यदि एवं तत् ममापि स्तोकं प्रयच्छ येन जिह्वासौख्यम् अनुभवामि। ततो विहस्य प्रथमवक्त्रेण अभिहितम्, आवयोः तावदेकं उदरं एका तृप्तिश्च भवति। ततः किं पृथग्भक्षितेन, वरमनेन शेषेण प्रिया तोष्यते। एवं अभिधाय तेन शेषं भारण्ड्याः प्रदत्तम्। सापि तत् आस्वाद्य प्रहृष्टतमा आलिङ्गनचुम्बनसम्भावनानेकचाटुपरा बभूव। द्वितीयं मुखं तद्दिनादेव प्रभृति सोद्वेगं सविषादश्च तिष्ठति। अथ अन्येद्युः द्वितीयमुखेन विषफलं प्राप्तम्। तद्दृष्ट्वा अपरमाह, भो ? निस्त्रिंश पुरुषाधम ! निरपेक्ष ! मया विषफलम् आसादितम्। तत् तवापमानात् भक्षयामि। अपरेण अभिहितम्, मूर्ख! मा मा एवं कुरु, एवं कृते द्वयोरपि विनाशो भविष्यति। अथ एवं वदता तेन अपमानेन फलं भक्षितं किं बहुना, द्वौ अपि विनष्टौ। अतोऽहं ब्रवीमि,

एकोदराः पृथग्ग्रीवा अन्योऽन्यफलभक्षिणः।
असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः॥१०२॥

चक्रधर आह, सत्यमेतत्। तद्गच्छ गृहम्, परमेकाकिना न गन्तव्यम्। उक्तञ्च,

एकः स्वादु न भुञ्जीत नैकः सुप्तेषु जागृयात्।
एको न गच्छेदध्वानं नैकश्चार्थान् प्रचिन्तयेत्॥१०३॥

अपिच, अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः।
कर्कटेन द्वितीयेन जीवितं परिरक्षितम् ॥ १०४ ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा १५

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने ब्रह्मदत्तनामा ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म, स च प्रयोजनवशात् ग्रामे प्रस्थितः स्वमात्रा अभिहितः । यत् वत्स! कथमेकाकी व्रजसि तदन्विष्यतां कश्चित् द्वितीयः सहायः, स आह, अम्ब ! मा भैषीः। निरुपद्रवोऽयं मार्गः, कार्य्यवशात् एकाकी गमिष्यामि । अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा समीपस्थवाप्याः सकाशात् कर्कटम् आदाय मात्रा अभिहितः, वत्स ! अवश्यं यदि गन्तव्यं तदेष कर्कटोऽपि सहायः भवतु। तत् एनं गृहीत्वा गच्छ। सोऽपि मातुर्वचनात् उभाभ्यां पाणिभ्यां तं संगृह्य कर्पूरपुटिकामध्ये निधाय पात्रमध्ये संस्थाप्य शीघ्रं प्रस्थितः । अथ गच्छन् ग्रीष्मोष्मणा सन्तप्तः कश्चित् मार्गस्थं वृक्षम् आसाद्य तत्रैव प्रसुप्तः । अत्रान्तरे वृक्षकोटरात् निर्गत्य सर्पस्तत्समीपम् आगतः। सोऽपि कर्पूरसुगन्धसहजप्रियत्वात् तं परित्यज्य वस्त्रं विदार्य्य अभ्यन्तरगतां कर्पूरपुटिकामतिलौल्यात् अभक्षयत् । सोऽपि कर्कटः तत्रैव स्थितः सन् सर्पप्राणान् अपाहरत् । ब्राह्मणोऽपि यावत् प्रबुद्धः पश्यति तावत् समीपे कृष्णसर्पो निजपार्श्वे कर्पूरपुटिकोपरि स्थितः तिष्ठति । तं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत् कर्कटेन अयं हत इति प्रसन्नो भूत्वा अब्रवीत्, भोः सत्यम् अभिहितं मम मात्रा यत् पुरुषेण कोऽपि सहायः कार्य्यो न एकाकिना गन्तव्यम् । यतो मया श्रद्धापूरितचेतसा तद्वचनम् अनुष्ठितम् तेनाहं कर्कटेन सर्पव्यापादनात् रक्षितः । अथवा साधु इदमुच्यते ।

क्षीणः स्रवति शरीरविवृद्धौ वर्द्धयति पयसां नाथम्।

अन्ये विपदि सहाया धनिनां श्रियमनुभवन्त्यन्ये ॥ १०५ ॥

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।
यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥१०६॥

एवमुक्त्का असौ ब्राह्मणो यथाभिप्रेतं गतः। अतोऽहं ब्रवीमि ।

अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः ।
कर्कटेन द्वितीयेन सर्पात् पान्थः प्ररक्षितः ॥१०७॥

एवं श्रुत्वा सुवर्णसिद्धिः तमनुज्ञाप्य स्वगृहं प्रति निवृत्तः ।

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके अपरीक्षितकारकं नाम पञ्चमं तन्त्रं समाप्तम् ।

॥ शुभं भवतु ॥

समाप्तोऽयंग्रन्थः ।